

32/2010

ΛΟΒΟ ΓΟΡ VΗΝΑ

SADRŽAJ

Orhan Tikveša: Da se ponovi, da se ne zaboravi!.....5

AKTUELNOSTI

Predrag Matvejić: Muke s identitetima.....9

Alen Kaladžija: Najkompletniji bosanski rječnik do sada.....12

Nikola Raguž Gunjinović i Miro Raguž Ragušić: Bili gdje bili, uvijek Hercegovina u srcu.....15

OBLJETNICE

Sanjin Kodrić: Kanonsko mjesto pamćenja.....23

Dijana Hadžizukić: Religija čula u romanu Ponornica Skendera Kulenovića.....29

Almedina Čengić: Bosnom hode uhode da potaknu pobune.....34

KROZ HISTORIJU

Zijad Šehić: Okupacija Stoca 1878. godine.....41

Edvin Pezo: O "jugoslovenskim" iseljenicima u Turskoj (1918-1960).....48

Sabahudin Duraković: Pismenost sa stećaka.....53

Jasmin Hodžić: Starobosanski natpisi ukrug.....68

Madžida Mašić: Potraga za pjesničkim okriljem kod

Habibe Rizvanbegović – Stočević i Umihane Čuvidine.....75

Salko Šarić: Pozorišni život Mostara za vrijeme Drugog svjetskog rata.....79

Robert Michel: S Jaromirom Weinbergerom u Bosni.....81

PRIKAZI I OSVRTI

Amir Kadribegović: Stolac *online*.....87

Alija Pirić: Nad jednom stolačkom pjesmom.....90

Šaban Zahirović: Hamid Dizdar: *Odabrani arhivistički i historijski radovi*.....96

Klara Polak: Volite li svoj grad?.....98

GOST PJESNIK

Elbisa Ustamujić: Ljubavna harfa Enesa Kiševića.....103

Izbor iz poezije Enesa Kiševića.....109

GOST SLIKAR

Aida Abadžić-Hodžić: Aktualnost i autentičnost:

slikarstvo Mehmeda Zaimovića u savremenoj bh. kulturnoj historiji.....115

MLADI PJESNICI

Dijana Hadžizukić: U ovoj pjesmi vuk nije loš.....125

Izbor iz poezije Jasmina Saletovića.....126

Nusret Omerika: Poezija kao svjedočanstvo duhovnog i egzistencijalnog pustošenja.....128

Izbor iz poezije Elvedina Nezirovića.....130

IZ PERA HERCEGOVAČKIH AUTORA

Ibrahim Kajan: Daorson, zmije naših predaka.....	135
Mile Lasić: Iz izbjegličkih zapisa: Valja nama preko rijeke, zajedno!.....	139
Šefik Rizvanović: Put u Tampere.....	147
Adnan Repeša: Bezdani.....	152
Fadila Kapić: Šefko – Dobo.....	155

DA SE PONOVI, DA SE NE ZABORAVI!

Na pragu smo 40. godišnjice kulturno-književne manifestacije Slovo Gorčina, na pragu „zrelih godina“, taman onoliko koliko ima i glavni protagonist Selimovićevog romana Derviš i Smrt, Ahmed Nurudin, onda kad razmišlja o sebi i svojoj (ne)prispijlosti u životu, kad pronalazi u sebi raskrnicu koju nije očekivao i kojoj nije vješt. Nurudinovo „ružno doba“ više je njegovo unutarnje stanje, dok je naše više vanjsko, mada se trebamo zapitati i za ovo prvo!

Naime, općenito smo svjesni vremena u kojem živimo i (ne) djelujemo, ali da li smo svjesni da je dijete koje je rođeno 1992. sad punoljetna osoba, da li smo svjesni da je od Daytona proteklo 15 godina, da li smo svjesni da pošast koju zovu rat nije bila baš jučer. Teret vremena koji nosimo, u najmanju ruku, oduzeo nam je osjećaj „prirodnog“ toka vremena i njegove blagodati i uspjeha koji dođe kao plod voćke poslije behara. Danas su očekivanja usmjerena na „sad“, i zato bojim se da ne vidimo budućnost...

Ove, 2010. godine obilježava se nekoliko godišnjica, a – isto tako – bilo je i nekoliko bitnih dešavanja na polju kulture; neke od njih popratili smo tekstom, onoliko koliko smo uspjeli, jer bilo je objektivnih prepreka. Ovo je – znamo – i „ona“, izborna godina; bilo nam ili ne bilo drago, kao takva nije popraćeno tekstom! Za nas, međutim, godina 2010. bitna je prije svega zato jer je 39. u nizu, jer je korak koji moramo učiniti ka narednoj, onoj 40., jer je naš dug činiti i kretati se naprijed, a naprijed – znači biti bolji, a visoko smo se popeli, do te mjere smo visoko „dogurali“ da, prije nadolazećih „zrelih godina“, moramo ponoviti osnovne, polazne stavove, težnje, želje i naume utemeljivača kulturno-književne manifestacije Slovo Gorčina:

„Manifestacija Slovo Gorčina, koja se od 1971. godine održava svake godine u Stocu i na nekropoli stećaka Radimlja, od svoje prve zamisli, neposred-

no poslije smrti pjesnika Maka Dizdara, rođenog u Stocu, imala je jedan stalni i maksimalno kohezioni element: afirmaciju sveukupne bosanskohercegovačke kulturne baštine, svega onoga, kako je to već na prvim susretima rečeno, što je čovjek stvorio na ovom tlu.

Slovo Gorčina je manifestacija koja nudi priliku za okupljanje sa sadržajima koji mogu biti i poezija, i muzika, i slika, i film, i filozofija, i istorija i svi drugi mediji ljudskog duha. Cilj manifestacije je duhovno povezivanje prožeto zajedništvom u svemu onome što je lijepo i korisno. To su susreti koji nastoje da simbolično predstave područje, region i republiku Bosnu i Hercegovinu na platformi zajedništva uz stalnu težnju ka opšteljudskom humanitetu.

Stolac, sa nizom svojih kulturnih – istorijskih slojeva, predstavlja polazište i inspirativnu osnovu daljih sadržaja u nastavljanju kulturne baštine naših predaka...“

Pitanje je kako sve ovo uspjeti u vremenu, ovom i budućem, kako ostati dosljedan onda kad razni vjetrovi, svaki sa svoje strane, pokušavaju gurnuti te ustranu?! Možda se odgovor krije u riječi STOLAC?

Tekstovi Slova Gorčina uglavnom su bili vezani za Stolac i njegov život prošli, sadašnji i, pomalo, budući, i danas je takav slučaj. Ali, gdje se tu krije ključ kozmopolitizma i različitih a danas tako često isticanih i važnih „multizama“? Zasigurno, jedan dio odgovora leži u tome da se učesnicima Manifestacije nije gledala boja krvi, kriterij je jasan – možda boja očiju (?), te da autori tekstova koji su objavljeni u sva dosadašnja 32 broja nisi morali biti ni „iz“, ni „od“, ni „za“..., dok drugi dio možemo tražiti u jednom drugačijem vidu izražavanja i opstojanja. A to je onaj kad Stolac jeste grad koji baštini niz civilizacija i kultura, mjesto sjecišta i ukrštanja puteva koji dovode i odvođe mnoga dobra i mnoga zla, mjesto gdje se gradilo i rušilo, i gdje se, opet,

gradi, i gdje se odgrađuju srca ljudi koja prepoznaše historiju i sudbinu Svijeta u njemu, Stocu, baš kao ljetos kad, za vrijeme onih naših vrućih dana zvizdana i čelopeka, volonteri iz Državne škole pejzaža iz Versaja raščišćavaju korito Bregave, odrobljavaju zidine mlinica od kapine koja je samo sakrila temelje davno izgrađene, pomalo zaboravljene. Jer, šta je to privuklo jednog Francuza da kopa po Bregavi? Možda miris starine i prošlosti u njenim nebrojenim slojevima i nakupinama koji se krije ispod oblutaka utopljenih u blato, jer nešto jeste, a to nam ne mora biti znano, ali nam može biti korisno...

Dakle, iako većinu tekstova koji se objavljuju u Slovu Gorčina svrstavamo u okvire naše, „stolačke teme“, to ipak ne znači da ne vidimo dalje od naše avlije, i da smo sami sebi dovoljni. Naprotiv, ovakvo

što može značiti baš suprotno, a tad, možda, ime STOLAC možemo čitati kao ime sukusa Svijeta, i tako, možda, učiti čitati drugačije, konstruktivno... Naravno, to nije razlog da se ograničimo samo na bavljenje pitanjima Stoca, jer ima još takvih mjesta u svijetu; da ih nema, pitanje je šta bi bilo s njim... A što se tiče tema, njih – kao i dosad – ima...

I na kraju, dok se Selimovićev Nurudin dvoumi/troumi, mi krenimo naprijed, budimo bolji, radimo, savladajmo stepenicu po stepenicu, baš kako i ide, svaku godinu dobro utvrdimo, vodeći se mišlju pjesnika:

Pustinju koju su stvorili mi treba sada da premostimo... (Mak Dizdar)

AKTUELNOSTI

СЛОВО ГОР ВЪНД

MUKE S IDENTITETIMA

Na prijelomu dvaju stoljeća i pragu novoga tisućljeća pitamo se kakva je humanistička bilanca razdoblja koje je za nama. Čini se da je, unatoč svemu, skromna i ograničena, premda epoha nije oskudijevala ni projektima ni utopijama. Uz brojna tehnička i znanstvena otkrića ili pothvate, povijest će vjerojatno uvrstiti među tekovine naše doba nova shvaćanja identiteta i individualnosti. Zajedno s istaknuti će *pravo na razliku i posebnost*, kao i teškoće da se ono na prikladan način potvrdi i ostvari.

Praveći obračun, makar nepotpun i privremen, pitamo se istodobno koje će od spomenutih tekovina ostati ili prevladati u vremenu koje je pred nama, u kakvu obliku i u kojoj će mjeri biti priznate ili prihvaćene.

Problemi identiteta i individualnosti povezuju se obično s pravima i dužnostima pojedinca i zajednice, građanina i društva. Shvaćanja razlike i posebnosti u izravnoj su vezi s tekovinama kulture i stupnju njezina razvoja, s poticajima koji rađaju i uvjetuju programe, ideje, ideologije, određuju i ustanovljuju vrijednosti. Uz sudove kakvi se često iznose u vezi s tim pitanjima korisno je upozoriti na stanovite predrasude s kojima se susrećemo.

Identitet ima više značenja – kao pojam, stav, izraz. Ne bismo smjeli rabiti ga u singularu onako i onoliko koliko se to obično čini. Drevna je mudrost napominjala: *idem, nec unum* (identično, ali ne jedno). Razvijene civilizacije posjeduju i gaje višestruke i složene identitete. To jednako vrijedi za pothvate koje one – te civilizacije – ostvaruju, kao i za osobe ili djela koja ih nadahnjuju i oličavaju. Identiteti kulture – načini života, izrazi, stilovi – teško podnose neprimjereno svođenje bilo na općenitost, bilo na jednoobraznost.

Povjesničar Fernand Braudel upozorio je s razlogom svoje sljedbenike: “Riječ identitet me na početku zavela, ali mi je potom godinama neprestano zadavala muke”.

Identiteti se obično stječu više nego što se nasljeđuju. Pripadnosti se u manjoj ili većoj mjeri odabi-

ru – prihvaćaju se ili odbacuju. Stavovi se zauzimaju ili usvajaju. Slobodan čovjek ili zajednica nisu osuđeni da budu ono što ne žele biti, premda su nekad na to prisiljeni. Teže je nego što se često misli uskladiti elemente koji određuju i oblikuju individualno i društveno biće, identificirati raznorodne posebnosti koje ga tvore i izražavaju. S tim se suočavaju, u našim prilikama, nastojanja da se nađi stanovita protuslovlja: da se na prikladan način povežu komponente mediteranske, balkanske, srednjoevropske i evropske, primorske i kontinentalne, ravničarske i gorštacke, regionalne, nacionalne, etničke, vjerske, ruralne i urbane (na posljednjim predsjedničkim izborima u Hrvatskoj vidjeli smo, uz ostalo, suočnja urbanih i ruralnih identiteta, suprotstavljanje jednih drugima). Posrijedi su, uza sve ostalo, razni utjecaji povijesti, predaje, pamćenja, koji formiraju svijest, mentalitet, običaje – samu kulturu. Postoje, naravno, zajednički nazivnici *identifikacije*, napose kad je riječ o nacionalnoj, etničkoj ili vjerskoj pripadnosti, ali i u njima ima razlika o kojima valja voditi računa: Gradišćanski Hrvat u Austriji i Bunjevac iz Vojvodine obojica su Hrvati, ali ne na isti način. To vrijedi i za Srbina s Korduna i onog iz Sandžaka, Slovenca iz Istre i onoga iz Koruške, Bošnjaka koji je, unatoč svemu i nakon svega, ostao u Beogradu ili pak u Zagrebu.

U Bosni i Hercegovini suočavamo se s iskustvima o kojima vrijedi trezvenije promisliti. Bošnjaci, Srbi i Hrvati mogu imati – uz normalne vlastite identitete, bošnjačke, srpske ili hrvatske – i valjan zajednički osjećaj pripadnosti samoj Bosni i Hercegovini, utemeljen na zajedništvu života i patnje, povijesti i sudbine. Građanska i humana solidarnost pokazala se često kudikamo dostojnijom i vrednijom od uskogrudnog nacionalističkog i vjerskog (klerikalnofundamentalističkog) opredjeljenja. Stereotipi s kojima se u posljednje vrijeme često susrećemo (u vezi sa Hercegovcima koji dolaze u Hrvatsku, bošnjačkim fundamentalistima, napose u Republici Srpskoj) pripadaju doista najnižim tipovima političke kulture. Treba li se čuditi što su

oni koji takve stavove zastupaju i provode lišeni stida?

Totalitarni režimi i ideologije koje ih podržavaju skloni su umanjivati i brisati stanovite osobine ili obilježja koja im u danom času ne odgovaraju, prevesti ih na jednu posebnu vrstu političkoga jezika, utilitarnu i bespogovornu. Priznanje i očitovanje razlika u istom nacionalnom i socijalnom okružju moglo bi inače – ako bi se provelo na primjeren način – približiti pripadnike istoga podrijetla jedne drugima više i bolje nego obrasci koji im se proizvodljivo nameću. Svakodnevno susrećemo osobe koje same sebe smatraju suvremenim sudionicima premda su ostale zatočene u prošlom vremenu, “Europejce” koji su, zapravo, provincijalci s evropskoga ruba, “građane svijeta” kojima su strani svjetski uzori i mjerila. Civilna kultura u izvornom smislu te riječi stječe se teže nego što se to obično pretpostavlja. Rjeđa je nego što se misli.

Svjedoci smo, ne samo na Balkanu i u njezovu susjedstvu, raznorodnih stavova okrenutih prošlosti, tradiciji, jednoj vrsti povijesti koja vodi premalo računa o tekovinama svoga vremena. Oni – takvi stavovi – pothranjuju mitologiziranje stvarnih događaja i činjenica, otežavaju istinsku kritiku stvarnosti. Prihvatanje isključivo singularnoga identiteta stvara odgovarajuću retoriku i okružuje se vlastitom inscenacijom, često patetičnom, još češće karikaturnom. Takvi istupi rado stoje uz vlast ma kakva ona bila – a sama vlast ih još rađe podupire.

Naša je epoha istaknula, jasnije, možda redoviti-je negoli one koje su joj prethodile, *pravo na razliku*: individualnu, nacionalnu, kulturnu, jezičnu, etničku, čak i seksualnu. To će pravo vjerojatno biti upisano u jednu novu *Deklaraciju o pravima čovjeka i građanina* kad napokon bude napisana. Nužno je pritom razlikovati, bolje i više nego što se obično čini, *posebnosti* od *vrijednosti*. Posebnost nije vrijednost sama po sebi, u svakom slučaju nije to *a priori*. Valja najprije utvrditi kad i po čemu može biti ili, pak, kako i zašto nije. Poznate su nam gorke šale u vezi s tim: i ljudožderstvo je posebnost, rasizam i netolerancija također – jesu li to istodobno i vrijednosti? “Ništa ne učimo teže od slobodne upotrebe posebnog”, opominjao je, davno već, Hölderlin.

Kad god se posebnost proglasi vrijednošću, a da se pritom ne obavi prethodna kritička provjera, partikularno (*posebno*) lako klizne u partikularizam.

“Ovo vrijedi zato što pripada nama” – bez obzira kakvo je doista. Pritom se vrijednosna ljestvica najčešće prilagođuje pristranim ili prigodnim mjerilima, etničkim, rasnim, ideološkim, tko zna sve kojim. Mnogo je primjera za to, ne samo u nas i u našoj okolini, ima ih u Evropi i drugdje u svijetu. Moglo bi se reći da se partikularizam često javlja kao sudbina. Prati stanovite ljudske zajednice kao sjena.

Retorika starih i olinjalih ideologija, presvučenih u ruho demokracije (kakvu radije nazivam *demokraturom*), rabi na različite načine shvaćanja identiteta i posebnosti, nastojeći se uz njihovu pomoć opravdati ili okoristiti. I sam odnos između identiteta nacije i nacionalne kulture ponekad je opterećen predrasudama: nacionalna kultura nije samo proizvod (jedne) nacije, vlastite. Matoš je hrabro zapisao: “Nacionalne kulture su po svom postanku i izvoru plod tuđinskoga utjecaja... tuđih kalemova. Naša umjetnost će samo onda biti nacionalna, kada bude evropska.”

Manji ili veći dijelovi *nacionalne kulture* često se pretvaraju u *ideologiju nacije*. Vidjeli smo to i u najvećim evropskim kulturama, njemačkoj, španjolskoj i talijanskoj pod nacizmom i fašizmom, u ruskoj pod staljinizmom, u našim prilikama, također, pod raznim ideološkim plaštevima. To vrijedi i za vjersku kulturu koja – umjesto da bude duhovna *kultura vjere* – postaje u raznim situacijama saveznicom ili potpornjem politike. Nedostatak laičnosti karakterizira veći broj zemalja na našem kontinentu, veći dio Balkana, srednje i Istočne Evrope, gotovo cijeli Mediteran. Posrijedi je ne samo laičnost u odnosu prema religiji kao takvoj nego, prije svega, prema njezinoj upotrebljivosti. Laički stav mogu negovati i poticati ne samo prakticirajući vjernici nego i agnosticici. Papa Ivan Pavao II govorio je pred kraj života o “ispravnoj laičnosti” – *una laicità giusta* – suprotstavljajući je ideologiziranom “laicizmu”. Tu se, također, javljaju, u drukčijem kontekstu, pitanja identiteta i posebnosti, ne uvijek istoga reda, ali usporedna i komplementarna.

Stanovita iskustva nacionalne kulture ne uključuju se na jednak način u odnose s identitetima ili posebnostima drugih kultura. Stupanj uzajamnog povezivanja poznaje ograničenja koja ovisе o prevladavajućim težnjama i mogućnostima, prošlim i sadašnjim. Stanovite “specifičnosti”

odupiru se, ponekad više nego što to želimo, vrednovanju prema općim ili širim mjerilima. “U trenutku kad otkrijemo da postoje kulture, a ne samo kultura, kad prema tome priznamo kraj jedne vrste kulturnoga monopola, iluzornog ili stvarnog, teško podnosimo vlastito otkriće”, tvrdio je pokojni Paul Ricoeur. Stvaralačka kultura uspijeva s naporom prevladati tu “teškoću”.

Suprotnosti i razlike između tradicionalističke “ukorijenjenosti” (*enracinement*) s jedne strane i, s druge, moderne ili postmoderne “bezzavičajnosti” (Heidegger ju je tako nazvao: *Heimatlosigkeit*) muče i razdiru stanovite kulturne projekte na svjetskoj ljestvici. Te pojave također utječu na poimanje i određivanje identiteta i posebnosti.

I sam pojam *planetarne kulture* (“globalizirajuće”, “mondijalizirajuće”) valja osloboditi primjesa nametljivosti ili jednoobraznosti koju može nositi u sebi ili vući za sobom. Unatoč svemu, takve prijetnje, stvarne ili iluzorne, ne opravdavaju proizvoljna “identitarna” očitovanja kakvima smo često svjedoci: nije slučajno pridjev “identitaran” postao u nekim evropskim jezicima toliko pogrdan, niti, pak, što se neadekvatnost termina *identitet* nadomješćuje riječima *entitet* (u Bosni, naprimjer), *etnijska*, *mentalitet* i sl.

Vrijeme koje je za nama bilo je baštinikom različitih iskustava, koja dovode u pitanje predodžbe o posve homogenoj i izdvojenoj nacionalnoj kulturi. U zajedničkim kulturnim sklopovima stvaraju se gotovo posvuda emigracije (stavljamo tu riječ u množinu, misleći i na unutarnju emigraciju, čiji su

izazovi nekad izuzetno poticajni), na disidencije različitog opredjeljenja, marginalnosti i marginalizacije razne vrste, horizontalne i vertikalne dijaspore u vremenu i prostoru. Stanoviti oblici globalizacije, ako se prime ili prihvate na prikladan i pozitivan način, “mogu prisiliti nacionalnu državu” – to su riječi filozofa Jürgena Habermasa – “da se otvori različitosti oblika kulturnoga života, koji su joj strani ili nepoznati”.

Već dugo smo svjedoci rasprave o tome koliko i do koje mjere vrijedi “angažman” napose u umjetnosti – kad i kako može štetiti samome stvaralaštvu čineći ga ovisnim o politici, o naciji ili naciji-državi, o političkoj i nacionalnoj ideologiji ili ideologiji uopće.

Dijelovi ovoga razmišljanja zapisani su uoči *krize* koja je nedavno izbila i još traje. *Recesija*, u kojoj je lijek ponekad teže podnošljiv nego sama boljka, nastala je iz mnogo razloga koje je ovdje nemoguće nabrojiti. Jedan od njih, možda bitan i donekle presudan, proistječe iz činjenice da politika već dugo odbija ili priječi sudjelovanje kulture u određivanju programa i donošenju odlukama. Prihvaća i rabi gotovo isključivo tehnološku kulturu, važnu, ali nedovoljnu.

Zapostavljena je ili marginalizirana, gotovo posvuda u svijetu, kritička kultura, kakva je kadra utjecati na politički um i obdariti ga sviješću koja mu često nedostaje. Bez nje nešto stalno “šepa”.

Dokle će tome biti tako, ne znamo. To ne ovisi samo o kulturi, premda i ona sama snosi svoj dio krivice.

NAJKOMPLETNIJI BOSANSKI RJEČNIK DO SADA

Rječnik bosanskog jezika Dževada Jahića

Leksikografska praksa na bosanskom jeziku postoji već stoljećima. Naravno, leksikografski postupci i rješenja u toj praksi nisu jednako niti zanimljiva niti relevantna. Tako, bosanska leksikografska tradicija – ako je možemo podijeliti na predstandardnu i standardnu – ogleda se, u prvom slučaju, uglavnom u pisanju tursko-bosanskih rječnika, počev od malih džepnih rukopisnih arabičkih primjeraka, razasutih po zemlji i inozemstvu u privatnim i javnim bibliotekama koje sadrže rukopisnu građu, preko poznatog stihovanog tursko-bosanskog/bosansko-turskog rječnika *Maqbuli-arif/Potur-Šahidija* iz 1631. godine Muhameda Hevajje Uskufije, pa do *Tursko-bosanskog rječnika* Ahmeda Kulendera iz Bitolja 1912. i nešto starijeg rječnika iz 1893, koji je u sklopu bosansko-turske gramatike *Bosanski turski učitelj* izdao Ibrahim Berbić, koncipirajući ga kao tematski priručni bosansko-turski rječnik – pri čemu su posljednja dva autora zapravo na razmeđu epohe dostandardnog i standardnog doba bosanskog jezika.

Bosanska standardna i savremena leksikografska produkcija može se pratiti, u najmanju ruku, od 1965. godine, od pojave Škaljićeva *Rječnika turcizama*, pa preko Isakovićeva *Rječnika karakteristične leksike* iz 1993, do *Školskog rječnika* Dževada Jahića iz 1999, te u novije vrijeme obimom zanimljivijeg Institutova *Rječnika bosanskoga jezika* iz 2007. U navedenom nizu od nekoliko rječnika ne smije se zaboraviti da je, makar minorno, djelimično i blijedo, u sklopu brojnih leksikografskih opisnih ostvarenja na srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom jeziku, tretirana neka građa i izvori koji se danas mogu smatrati tipično bosanskom jezičkom tradicijom. Tako se – ukupno ili parcijalno uzeto – bosanska leksička građa pronalazi i u okvirima nekadašnjeg zajedničkog jezika, koji na izvjestan način jeste i

srpski i hrvatski, ali i nije samo srpski i hrvatski – makar je to potvrdila jezička politika sedamdesetih godina XX st.

Ove godine objavljena su dva toma *Rječnika bosanskog jezika* (zamišljenog u deset tomova) provjerenog leksikografa i jezičkog teoretičara i jezičkog historičara Dževada Jahića, redovnog profesora na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, i to predstavlja prirodan rezultat bosanske leksikografije.

Rječnik je s objavljivanjem počeo ove godine u julu, i u zamišljenoj dinamici rada njegovo kompletiranje može se očekivati za dvije godine. Izdavač *Rječnika* je *Bošnjačka asocijacija 33* iz Sarajeva, a kao pokrovitelj projekta pojavljuje se, za veliko čudo i za veliku radost, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. U impresumu *Rječnika* naveden je čitav niz korisnih i važnih podataka, kako o utemeljitelju projekta, tako i o redakcionom odboru za izdavanje *Rječnika*, koji okuplja eminentne bošnjačke intelektualce iz zemlje i inozemstva, te podatke o izdavaču, uredništvu i stručnim saradnicima.

U *Uvodu* prvog toma *Rječnika*, koji je važan i po tome što su u njemu eksplicitno navedeni metodologija i korpus, autor podastire brojne podatke, kako o samom rječniku, tako i o bosanskom jeziku uopće, te o historiji bosanske leksikografske tradicije. Posebno zanimljiv sloj predstavljaju autorove *Osnovne napomene o rječniku* i *O načinu služenja rječnikom*, što čitaoci nerijetko zaboravljaju kada treba čitati normativne i standardološke priručnike. Tako saznajemo da ovako zamišljen rječnik sadrži 80.000 natuknica, što je dosada najveći i najopširniji bosanski rječnik, kojim se istovremeno treba pokazati ukupnost bosanskog leksičkog i frazeološkog instrumentarija. Pored toga, autor upućuje na način razumijevanja natuknice i njezina leksikografskog sadržaja.

Prateći opis natuknica – pri čemu treba istaći da u ovome *Rječniku* nećemo naći sve riječi koje nas zanimaju, jer naprosto to ne može gotovo nijedan rječnik – može se zaključiti sljedeće: nekoliko je bitnih odrednica koje ovaj *Rječnik* čine metodološki dobro osmišljenim i lingvistički relevantnim.

Natuknica je boldirana i istaknuta – što je općepoznata leksikografska praksa. Prva važna karakteristika natuknica jeste da su akcentirane u duhu tipične bosanske prozodije koja odražava njihovu organsku realnost, što je autor u pojedinim slučajevima u primjerima izravno upućivao, navodeći, npr., da se neka riječ ili konstrukcija izgovara s prenesenim silaznim naglaskom na proklitiku i sl. Nakon natuknice slijedi gramatički opis leksema, koji je zavisao od toga koja je vrsta riječi u pitanju. Prvi podatak – ako su u pitanju deklinabilne riječi – jeste određivanje roda, a kod glagola se navodi vid i po potrebi eksplicira drugi vid u odnosu na navedeni u natuknici. Povremeno se iza natuknice mogu pojaviti i oblici u tzv. maloj, zaobljenoj zagradi u kojima se daje alternativni oblik leksema, bilo da se ta alternativnost ili, pak, alternacija odnosi na fonološki, morfološki ili akcenatski karakter. Kod nepromjenjivih riječi navodi se samo koja je vrsta riječi, a u izuzetnim slučajevima, ako to nalaže dati primjer, mogu se naći i druge važne informacije o datoj nepromjenjivoj leksemi. Nakon toga, u kosim zagradama, mada ne uvijek, dolazi objašnjenje o porijeklu riječi, što je posebno istaknuto s obzirom na posuđenice u bosanskom jeziku. Sljedeći podatak o natuknici daje se u okviru oštih zagrada, unutar kojih se daju gramatički zanimljivi oblici natuknice, što znači da se kod deklinabilnih riječi daju zanimljiviji ili ustaljeni padežni oblici, odnosno oblici koji se preporučuju u normativnoj ili tradicionalnoj bosanskoj praksi, a kod glagola se daje pojedini glagolski oblik, koji gotovo redovno nosi podatak o prezentu, glagolskom prilogu, glagolskoj imenici i sl., pri čemu se za sve primjere navedene unutar oštih zagrada istovremeno daje i akcenatska alternacija. Nakon toga dolazi do opisa leksikografskog sadržaja natuknice, što je vjerovatno najzanimljiviji sloj svakoga rječnika. Kod Jahića je jasno izdiferencirano svako pojedinačno značenje leksema, bez obzira na to što sva značenja leksema vjerovatno nikada ne mogu biti dosljedno opisana, budući da upravo ona zadaju najviše glavobolje leksikogra-

fima. Autor je stoga pokušao riješiti taj problem, uvrštavajući primjere iz izvora literature kojim se potkrepljuje data upotreba. Također, ako se radi o izdiferenciranim značenjima leksema, posebno se izdvajaju značenjske kategorije, i to od osnovnoga značenja do izvedenih, s tom napomenom da se ta značenja daju pod brojevima, a ako se radi o dubinskoj promjeni nekoga već izdvojenog značenja leksema, onda se ta značenja dodatno diferenciraju tako što se uvodi i kategorija abecednog niza slova unutar njima zajedničke kategorije, npr.: *ambrozija* = 1. mit. hrana bogova na Olimpu; 2. bot. a. sjevernoamerička glavočika b. vrsta marelice itd. (što se ovdje daje u skraćenom obliku). Treba istaći da je autor, kako je već napomenuto, navodio primjere iz relevantnoga korpusa izvora kako bi ilustrirao određeno značenje. Navođenje primjera iz literature, međutim, nije apsolutno izvršeno u svakom navedenom primjeru leme i njezinih različitih značenja. Takav je postupak razložen jer bi dosljedno navođenje primjera upotrebe određenog značenja leksema umnogome proširilo obim i semantički opseg *Rječnika*, ali je navođenje primjera iz korpusa izbalansirano i svrsishodno te je na lijep način poslužilo za ekspliciranje i potvrdu određenog značenja datog leksema. Također, posebno bogatstvo *Rječnika* ogleda se i u izuzetno velikom broju skraćenica koje sažimaju i determiniraju standardni, vremenski ili teritorijalni okvir, stilski registar, semantički okvir pripadnosti, koji može biti izuzetno raznolik, zatim frazeološki karakter i sl. Poseban dodatak uz leksikografsku odrednicu jeste i navođenje frazema. Za razliku od nekih naših dosadašnjih rječnika, ovaj *Rječnik* ima poprilično dobro opisanu frazeologiju, koja pokazuje praktičnu stranu funkcioniranja frazeoloških jedinica, uz detalj da se za neke slučajeve navode i primjeri iz izvora i literature. Ovdje treba razlikovati dvije vrste veza navedenih u *Rječniku*, koje funkcioniraju kao sintagmatski spojevi, koji se obilježavaju kružićem te frazeološki izrazi, koji se označavaju sličnim kružićem, ali s malim ukrštenim crtama unutar kruga.

Kad se rezimira ukupnost podataka o *Rječniku*, neumoljivo se ističe nekoliko činjenica koje potvrđuju već navedenu konstataciju da je ovo dosada prvi leksikografski kompletniji i ozbiljniji opisni rječnik koji je ispoštovao bosansku jezičku tradiciju i karakter civilizacijskih potreba društva. Među tim

Sa promocije *Rječnika bosanskog jezika* u Sarajevu

činjenicama posebno treba istaći sljedeće kvalitete rječnika:

- *Rječnik* je odvagao skladan obim primjera iz starije bošnjačke i bosanskohercegovačke literature u odnosu na savremenu, i u odnosu na jezik, standardnu jezičku praksu. Time je rječnik po svojoj usmjerenosti moderan, jer je konceptijski okrenut potrebama savremenog društva, ali starije jezičko stanje nije zapostavljeno nauštrb savremenog. Čini se da je ovaj *Rječnik*, kako po frekvenciji natuknica, tako i po broju navedenih primjera izvora našao pravu mjeru između modernog i arhaičnog. Moderno je dominantno, ali arhaično nije deplasirano, degažirano i neupotrebljivo;

- rječnički korpus u vidu izvora predstavlja zasigurno posebnu vrijednost, tim prije što nijedan dosadašnji bosanski rječnik (izuzimajući *Školski rječnik*, koji je, kako mu i samo ime kaže, mali rječnik) nije uvrstio literaturu iz različitih stilskih registara bosanskog jezika, s brojem od preko 250 djela različitih autora, uglavnom bošnjačke – bosanskohercegovačke i sandžačke provenijencije, iz zemlje i dijaspora;

- sljedeći važan detalj tiče se broja skraćenica. Činjenica da je uvršteno preko 200 različitih skraćenica dovoljno govori o ozbiljnosti stilskih, semantičkih i drugih kategorija koje *Rječnik* tretira;

- također, bitna činjenica koja se odnosi na kva-

litativni karakter *Rječnika* jeste to da on posjeduje izuzetno zanimljivu frazeologiju, kojoj naši dosadašnji rječnici nisu poklanjali dovoljno pažnje.

Prema tome, uza sve povoljne ocjene koje idu u prilog tome da se ovaj *Rječnik* može smatrati pravim leksikografskim ostvarenjem u bosnistici, činjenica koja je nezaobilazna i kao relevantan pokazatelj kvaliteta jeste broj natuknica koji se obrađuju. To vrijedi istaći tim prije što je, npr., za mogućnost služenja nekim jezikom potrebno poznavanje do 4.000 leksema, dok se u ovom *Rječniku* taj broj udvadesetostučuje u odnosu na taj kvantitet.

Rječnik bosanskog jezika Dževada Jahića u najvećoj mjeri odražava osobit bosanski jezički karakter, stil i duh – za koji njen autor ima istančani osjećaj – kako po upotrebnoj leksici, tako i po frekventnosti značenja, njezinoj prozodiji, frazeologiji i gramatici, čime se zaokružuje proces normiranja i standardiziranja bosanskog jezika, započet nekim starijim bosanskim rječnicima. Naravno, prethodna leksikografska ostvarenja prirodan su hronološki slijed u rezultiranju ovoga *Rječnika*, kojim bosanska leksikografija dobija mnogo. Ali, i dalje su otvorena vrata za različite stručne i specijalizirane, pa i normativne leksikografske opise bosanskog jezika, kojima će ovaj *Rječnik* biti nezaobilazan priručnik – kako jezikoslovcima, tako i svima onima koji drže do svoga jezičkog dostojanstva.

BILI GDJE BILI, UVIJEK HERCEGOVINA U SRCU

Teško je na našem prostoru govoriti o narlima bez povijesnog iskustva, teško je pronaći pleme, rod, obitelj bez ožiljaka i rana iz prošlosti. I svakoga svoji ožiljci svrbe i rane peku. Ako ne budemo prakticirali jedni drugima rane vidati, ostat ćemo u vječitoj zabludi o junaštvu. Ako ima nesuglasica, a ima ih, mora se razgovarati. Razgovorom će se uz kompromise i rješenja iznalaziti, sklad uspostavljati, napredak poticati. Ili nastaviti kao i do sada: svatko se u svome kafiću jatiti, inate drugome činiti, u neredu – kad već skupa ne možemo živjeti – skupa propadati. Zar dopustiti da nas naraštaji koji dođu civilizacijskim ruglom nazovu, korovom koji je na strastima iznikao, ljudima koje zagovornici nereda još uvijek, poradi svojih osobnih egoističnih potreba, drže s glavom u pijesku. A onih kojima nered odgovara uvijek je bilo i bit će ih, svuda i kod svih. Nazdravlje nam bilo!

Obilježavajući 400. rođendan praoca Petra bila je zgoda da se iz čitavog svijeta, zvanično iz 22. današnje države u kojima borave, rade i žive, Raguži ponovo na svojoj baštini sastanu, tu, baš u Stocu, da utvrde svoje srodstvo, da slobodno ispovjedu vjeru pradjedovsku, iskažu svoje poštovanje susjedima, zavičaju, baštini, Stocu, Hercegovini, Bosni i Hercegovini. Ako je grijeh voljeti, onda je to bio skup grješnika, jer Raguži sve to vole i s ljubavlju su u Stolac sa svih strana došli, ponosno i dostojanstveno priredili događaj za pamćenje, ne povrijedivši osjećaje niti jednog dobronamjernika. Evo kako je to krenulo, a zapravo su knjige bile svemu povod. Po mnogim crkvenim maticama, popisima župljana, ali, napose, i dragocjenim pribilježkama o rodoslovnom stablu po kazivanjima nekih viđenijih Raguževih domaćina i zapisivanjima tih iskaza od strane župnika po župama Trebinjske biskupije, o Ragužima je u sačuvanom dijelu crkvenih pismohrana, kao o nijednom drugom katoličkom rodu i plemenu, ostalo dosta tragova. Koliko god su to necjeloviti pokazatelji, jer su mnogi pisani doku-

menti, odnosno njihovi dijelovi nepovratno uništeni, uz jaku usmenu predaju, a koja se kod Raguža ljubomorno čuvala i s koljena na koljeno prenosila, te zahvaljujući dugotrajnom, upornom i sustavnom istraživanju njihovih autora, Raguži su za sada jedni od rijetkih, na ovom, a i širem prostoru, koji imaju cjelovito prikazano svoje rodoslovlje, pa i povijest svoga roda od nastanka do današnjih dana. Zapravo, radi se o vremenskom razdoblju od 1610-2000.

Godinu dana poslije izlaska iz tiska knjige *Raguži, povijest i rodoslovlje* po dogovoru smo se u svibnju 2006. sastali na Londži. Uz specijalitete s vrbovoga žara i ugodno rashlađena pića, u raskošnoj ljepoti proljeća i prirode navirale su emocije o mnogim dogodovštinama, kao i osobama kojih odavna nema među živima, a nekada su ovdje bili *za stati pa pogledati*. Vješti kosci, vrijedni vilari, marljivi grabljači koji su se trudili čiji će otkos biti širi i uredniji, naviljak veći, ljiljak zgodniji, pokošena livada čistija. Vodio bi se boj za punije jasle u štali, kako bi nejačad i onemoćali imali za dulje mlijeka u šalici, ali istovremeno se u svemu tome događalo i nenajavljeno natjecanje za prestiž među mladićima, djevojkama, domaćinima. Pa onda konji: brnjaši, dorati, đerote, mrkovi, putalji, riđani, trzani, vranaci, zekani, zukvalji, zvjezdalji... i ogromna mazga Hamze Baljića. A samari – svaki k'o ispod čekića. Rijetki bi bili zapušteni, zapravo radom poharani, potrošeni. Samar je sačinjen od drvenice, stelje i uža, a njegova opremljenost otkrivala bi sliku domaćinstva. Uža su bila ogledalo ženske čeljadi, stopanica i djevojaka. Trzline po užima upozoravale bi na njihovu lijenost i nemar, jer svaka je obitelj bar vune imala da se preko zime opletu nova tovarna uža. Samarska stelja je, iako je u tome okruženju bila djelo ruku i umijeća majstora Jozе Braća, razotkrivala domaćina, njegovu dušu, narav i brigu o prevažnoj konjskoj radnoj snazi domaćinstva. O užima i stelji se nije raspravljalo. Zapažanja i zaključci bi se za sebe čuvali, pa ako zatreba... O drvenici bi se razgova-

ralo: od kakvog je drveta, kada je sječeno i kako je sušeno, tesano i oblikovano. Tek uzgred bi se, onako k'o nebitno, priupitalo i tko je bio majstor.

Takvi razgovori, mnoge zgrade i dosjetke, šale i razbibrige, događali su se u hladovini ispod vrba i topola u blizini vrela pitke hladne vode, u popodnevnom predahu, za vrijeme najveće utihe i najžešće vreline, kada bi vrijedni težaci objedovali i odmarali. Pojava prvoga povjetarca, lahora, koji bi uz vodu došao s Neretve, bio bi znak svršetka predaha i nastavka na započetim poslovima. Popodnevni radovi bi se najčešće uz pjesmu obavljali. Djevojke bi, grabljama prikupljajući osušeno sijeno, najčešće započinjale pjesmu, a mladići bi obično, slažući naviljke na ljiljak, jedan za drugim podvriskivali. Ukoliko je popodne bilo tiho i bez pjesme, znalo se: država se namirivala. Grgo Proleta bio je predstavnik zadruge, vlast, država. Došao bi da od tri ljiljka jedan obilježi za zadrugu. Poslije bi ga vrijedni težaci na vrbovim viljugama prenijeli na za to

određeno mjesto. Biva, k'o nekada begu. I to je dokaz kako su običaji dugovječniji od čovjeka i da su ljudi nepogodna podloga za nove kalemove. I jedni i drugi se teško mijenjaju. Interesi su vječiti, forma se prilagođava. Grgo bi, s domaćinom na pokošenoj parceli, ljiljke obilježavao, a ostali bi, onako ispod oka, kriomice, pogledavali, priželjkujući da najveći pripadne zadruzi. A taj je ljiljak, najkasnije sagan i ne ugažen, nudio optičku varku. Naverušeno sijeno s manjom masom zauzimalo je veći volumen. Neka država misli kako je voljena, neka Grgo bude zadovoljan, a i težak neka nešto zaradi. Bezbeli, i Grgo se tu nevještini pravio, kako bi na koncu ispao i vuk sit i koze na broju. I nije se o tomu pričalo. Znalo se, a šutjelo se. Ako si već državu prevario, ne ismijavaj je, jer će odmah djelovati njezin vjerni čuvar Jovo Bjelica u Stocu. Baljići, Bjelavci, Boškovići, Braći, Dokare, Đulići, Lukanovići, Marići, Matici, Krešići, Obradovići, Papci, Pavlovići, Perići, Pirići, Raguži, Šutale, Tabakovići, Zekići... na isti su način vodili

Poštovani roditelji i rođaci,

Godine 1610. rodio se Petar Veseličić i on rodi Petra Aragusa. Od tada do danas nastade veliki rod ponosna imena - Raguži. Koristeći se usmenom predajom predaka, zabilježenim rodoslovnim spoznajama i crkvenim izvorima napisana su mnoga djela o povijesti i rodoslovlju našega roda. Sa sigurnošću se može reći da mi Raguži, u treći milenij civilizacije ulazimo s rasvijetljenom prošlošću koja nas obvezuje. S toga smo odlučili iskazati poštovanje brojnim generacijama naših predaka 12. lipnja 2010. kada ćemo, uz sudjelovanje svih Raguža, s dikom i ponosom u Stocu obilježiti

Četiri stoljeća Raguža

Zato, drage roditelji i rođaci, ovu ideju podržite i širite unutar našega roda i svih naših prijatelja, a ako ste u mogućnosti dajte i novčani doprinos. O svemu ćete biti blagovremeno obaviješteni od strane Vašega organizacijskog odbora.

Stolac 15. kolovoza 2009.

Dear kinsfolk,

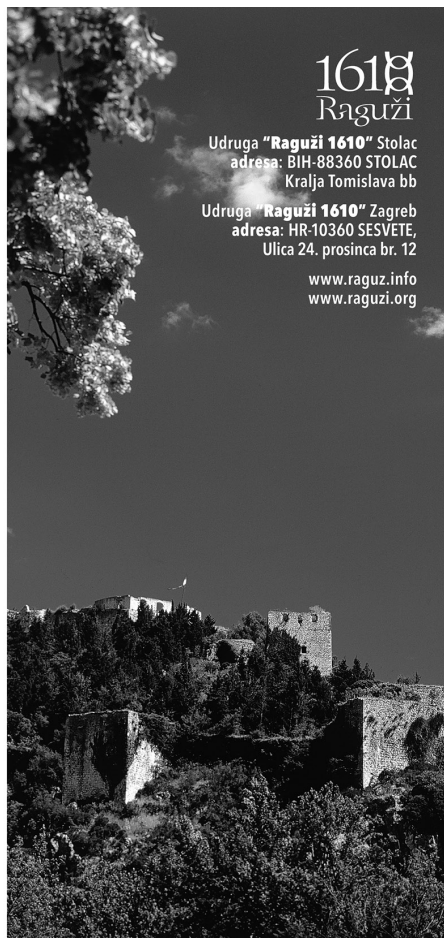
In 1610, Petar Veseličić was born, and unto him Petar Aragusa. Since then the large clan bearing the proud surname - Raguž - came to be. Many publications on the history and genealogy of our clan have been written using the oral tradition, written genealogies and church sources. In all certainty it can be said that we, the Raguž clan, are heading into the third millennium with an illuminated past which binds us. We have therefore decided to pay our respects to the numerous generations of our ancestors on June 12, 2010, when we shall proudly celebrate

Four Centuries of the Raguž Clan.

Dear kinsfolk, support his idea and spread word about it within the clan and amongst our friends. If you are able to financially contribute to the organization of the event, please do. You shall be informed in due time about all the details by your organizational committee.

Stolac, August 15, 2009

Nekropola Radimlja, na ulazu u Stolac / The Necropolis at Radimlja, on the threshold of Stari grad u Stocu (desno) / The Old Town in Stolac (right)

1610 Raguži

400 godina od rođenja Petra Veseličića, rođonačelnika svih Raguža

400 years since the birth of Petar Veseličić, first ancestor of the Raguž clan

350 godina od rođenja njegovog sina Petra Aragusa

350 years since the birth of his son Petar Araguz

300 godina od prvog pisanog traga prezimena Raguž

300 years since the first written record of the surname Raguž

Stolac (BIH), 12. 6. 2010.

Otkud da te
zovnem rode/
Whence should
I summon you,
kin of mine

Godinu dana prije početka manifestacije Glavni odbor je pozvao sve Raguže iz svijeta, na sudjelovanje poslavši im osobno ovaj prospekt

životni boj za vrijeme žestokih ilindanskih vrućina kako bi zima bila bezbrižnija.

Možda zbog nedoživljenih takvih životnih iskustava Miro je, fućkajući lulu, meditirao u drugom smjeru. Sposoban okrenuti vodu na svoj mlin, onako je, kao nezainteresirano, pro čibuka progovorio: "Za četiri godine, tj. 2010, četiristoti je rođendan Petra Veseličića. Budemo li ja i Nikola živi, zajedno ćemo ga negdje proslaviti. Vi ostali kako vam drago." I nije mu trebalo puno čekati na reagiranja. Kao gruda snijega kada se zakotrlja niz padinu počeli su komentari i prijedlozi. Uskoro je Miro povukao ručnu. "Ma stanite ljudi, budi Bog s vama, polako. Vidite li da je to moja p'janska?" "Pio ti il' ne pio, od danas počinjemo s pripremama za obilježavanje Raguževih obljetnica."

Raguži su, moglo bi se slobodno reći, hercegovački fenomen koji traje. Nastali na području Zahumlja, jednog manjeg dijela Hercegovine, na tromediji Osmanskog carstva, te Mletačke i Dubrovačke republike, u podnožju Tmora i skrovitoj Strmici, na imanju ostataka humskih vlastelina Nikolića, nekadašnjih gospodara toga dijela srednjovjekovnog Huma, gdje je maloga Petra, poslije razorne velike tréšnje, koja je 1667. pogodila Dubrovačku republiku i pošto je ostala udovica, majka Mara, udana Veseličić, dovela na svoju očevinu. Ni Veseličići, a ni Nikolići nisu bili predmetom ozbiljnijeg i sustavnog istraživanja spomenutih autora, ali Vladimir samim naslovom *Baštinici* kao da želi upozoriti i na potrebu istraživanja u tim smjerovima (sigurno će uskoro netko od Raguža krenuti i u te avanture), poglavito radi majke Marije (Mare) i Nikolića, koji su do dolaska Turaka bili gospodari Popova polja sa sjedištem u Vranjevu selu. Naime, kad je bosanski ban Stjepan II Kotromanić osvojio današnju srednju Hercegovinu, pa kako bi učvrstio povjerenje i vlast, tadašnjem županu Popova polja Nikoli za ženu je dao prvu svoju rodicu, Katarinu Kotromanić. S njom je Nikola imao sinove Vladislava i Bogišu, koji su kao rodovska prezimena uzeli patronim Nikolić. Od tada se ovaj rod kontinuirano naziva Nikolići. Dolaskom Turaka, Nikolići gube imanja i status knezova, a u izvorima Dubrovačkog arhiva spominju se kao stanovnici naselja u dubrovačkom pograničju sve do 17. stoljeća, kad je i došlo do braka između Petra Veseličića i Marije (Mare) Nikolić, iz kojeg potječu današnji Raguži. U Strmici je mali

Petar više Veseličić već Araguz, na Hrasnu je prvo Araguz, a rjeđe Veseličić, da bi se s većim vremenskim odmakom prezime transformiralo u Raguz i, konačno, u čisto slavenski izričaj Raguž. U drugoj polovici 18. stoljeća Raguži su već na hrašanjskoj visoravni prepoznatljiviji po marljivosti i brojnosti. Naredno stoljeće donosi njihovu raširenost na području između Hutova, Ljubinja, Blagaja i Gabele. Svakako, značajnu ulogu u svemu tomu imao je Stolac sa svim svojim tadašnjim atributima. Ne ulazeći u analizu sveukupnih kompleksnih prilika i odnosa (političkih, vjerskih, gospodarskih,...) Stolac je ponudio Ragužima svoje okruženje koje su oni mukotrпно, ali s ljubavlju, obrađivali i kultivirali, pridonoseći svojim mišicama i trudom stvaranju materijalnih dobara od kojih je i Stolac lagodnije živio i postupno se razvijao. Sve do dolaska novog okupatora, crno-žute monarhije, to je područje bilo i kolijevka i ognjište Raguževa roda i plemena. Bolje komunikacije, sigurnija putovanja, egzistencijalni i drugi razlozi uskoro su postali izazovi koji ih odvede: jedne u smjeru Bosne (Sarajevsko polje, Bistrik, okolina Kiseljaka i Kaknja) a druge prema Dubrovniku i priobalju, odnosno parobrodima u jednu ili drugu Ameriku.

Razmišljajući i s ove vremenske razdjelnice, čini mi se, izbor je bio jedini. Nažalost, pogrešni ljudi i katastrofična njihova politika odveli su i Raguže na Bleiburg. A Bleiburg, i sve ono što se događalo u samom poraću, simbol je stradanja hrvatskog naroda koje je odmah tu sustavno i nemilosrdno počelo. Što nè bi zatrpano u Hudoj jami, Kočevskom Rogu, Jazovki, Bišinki, Radimlji, stradalo je, bez suda i suđenja, na mnogim križnim putovima čiji je jedan smjer išao i preko Mostara, Hutova, Trebinja do Nikšića. Nažalost, OZNA je svojim krvavim zločinačkim djelovanjem u Raguževo pamćenje urezala i naš Stolac. Osobno sam poznao čovjeka koji je zbog izgubljenog prsta uživao boračku mirovinu i sve druge nemale privilegije, a palac mu je s ruke otišao u zubima jednoga Raguža kome je dotični nad jamom presudio. Molim čitateljstvo da mi oprostite na prijedlogu. Za trenutak sklopite oči, ljudski razmislite, o 497 osoba s prezimenom Raguž, koliko ih je odnio 2. svjetski rat. Poslije zvaničnog proglašenja njegovog svršetka stradao je cvijet Raguževe mladeži. Oni koji imaju sjećanje Čavkavice, Dubljana, Šurmanaca, Jasenovca, Vukovara,

Srebrenice, lako će doći do odgovora na moj upit: o kakvom se tu poduhvatu radilo? Prepolovljene i u crno zavijene Raguže, namećući im prisilnu šutnju, a radi čuvanja ugleda krvavih ruku revolucionara, sustavno se naziva ustašama ili nasljedno ustaškim sinovima. I sam sam 1976. odlazeći na odsluženje JNA, iz vojnog odsjeka u Stocu, sa sobom ponio zapečaćenu kovertu u kojoj je bila konstatacija da potječem iz ustaški orijentirane obitelji. Poslije tragedije, prva mogućnost napuštanja zavičaja, mnoge po prvi put, nepovratno odvodi širom ravne Panonije, a onda i diljem svijeta. Kuda? Svukuda.

Završio bih zazivom koji je u ime skupa upućen s pozornice: O, Sveznajući, Milosrdni, Svemogućí, mi potomci Petrovi, punim žarom srca svoga želimo biti i ostati u milosti Tvoj. Evo ovdje, s ovoga mjesta, zbog svega nevaljalo učinjenog prema bližnjemu svomu, u trenucima slabosti pojedinaca ili skupina, molimo oprost od onih kojima ta naša nedjela bol naniješe. Daj nam razbora da i mi drugima na isti način istinski oprostimo, kako bismo naraštajima našim rasteretili budućnost, skrušeno im moleći blagoslov Tvoj. Pomozi nam da kao i precí naši živimo život po načelima Tvorca Svevišnjeg, ponosno kao pojedinci, kao Raguži, kao Hrvati.

*Zemlja je smrtnim sjemenom posijana
Ali smrt nije kraj
Jer smrti zapravo i nema
I nema kraja
Smrću je samo obasjana
Staza uspona od gnijezda do zvijezda.
Amen!*

Prilog 1.

Što ostavljamo našem zavičaju?

Raguževa manifestacija *Otkud da te zovem rode*, niti u primisli tijekom višegodišnjeg organiziranja, nije imala ambiciju da bude ili preraste u jednostavno narodno veselje. Iako je i to, vjerojatno, bila. Glavni cilj Organizacijskog odbora, ipak, je bio ponuditi, u granicama mogućnosti, svim Ragužima, ali i ostalim stanovnicima stolačkog kraja, i ponešto što zajedno mogu podijeliti sa svima nama, a kao jedno zajedničko iskustvo. Navodimo nekoliko primjera:

- Spomenik zahvalnosti u prvom Raguževom groblju na Lastvi.

- Glazbeni uradak pjesme *Otkud da te zovem rode* koju neki već nazvaše Raguževom himnom.

- 202. milenijska fotografija Šime Strikomana, a prva takve vrste sa autorovom konstatacijom da će teško više imati zgrade tako nešto učiniti.

- Udruga *Raguži 1610* sa sjedištem u Stocu i Zagrebu.

- I još niz drugih poruka koje svatko na svoj način može iščitavati, za nadati se u njihovom pozitivnom ozračju.

Prilog 2.

- Statistički pokazatelji Raguževih žrtava u II svjetskom ratu:

- Znamo da ima obitelji, rodova, plemena koji su zbog svoje malobrojnosti i ljudskih zlodjela ostali samo u sjećanjima da su postojali. Prilažemo ove statističke podatke koji, sami po sebi, govore i o Raguževoj tragediji. Oni su pokazatelji izravnih ratnih i poratnih događanja II svjetskog rata. Ukupne demografske gubitke vjerojatno bi samo demografi mogli procijeniti.

- Ubijene ili zaklane ženske civilne osobe u II svjetskom ratu: 20.

- Ubijene ili zaklane muške civilne osobe u II svjetskom ratu: 36.

- Poginula ili zaklana djeca u II svjetskom ratu: 5.

- Umrle ženske djeca za vrijeme II svjetskog rata u progonstvu: 41.

- Umrle muška djeca za vrijeme II svjetskog rata u progonstvu: 55.

- Umrle djevojke za vrijeme II svjetskog rata u progonstvu: 18.

- Umrli mladići za vrijeme II svjetskog rata u progonstvu: 11.

- Umrle žene (do 60 godina starosti) za vrijeme II svjetskog rata u progonstvu: 22.

- Umrli oženjeni muškarci (do 60 godina starosti) za vrijeme II svjetskog rata u progonstvu: 10.

- Umrle žene (starije od 60 godina) za vrijeme II svjetskog rata u progonstvu: 49.

- Umrle muškarci (starije od 60 godina) za vrijeme II svjetskog rata u progonstvu: 36.

- Poginuli vojnici u II svjetskom ratu: 53.

- Umrli vojnici u II svjetskom ratu: 8.

- Nestali vojnici poslije završetka II svjetskoga rata: 111.

- Povratnici (vojnici i civili) osuđeni na smrtnu kaznu i ubijeni: 6.
- Osuđeni i umrli u zatvoru: 1.
- Nestali muškarci civili na Križnom putu: 15.
- Ovi podaci su preuzeti iz knjige *Ragužuša u ogledalu* u kojoj je svaka od 497 žrtava poimence navedena.

Prilog 3.

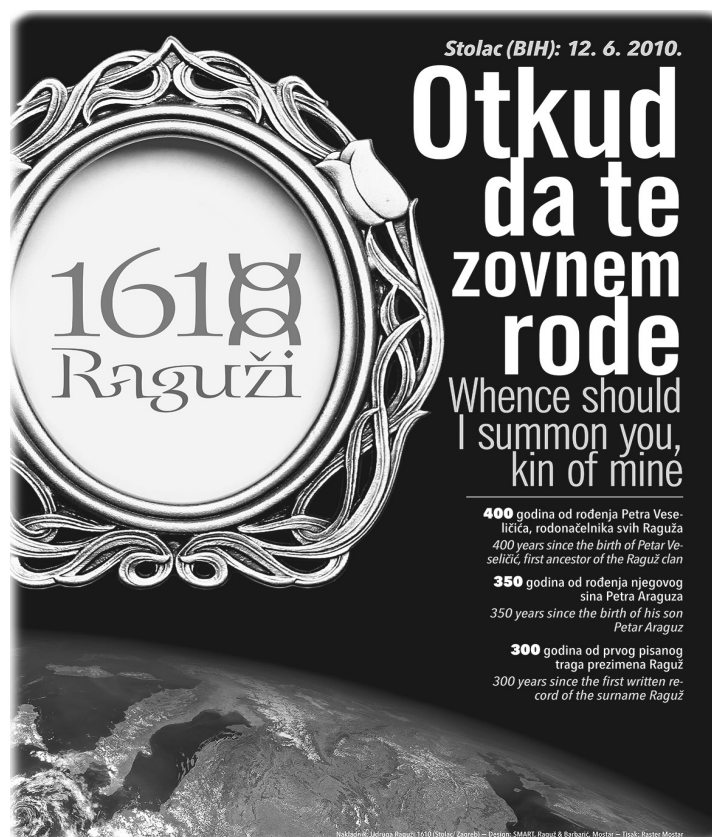
- Do sada objavljene knjige o rodu Raguža nisu plod znanstvenika koji se po svojoj vokaciji bave ovom djelatnosti. One su plod ljubavi prema svojem rodu, zavičaju i baštini. Takvih je entuzijasta kod Raguža uvijek bilo, ima ih i biti će ih. Ovakvi doprinose ponosu roda svoga, naravno nikome na nevolju. Do sada objavljene knjige o rodu Raguža:
 - *Baštinici, rodoslovlje plemena Raguž*, autor Vladimir Raguž Nikić, koautor-suradnik Stojan Raguž Gunjinović, Split 1996., 276 stranica.
 - *Raguži, povijest i rodoslovlje*, enciklopedija plemena Raguž, autor Stojan Raguž Gunjinović, Stolac-Požega 2004., 816 stranica.

- *Ragužuša u ogledalu*, autor Stojan Raguž Gunjinović, Požega 2010., 480 stranica

Prilog 4.

Brand Raguži:

- Impresivno je znati imena svojih predaka. I nažalost, takvih ljudi je vrlo malo. Rijetki su privilegirani da unutar svoje obitelji, rodbine imaju pojedince koje su njegovali uspomene na pretke i prenosili to svojim naraštajima. Udruga građana koji nose prezime Raguž je upravo svoj rad bazirala na čuvanju tog prezimena koje datira iz daleke 1610. Za ovu prigodu agencija SMART ponudila je Ragužima copywrite "Raguži 1610" i vrlo privlačan prigodni logo. Generalno, ova tipografska kompozicija predstavljena je u obliku ligature. Brojka "1610" svakako dominira, a intervencijom na "nuli" postiže se beskonačnost. Ona predstavlja (minimalno) jednu u slijedu istih znamenki, pa se tako logo nalazi u funkciji niza. Crvenom i plavom bojom naglasili smo ton rodoljublja i tradicije što su glavni motivi rada ove udruge.

Službeni plakat manifestacije Raguža sa dvojezičnim tekstom na našem i engleskom jeziku

OBLJETNICE

СЛОБО ГОР ВЪНА

KANONSKO MJESTO PAMĆENJA

(Književno djelo M. Selimovića u književnohistorijskoj retrospekciji)

1.

S togodišnjica rođenja Meše Selimovića (Tuzla 1910 – Beograd 1982) jeste istinski važan jubilarni trenutak prisjećanja čitave jedne književnosti i kulture, pa je, otud, i ona tačka književno-kulturalne sadašnjosti iz koje se – pogledom unatrag – otvara mogućnost i za iako i dalje tek prigodan, ipak nešto temeljitiji književnohistorijski usmjeren osvrt na cjelinu djela ovog pisca. Tad, ukupni Selimovićev književni rad ukazuje se prije svega kao nesporna kanonska vrijednost kako bošnjačke, tako i bosanskohercegovačke književnosti uopće, ali i cjeline južnoslavenske interliterarne zajednice, pri čemu je njegova pozicija unutar ovdašnjeg književnog kanona najmanje dvostruko određena: i imanentnom literarno-estetskom vrijednošću i njegovom književnohistorijski definiranom ulogom u procesima institucionaliziranja te kanoniziranja domaće književne prakse te njezine povijesti.

Svoj prestižni i, vrlo vjerovatno, najizrazitiji položaj u ukupnosti domaćeg književnog kanona književno djelo M. Selimovića duguje, pritom, u prvom redu činjenici da ono – svojom razdjelnom ulogom u ovdašnjoj književnoj povijesti – presudno obilježava savremene povijesnorazvojne procese i pojave i bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti kao cjeline: na samom početku, neposredno nakon Drugog svjetskog rata, na tad karakterističan način Selimovićev književni rad suučestvuje u povijesnorazvojnim procesima i pojavama ovih dviju literatura, dok u zreloj fazi, svojim “jakim pozicijama”, piščevo djelo presudno određuje i bošnjačku/bosanskohercegovačku i južnoslavensku književnu praksu uopće, pri čemu domaću književnost uvodi u još šire, evropske i svjetske književne okvire. Usto, iako “zarobljeno” u granice “malog” jezika i “male” književnosti, ono je i stvarno, a još više potencijalno, važan dio i evropskog književnog i kulturalnog kanona 20. st., ali i njegova kvalitativno

Mehmed Meša Selimović

nova vrijednost, utoliko prije što u sebi – i samo po sebi i u književnohistorijskoj retroaktivnoj refleksiji – sabira gotovo sve bitne značajke bošnjačke te bosanskohercegovačke književne povijesti i ono što je njihova “živa tradicija”, u južnoslavenski, a potom i evropski književno-kulturalni sistem, unoseći na ovoj osnovi i vrlo osobeno iskustvo ovih dviju literatura kao naročitih – kulturalno-civilizacijski gledano – liminalnih i sinkretičko-hibridnih literarno-kulturalnih univerzuma, a zapravo književnih i kulturalnih svjetova konstituiranih u specifičnoj situaciji na raskršću između Istoka i Zapada, jednako kao i u književno-kulturalnom kontekstu koji upravo zato naročito od kraja 19. st. pa nadalje vrlo dramatično proživljava traumu tradicijske i identitarne krize. U tom smislu, Selimovićevo književno djelo jeste važan faktor i kulturalne pluralizacije i južnoslavenske i evropske literarne prakse, u koju na

književno izvanredno uspio način inkorporira čitavu jednu uglavnom nepoznatu, zanemarenu književno-kulturalnu tradiciju, na ovaj način, s jedne strane, dinamizirajući kulturalnu mapu Evrope te, s druge strane, pokazujući da dometi njegova vlastitog književnog konteksta nisu samo lokalno-regionalni, kako se to dugo neosnovano tvrdilo. Ovakvo što, uostalom, bit će i jedan od razloga za, između ostalog, i to da, naročito počev od 70-ih godina 20. st., književno djelo ovog pisca – zajedno s književnim radom drugih kanonski istaknutih autora, kakvi su i Ivo Andrić, Mak Dizdar, Skender Kulenović te Derviš Sušić i dr. – postane i jedan od važnih argumenata u korist ideje zvaničnog priznavanja i institucionalnog etabliranja najprije bosanskohercegovačke, a potom i bošnjačke književnosti kao takve, a što je, konačno, dodatna osnova na kojoj se temelji izrazito visoka kanonska vrijednost Selimovićeva književnog djela. U takvoj situaciji, književni rad M. Selimovića zadobiva važnost i sam po sebi, ali i po tome što osobenom “povratnom spregom” osvjetljava gotovo cjelokupnu, dotad marginaliziranu bošnjačku te bosanskohercegovačku književno-kulturalnu povijest, zbog čega njegov visoki položaj unutar i bošnjačkog i bosanskohercegovačkog književnog kanona i jeste određen kako imanentnom literarno-estetskom vrijednošću, tako i njegovom književnohistorijski definiranom ulogom u procesima institucionaliziranja te kanoniziranja domaće književne prakse te njezine povijesti. Otud, konačno, Selimovićeva književna djela, zajedno s književnim djelom drugih izrazitih kanonskih autora domaće književne prakse, jeste i jedno od ključnih mjesta imanentnog konstituiranja literarnog identiteta bošnjačke te bosanskohercegovačke književnosti, ali i bitan (iako često ideološki dovođen u pitanje) medij kulturalnog konstruiranja kolektivnog identiteta zajednice koje se najneposrednije tiče.

2.

Književni rad M. Selimovića ostvaruje se u okvirima svih značajnih poetičkih i povijesno-razvojnih procesa i pojava u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti nakon Drugog svjetskog rata – *socrealizma*, u čijem su znaku autorovi književni počeci, preko i za Selimovićeva književna djela i za bošnjačku te bosanskohercegovačku književnost kao cjelinu prekretno važnog *poratnog*

predmodernizma, pa do *modernizma*, kad se Selimović do kraja realizira kao pisac izrazite književne snage, a književna praksa kojoj po prirodi stvari pripada doživljava svoje prve značajne, a nerijetko i ključne vrhunce, koje će, pritom, bitno oblikovati upravo i književni rad M. Selimovića, uz istovremenu pojavu značajnih ostvarenja i u književnom djelu drugih istaknutih autora ovog vremena, poput, prije svega, M. Dizdara i D. Sušića. Zahvaljujući ovakvom čemu, M. Selimović u bošnjačkoj te bosanskohercegovačkoj književnosti javlja se kao jedan od onih njihovih autora koji presudno određuju dinamiku cjeline “semiosfera” ovih dviju literatura, na ovaj način ključno oblikujući ono što je naročita “unutrašnja” povijest i bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti uopće.

U ovom smislu, izuzetak je jedino rano Selimovićeva književna djela, koje je, dakle, dio *socrealističke književne prakse*, a što je onaj okvir u čijem maniru nastaju autorovi prvi književni radovi – pripovijetke *Pjesma u oluji* (1946), *Uvrijeđeni čovjek* (1947), *Jedna četa će ostati* (1947) te *Sin* (1949), odnosno autorova prva pripovjedačka zbirka *Prva četa* (1950), koji se ni po čemu neće bitnije izdvajati u odnosu na ukupnost književno-kulturalnog konteksta u kojem se javljaju. Ova, inicijalna faza u razvoju Selimovićeva književnog djela, pritom, tipološki pripada *prosvjetiteljskom* ili *kanonskom poetičko-kulturalnom makromodelu* i u znaku je manje ili više strogo ideološki zadatih ili barem društveno potenciranih i preferiranih okvira književnog rada i uopće ideološki posredno ili neposredno proskribirane funkcionalizacije i “upotrebe” (zloupotrebe) književnosti i kulture, a kad cjelokupnu književnu praksu obilježava, između ostalog, i prevlast *kolektivnog* i *ideološkog* nad *individualnim* i *estetskim* te *simplificirani mimetičko-veristički postupak*, baš kao i ideološki nalog da pisac djeluje i kao “*inženjer ljudskih duša*”, a književnost kao “*sluškinja ideologije*”, a zapravo ona situacija kad književni tekst funkcionira u službi Revolucije, konstituirajući se prvenstveno kao mjesto sjećanja “herojske ratne prošlosti” te kao memorijski poticaj za poratnu izgradnje “svijetle socijalističke budućnosti”. U ovakvim književno-kulturalnim, a ideološki jasno markiranim prilikama još uvijek mladi Selimović nije se mogao ni istaknuti na način koji bi bio očekivan s obzirom na njegovo kasnije djelo, te i ovaj autor – kao i ma-

nje-više svi drugi pisci ovog vremena – u ovom trenutku konstruirati, otud, doslovno “poučnu priču” o ma koliko izazovnom i teškom, nekad i krajnje mukotrpnom, ali ipak uvijek suštinski važnom i stoga neizbježnom i nužnom historijskom putu “revolucionarne preobrazbe” te “socijalističke emancipacije” Čovjeka, pri čemu se ova vrsta “borbe” ne vodi isključivo na bojnopolju, “prsa u prsa” s uvijek lahko uočljivim neprijateljem, već i u onom što je prepoznatljiva, veristički prikazana ratna i poslijeratna jugoslavenska zbilja i, još više, u “glavama ljudi”, gdje najžešći neprijatelj jeste stara, “reakcionarna” svijest i nemogućnost konačnog i sigurnog opredjeljenja za socijalistički “put progresa”, čime se prošlost, sadašnjost i budućnost uvezuju u naročitu vrstu povijesnoteleološkog “kontinuum”, a trauma subjekta, za koju će tako zorno biti vezano kasnije autorovo djelo, ideološki se “maskira” i, otud, literarno falsificira. Pritom, sasvim suprotno onome što će ga obilježavati u zrelijim fazama, u Selimovićevom ranom pripovjedačkom djelu suvereno dominira ratno-revolucionarna tema jasne, ideološki kontrolirane etičke funkcionalizacije, dvostruka mimetičnost i težnja ka reprezentacijskoj prepoznatljivosti, baš kao i naglašena patetičnost i afektivnosti, dominacija akcionog fabuliranja i ustaljena, klišeizirana fabulativno-sižejna rješenja te šablonizirana narativna fraza, odnosno naivna, kolektivno-ideološki određena psihologizacija i pojednostavljena, crno-bijela karakterizacija likova, kao i odsustvo dublje, autentične emocionalno-intelektualne introspekcije i refleksije. Ovakvo što slučaj je, između ostalog, i u – tek primjera radi – pripovijeci *Veliko srce* iz autorove početničke pripovjedačke zbirke *Prva četa*, gdje se, s jedne strane, prati “herojski put” partizanske borbe te, s druge strane, “reakcionarna sumnja” nepoćudnog pojedinca, sve dok se na kraju, s pokajničkim stidom i samopriekorom, ona doslovno ne stopi s kolektivnom Idejom žrtve borca “velikog srca”, zbog čega nije nimalo začuđujuće to da je, kao krajnje reprezentativni primjer tad aktualne književne prakse, ova pripovijetka uvrštena i u prvu poratnu, sasvim kanonsku bosanskohercegovačku književnu hrestomatiju *Zbornik savremene bosansko-hercegovačke proze* (1950).

3.

Kao i u cjelini bošnjačke te bosanskohercegovačke književne povijesti, i u književnom djelu M. Selimovića poetika (ali i politika) socrealizma bit će, srećom, prolazna i kratkotrajna razvojna faza, čija je ideološka suspregnutost u jednom trenutku nužno morala rezultirati isprva potajnom, a kasnije sve uočljivijom eksplozijom suspendirane istinske literarnosti, a što će i Selimovićev književni rad, jednako kao i cjelinu onovremene domaće književne prakse, uvesti u bitno drugačije okvire književnosti *poratnog predmodernizma*, iz domena tzv. *artističkog* ili – u nešto preciznijoj tipologizaciji – *politradicijskog poetičko-kulturalnog makromodela*. To je već onaj trenutak u kojem se sve više bilježi ideološko rasterećivanje i liberaliziranje ukupnosti književno-kulturalnih diskursa, s različitim prijelaznim i, nerijetko, istinski liminalno-hibridnim pojavama u domenu književno-kulturalnih praksi, uključujući istovremeno supostojanje i ideološki rigidnih pragmatičnih zadaća koje središte Moći, pod imenom “narodnoprporoditeljske” ili “partijske savjesti” i “društvene korisnosti”, stavlja pred književni rad, na jednoj strani, ali i često krajnje iznenađujuće slobodoumnih istupa ili manje-više subverzivnih i uopće bitno drugačijih književno-kulturalnih praksi, na drugoj strani, sve to katkad čak u jednom te istom književnom tekstu. Tad se, nasuprot nekadašnjeg *kolektivnog i ideološkog*, sve više javlja i ono *individualno i estetsko*, čime se ostvaruje i naročita situacija postepenog probijanja književnih i kulturalnih granica, baš kao i pokušaj “proboja” ne samo u prostor književno-kulturalne slobode nego i u stanje književno-kulturalne “prirodnosti”, a zapravo u takav poredak koji će biti lišen artificijelnosti na različite načine nametnutih ili prinudno uvedenih književnih i kulturalnih normi i rješenja, poput onih socrealističkih. U ovom trenutku, i u književnom djelu M. Selimovića, ali i u cjelini onovremene bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, čije povijesnorazvojne pojave i procese odsad pa nadalje ovaj autor sve značajnije određuje, javljaju se sve češće složenije artistske strukture, a književni rad doživljava sve više osobeno literarno-estetsko samoosvještenje, pri čemu se čak sasvim jasno javlja i težnja ka larpurlartističkoj funkcionalizaciji književnosti, uz istovremeno manje ili više izraženo odustajanje od utilitarno-didaktičnog koncepta

kulture te sve zornije uvođenje ideje književnosti kao istraživanja “čovjekove situacije” i “ljudske sudbine”. Sve ovo, također, znači i svojevrsnu stabilizaciju “semiosfera” bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti (prethodno, inače, krajnje radikalno uzdrmanih “upadima” poetike soerealizma, kao i, prije ovog, poetike književnosti NOB-a, iz koje ova izravno proizlazi), pa i Selimovićev književni rad i ukupna domaća književna praksa ovog trenutka u poetičkom smislu posežu za obnavljanjem ratom prekinutih povijesnorazvojnih tokova, tragom čega se bilježi i pojava različitih poetičkih neoizama, ali se, isto tako, naslućuju i nove književne tendencije, naročito u smislu anticipacije poetike egzistencijalizma, čije će elemente M. Selimović okušavati i u svojim dvama temeljnim ostvarenjima iz ovog razdoblja – u psihološko-poetskim romanima *Tišine* (1958) i *Magla i mjesečina* (1962). Uz, primjera radi, poemu *Plivačica* (1954) M. Dizdara te romane *Ja, Danilo* (1960) i *Danilo u stavu mirno* (1961) D. Sušića, upravo će *Tišine* i *Magla i mjesečina* predstavljati sasvim zorna mjesta očitovanja ove nove, po mnogo čemu drugačije osjećajnosti, pri čemu je, istina, (i) u ovim dvama romanima i dalje prisutna ratna tema, ali je – sasvim u skladu s politradicijskim karakterom književne prakse poratnog modernizma – ona bitno preoblikovana i tako, konačno, promijenjena na način koji će se pokazati kao presudan po kasnija zbivanja i u Selimovićevom književnom djelu i u savremenoj bošnjačkoj te bosanskohercegovačkoj književnosti uopće.

U tom smislu, i u *Tišinama* i u *Magli i mjesečini* evidentan je izostanak postupka dvostruke mimeze i reprezentacijskog verističkog fokusiranja vanjske ideološki oblikovane pojavnosti, a akcent književnog interesa nije više na kolektivnom i ideološkom, već sad na individualnom, ličnom i intimnom – ljudskom i univerzalnom, pri čemu rat nije više sagledan kao oslobodilački “sveti ritual Revolucije”, već kao ljudska kataklizma, odnosno kao konkretno mjesto i simbolički topos čovjekove patnje i nesreće – okvir u kojem se pokazuje i ispituje sva tuga i sav užas, pa čak i apsurdnost “čovjekove situacije” i “ljudske sudbine” kao takve, što sve, u konačnici, dovodi do izostanka nekadašnjeg agresivnog partijskog dogmatizma te revolucionarnog utilitarizma i didaktizma, a namjesto čega se javlja sve intenzivnije naglašeni interes za introspekciju i kompleksniju

psihologizaciju likova, bez njihove nekadašnje ideološki impostirane simplificirane crno-bijele karakterološke polarizacije. Prostor romanesknog teksta obilježen je, pri svemu ovom, i izostankom prevlasti fabularnog nad sižejnim, kao i uopće izostankom akciono organizirane i pravolinijski vođene priče, pri čemu se nekadašnja tzv. realistička motivacija zamjenjuje onom umjetničkom i kompozicijskom, dok – u skladu s ovom očitom dominacijom sižejnog – umjesto dotad dinamične (iako klišeizirane) fabule javlja se insistiranje na tzv. statičkim motivima, posebno na tzv. vanjskom i unutrašnjem opisu, koji se, na način “pounutarnjenja pejzaža”, dovode pritom u blisku vezu, zahvaljujući čemu i *Tišine* i *Magla i mjesečina* bivaju obilježene i izrazitim meditativnom-esejističkim te psihološko-poetskim diskursom, pa se, konačno, ova dva romana konstituiraju kao protejski otvorene meditativno-esejističke psihološko-poetske proze u kojima je tradicionalna “priča o prošlosti” transformirana u psihološko-poetski novohistorijski roman.

4.

S *Tišinama* i *Maglom i mjesečinom*, M. Selimović zorno je otvorio nove, znatno šire i estetski nemjerljivo prijemčivije književne vidike, na ovaj način sve izrazitijim autorskim rukopisom presudno mijenjajući ne samo obličje vlastitog književnog djela već i cjelinu horizonta poratne bošnjačke te bosanskohercegovačke književnosti, pri čemu će, pak, sâmo njegovo književno djelo već u ovom trenutku sasvim vidljivo početi izrastati i u naročitu, unutar sebe čvrsto uvezanu cjelinu, s autorski potpuno prepoznatljivim, amblematičnim obilježjima, od kojih će, dakle, jedno postati i do kraja lični, personalizirani roman, orijentiran ne prvenstveno ka raznolikosti partikularne povijesne ili savremene vanjske, *dogadajne* pojavnosti već, naprotiv, prije svega ka univerzalnoj, sveltremenoj čovjekovoj, općeljudskoj nutrini, intimi i privatnosti, unutrašnjim mukama i lomovima te dramama i traumama *pojedinca*, a ne zajednice, a zapravo ka čitavom jednom unutrašnjem svijetu individualne egzistencije, u kojem stvarna pojava postaje ono *doživljajno* i *misaono*, a odakle će, uostalom, i proizići ona tipično selimovićevska lirska meditativnost i produhovljena esejističnost, odnosno naročiti psihološko-poetski karakter prepoznatljivog autorova

pisma. Na ovaj način, Selimović je, također, i nastavio, ali i bitno preoblikovao cjelinu novije bošnjačke te bosanskohercegovačke književne tradicije, u kojoj – bez obzira na različitosti pojedinačnih poetičkih izvedbi – od samih njezinih početaka s kraja 19. st. pa nadalje upravo doživljajno-misaino prevladava nad događajnim, što je, međutim, u Selimovićevom književnom djelu sad podignuto na potenciju više, utoliko prije što se autor već u *Tišinama* i *Magli i mjesečini* oslobodio ne samo socrealističke ideološke stege već i onog što je bila moguća tradicijska alternativa ovakvom čemu – kod nas, naime, nekad ranije često prisutnog patetično naglašenog, a jednako simplificiranog folklorizma, čemu, dakle, nema ni traga u suptilnom i profinjnom romanesknom rukopisu ovog autora, već od svega ostaje tek osobena emocija, koju je Selimović – očito s razlogom – nerijetko isticao u različitim osvrtima na svoje književno djelo i njegov suodnos s domaćom književnom i kulturalnom tradicijom.

Sve će ovo, konačno, književni rad M. Selimovića voditi ka njegovu vrhuncu, koji se ostvaruje u okvirima *modernizma*, a zapravo u onom kontekstu koji je, naravno, i dalje *artistički*, ali je sad već nesporno vezan za *postkanonski poetičko-kulturalni makromodel*. Njega će upravo obilježavati očita dominacija *individualne*, ali i – sve češće i sve upadljivije – *kulturalne* perspektive u književnom motrenju svijeta i života, pri čemu će još izrazitije negoli u prethodnom, politradicijskom slučaju književna praksa unutar ove naročite pluralističke paradigme u pravilu biti istovremeno otvorena kako za kreativni dijalog s vlastitom književno-kulturalnom tradicijom, tako i za – sve intenzivnije – opća književno-kulturalna iskustva, pa će literarni procesi u ovom okviru biti gotovo minimalno vođeni onim izvana, posebno u smislu izostanka neposredne ideološke instruiranosti i instrumentaliziranosti književnih pojava, a znatno više samom književnom i kulturalnom potrebom za artikulacijom na različite načine shvaćenog “sebe” i “drugog”/”Drugog”. Ovakvo što, također, jeste i onaj trenutak kad se u bošnjačkoj te bosanskohercegovačkoj književnosti tradicionalno prisutna “priča o prošlosti” u cijelosti konstituira i kao osobeni “bosanski tekst” ovih dviju literatura, pri čemu povijesna pripovijest postaje tek metafora sad do samog kraja univerzalizirane priče o “čovjekovoj situaciji” i “ljudskoj sudbini”, što je okvir u

kojem se – uz znatno estetski-literarno slabije romane *Ostrvo* (1974) i *Krug* (1983) – u Selimovićevu književnom djelu javljaju i ne samo njegova dva temeljna ostvarenja već i dva od nekoliko ključnih tekstova sveukupne povijesti i bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti uopće – romani *Derviš i smrt* (1966) i *Tvrđava* (1970).

Dok su *Tišine* i *Magla i mjesečina* još uvijek, barem formalno, čuvale uspomenu na nedavni rat, u ovakvim okolnostima *Derviš i smrt* i *Tvrđava* postaju ne “mjesto sjećanja” kojima se priziva prošlost kao takva već simbolički *topos* ispitivanja sušte *ljudske sadržine*, kad povijesni prostor – ovdje, u pravilu, onaj iz dalje prošlosti – postaje najšire moguće shvaćeni *prostor čovjekove egzistencije*, a povijesna zbilja i povijesno obličje funkcioniraju prvenstveno kao pojedinačni *dekor* i *kostim* za do kraja esencijalizirano pitanje o smislu ljudskog postojanja i posebno o čovjekovom “činiti i biti”, što, međutim, ne znači i potpuno anuliranje “historijske Bosne”, već, naprotiv, prvenstveno njezino naročito tropičko transformiranje, na što je u svojim esejističko-meditativnim opservacijama izravno referirao i sam Selimović, govoreći, između ostalog, i o “tragičnom bezizlazu” bosanske povijesne situacije:

“Mislim da nijedna grupa ljudi u istoriji nije ostala usamljenija nego što su bosanski Muslimani. Nije mnogo pomoglo ni to što je Bosna do XVIII vijeka bila relativno razvijena, praktično bez nepismenih, sa mnoštvom škola, s uređenim urbanim životom sa dosta vjerske tolerancije – neprirodnost njihova položaja bila je očita. Nisu prišli tuđinu, a odvojili se od svojih. Kuda je mogao da vodi njihov istorijski put? Nikud! To je tragični bezizlaz. U zatvorenim zajednicama koje su se stvarale u Bosni najzatvorenija je bila muslimanska. Od kuće i porodice stvoren je kult i sav neistrošeni vitalitet tu se ispoljavao. Ako se na taj način stvorila intenzivna intimna atmosfera, s neobično jakom osjećajnošću (naše najljepše balade i romanse su muslimanske), stvorila se isto tako nepodobnost za javnu djelatnost, jer nikakve perspektive zaista nije bilo. Išli su s okupatorom, ali su ga mrzili, jer im put nije bio isti. S ostalima nisu mogli, jer su željeli kraj Turske carevine i doprinosili njenom rušenju. A kraj Turske carevine je i kraj svega što su oni bili. Razum tu nije mogao pronaći rješenje. Ostala je samo pasivnost i predavanje sudbini, pri čemu je priklanjanje ili otpor Porti samo nesistematično,

afektivno reagovanje. Ako se tome dodaju mržnja, osjećanje nesigurnosti, strah, bijes, ispadi Muslimana zbog nemanja pravca, i ispadi drugih prema njima zbog mržnje prema Turcima, eto vam ukratko skice jednog pandemonijuma koji se zove Bosna i njeni ljudi. Ne zaboravimo li ni našu ljubav prema tom svijetu koji je žrtva istorijske kobi, a ipak je sačuvao veoma mnogo najljepših ljudskih osobina, kao i naš živi bol što se ta nevjerojatna prošlost neprestano vuče za nama, i nikako da je stvarno učinimo prošlošću, zar je čudo ako Bosna nudi obilje književnih koncepcija?”

Pri svemu ovom, *Derviš i smrt* i *Tvrđava* ispisuju se i dalje kao psihološko-poetske romaneskne proze, ali sad i tako da je unutrašnji plan egzistencije ovaj put još cjelovitiji, na način da je u cijelosti iskorištio bosanski krvavi egzistencijalni čvor, ali tako da ga je autor pritom do kraja lično pounutarnjio i sveljudski uopćio, pa dva najveća Selimovićeve romana postaju i osobeni prostori ispitivanja univerzalnih “fikcija totalitarizma” te, otud, i naročiti modernistički *politički novohistorijski romani*, koji će sad u potpunosti počivati na do samog kraja ogojlenoj ideji traumatiziranog subjekta u potrazi za izgubljenom egzistencijom, a kad i Ahmed Nurudin i Ahmet Šabo te svaki drugi Selimovićev lik na svoj način svjedoče konstativ što ga u jednom trenutku izriče izgubljeni Derviš: “Čovjek je stvoren da bude uhvaćen kad-tad.” A u takvoj situaciji, roman M. Selimovića postaje i mjestom karakterističnog preispitivanja svih tzv. velikih priča iz krajnje individualizirane, sasvim ljudske tačke gledišta, pa tako – u alegorijskoj preobrazbi – i diskursa jugoslavenskog socijalizma, ali – ne pristajući na bilo kakvu simplifikaciju i redukciju – i svake druge totalizirane i/ili apsolutizirane Ideje, pri čemu u novoj, ka samoj egzistencijalnoj suštini usmjerenoj autorovoj literarnoj filozofiji do izražaja dolazi i u prvi plan izbija ideja Ljubavi (sinkretički složeno književno-kulturalno prekodirani simbolički topos preuzet ponovo iz domaće, ali ovaj put sufijске, islamsko-mističke

tradicije), koja postaje tipično Selimovićeva inačica za camusovski shvaćeni sizifovski pokušaj prevladavanja Apsurda, a kad – kako to, za razliku od Nurudinova, svjedoči Šabin slučaj – upravo Ljubav kao naročiti egzistencijalni princip jeste ta koja može učiniti da ni smrt ni život ne postanu besmisao. Otud, baveći se cjelinom ljudske egzistencije u esencijaliziranoj perspektivi, pitanjima koja se na koncu svode na dilemu o smislu i besmislu ljudskog bivanja i čovjekova djelovanja, upravo *Derviš i smrt* i *Tvrđava* jesu i romani u kojima se na način vrlo osobenog, specifičnog međusobnog antipodnog supostavljanja artikuliraju ova dva inače temeljna lica modernističke filozofije egzistencijalizma, ali i tekstovi koji se u književnohistorijskoj perspektivi daju razumjeti i kao čin stalnog autorskog dijaloga i s vlastitim prethodnim književnim djelom, jednako kao i s cjelinom književno-kulturalne tradicije u kojoj se javljaju, a kad tradicija nije nešto što se nužno nastoji negirati, već ono što se treba kreativno nadvladati i estetski nadograditi. Jer, na kraju, pored svega drugog, zar nisu, baš kao i neimenovani ratnici iz *Tišina* i *Magle i mjesečine*, i Nurudin i Šabo, i sami traumatizirani povratnici iz rata, ali i književne figure izrasle iz jedne osobene književno-kulturalne povijesti, između svega ostalog i oni likovi čiji su daleki literarni preci “vjernici Revolucije” iz ranih Selimovićevih pripovjedačkih radova koji su, međutim, u jednom trenutku oslobodili svoju traumu, te se – artikulirajući je na naročit način i u okvirima naročito transformirane književno-kulturalne tradicije – zapitali: “Šta sad?” I upravo zato, književno djelo M. Selimovića kao nesumnjivo kompaktna i konzistentna cjelina, složeno uvezana i unutar sebe, ali i unutar cjeline domaće književno-kulturalne povijesti, traži nova čitanja, ona koja će na nov način osvijetliti ukupnost piščeva književnog svijeta, no koja će – isto tako – u njemu iznova pronaći ono što je važno i za čitaoca danas, i mimo, dakle, jubilarnih, svećanih trenutaka kulturalnog prisjećanja.

RELIGIJA ČULA U ROMANU *PONORNICA* SKENDERA KULENOVIĆA

Te ma propadanja jednog načina života, smjena različito civilizacijski utemeljenih država i posljedice takvih historijskih dešavanja u bosanskoj kasabi u osnovi su Kulenovićevog romana *Ponornica*. Narator Muhamed se sa distance od 40 godina prisjeća događaja čiji je raspon jedno ljeto, te unutar interne retroverzije hronološki kazuje priču o svojoj porodici, prijateljima i samome sebi. Kompozicijski, roman se otvara Senijinim pismom u kojem je najavljena tematska okosnica romana, a završava Muhamedovim pismom/pisanjem u kojem arheološki iskopava vlastita sjećanja i emocije. Kao protagonist jednog modernog romana Muhamed je intelektualac više usmjeren na samoanalizu i promišljanja negoli na akciju i djelovanje u društvu. On ne želi učestvovati u sukobima vodeći se mišlju eto ih tamo, te je češće posmatrač nego pokretač radnje. Njegov prelazak u semiotičko polje zabranjenog označen je prelaskom na laički fakultet i taj postupak ga određuje kao ličnost: "Osjetio sam tu kako iz arheologije struji poezija."¹ Roman *Ponornica* tematski je vezan za društveno-historijska previranja i ambijentalno uronjen u gradsku muslimansku sredinu. U tom smislu, iako su sličnosti evidentne, Muhamed je rjeđe od Ozrena Hamze Hume u dosluhu s prirodom, a mnogo češće u raskoraku sa sredinom kojoj, uz sve otpore, ipak pripada.

Ispisujući ovaj roman, Skender Kulenović piše o ne tako davnoj bosanskoj prošlosti, tematizirajući nestanak jednog načina života, promjenu društvenih i porodičnih odnosa, a što je za posljedicu imalo materijalno propadanje i međusobnu otuđenost. Historijska pozadina romana, prisutna, prije svega, kao kulturno-civilizacijski ambijent, od ključne je važnosti za njegovo profiliranje kako na tematsko-smislaonom, tako i na planu oblikovnih vrijednosti. Iako je kao umjetničko djelo sjevremen, ovaj roman je fabulom čvrsto vezan za određen prostor i

Skender Kulenović

vrijeme iz kojih proizlaze njegova značenja. Jednim tokom, onim podzemnim, *Ponornica* obuhvata egzistencijalnu dramu modernog čovjeka koja bi mogla biti ista ili slična i s promjenom hronotopa; drugim tokom, nadzemnim, roman nosi priču o društveno-ekonomskim i međuetničkim previranjima, urušavanju patrijarhalnih obrazaca i usvajanju života alafranga, a čije bi pretpostavke promjenom hronotopa bile potpuno izmijenjene. Simbolika promjene klasnih odnosa između begova i kmetova naznačena je u sceni bacanja kamena gdje pobjeđuje kmet, u ironijskim žaokama Todinove zdravice pred lov, te u sceni konjskih trka koje završavaju masovnom tučom. Urušavanje apsolutnih patrijarhalnih autoriteta oličeno je slikom pijanog oca zatvorenog u mutvak, scenom svađe u Djedovoj kuli, Muftijinim pijanstvom i razmotanom ahmedijom, te kroz likove Arife, Huseina i Muhameda koji biraju vlastiti životni put unatoč ograničenjima koja nameću porodica i sredina. Scena Muftijinog pijanstva jedna je od najupečatljivijih ove vrste:

1 Skender Kulenović, *Pjesme; Ponornica*, Svjetlost, Sarajevo, 1991, str. 156.

“Naporedo smo već s Djedovim fijakerom, i Fehimova sujeta pustila je isluženoj trkačici Sultaniji na volju, ali Vepar preteče. Muftija je skinuo i razmotao ahmediju, pustio je da vijori za njim u pomrčinu. Kao u snoviđenju, u šturoj fenjerskoj svjetlosti poskakuje medvjeda glava, medvjed kao da se trza da izađe iz vreće.”²

Simbolika razmotane ahmedije koja ide u pomrčinu i medvjeda koji bi htio izići iz vreće učinili su ovaj odlomak sažetkom cijeloga romana, bit njegove priče i značenja. Život u ambijentu koji je stvoren prepletom različitih kulturno-civilizacijskih vrijednosti uvjetovao je kako složenost odnosa među likovima, tako i kompleksnost karaktera Djeda, Muftije, Oca, Hotel-bega, Hrustembega i drugih. Miješanje starih običaja i načina življenja iz vremena osmanske vladavine s novim potrebama i navikama koje je donijela austrougarska uprava rezultiralo je dramatičnim međuljudskim sukobima i otuđenjem, a koje onda kroz Muhamedov doživljaj postaju dio njegovog bića, njegove egzistencijalne tjeskobe i potrebe za bijegom. Ambijent Bosne tog vremena Kulenović je na najbolji način iskazao simbolikom Djedove jabuke u čijem hladu Muhamed najradije sjedi: donio ju je kotarski predstojnik, *ka-lemeći Evropu na našu divljinu*.

Društvena previranja čine jednu liniju fabularnog toka Ponornice, dok sam kulturološki ambijent ostaje izvan događajnog zahvata i čini temeljnu nit Muhamedovog promišljanja i doživljaja svijeta. Ponornica je, prema Kodrićevim riječima, “prvi bošnjački u punom kapacitetu ostvareni roman kulturnog pamćenja”³

Opisi enterijera, cvijeća, avlije i hrane na najbolji način kazuju o jednoj profinjenoj kulturi življenja koja je novim obrascima ponašanja dovedena u pitanje. Ambijent bosanske čaršije kao središta društvenog i duhovnog života, te ambijent i način života unutar avlijskih zidova i kula odraz su ukrštanja i sraza različitih kulturno-civilizacijskih nanosa na ovom prostoru. Duhovnost utemeljena na islamskoj religiji najupečatljivije i po-

etski najsnažnije biva iskazana u Muhamedovom doživljaju mevluda, nanos herojsko-epskog obrasca življenja dolazi do izražaja u sceni pjevanja epske pjesme na sijelu, da bi odmah zatim novo vrijeme pokazalo svoje lice u svađi begova zbog podjele imovine. Pokušaj da se u atmosferi kule, sa sabljama na zidu, uz tamburu i gusle oživi stara junačka slava rastvara se u lirskom završetku pjesme o lijepoj Zlatiji i uzdasima: Jah, pusti onaj vakat! Urušavanje epskog obrasca simbolički je označeno Ostojinim pokušajem da pjesmom povlađuje begovima, te pjesmom rugalicom o Tali Ličaninu, a konačni raspad se pokazao u postupku karnevalizacije sijela. Tako, s jedne strane, Muhamed osjeća duhovni mir, ljepotu podneblja i snagu lirskog doživljaja, a s druge, nestanak epskih i patrijarhalnih obrazaca življenja – “...koje naše lice je pravo, ono u džamiji ili ono na sijelu?”⁴ Historijski prijelomi i društveno-etnička i klasna pomjeranja u romanu Ponornica imaju ulogu vanjskog pokretača unutrašnjih zbivanja u svijesti protagoniste, pa su fabularna čvorišta romana ujedno i tačke njegovih psiholoških preokreta. Potreba da pobjegne odvodi ga u Kairo, zauvijek, a ljubav prema bosanskoj kasabi inicira njegovo pisanje.

Svoje pripadanje duhovnosti bosanske kasabe narator, između ostalog, iskazuje svojim doživljajem slika i zvukova prirode, te mirisa ambijenta koji ga okružuju. Semantička otvorenost je karakteristika svakog velikog romana, a težnja ka simbolizaciji i transcendenciji, možda više nego u drugima, izražena u poetskom romanu. Približavajući svoje pisanje lirskom modusu, Skender Kulenović odbacio je puku referencijalnost, a likove, fabulu i dijelove predmetnog svijeta koje roman obuhvata podigao na viši nivo značenja i pretočio u simbole. “Time što ulaze u retoričku celinu pojedine reči ne samo da ‘čine pomak’ što se tiče smisla (svaka reč u umetničkom tekstu u idealu je trop), nego se i slivaju, njihova značenja se integrišu. Pojavljuje se ono što je Tinjanov primenjeno na poetski tekst nazvao ‘zbijenost poetskog niza.’” Iako je u *Ponornici* Skendera Kulenovića referencijalna uloga jezika u velikom dijelu teksta zadržana kroz uobičajene romaneskne narativne postupke, pjesnik Kulenović je svojom umjetničkom imaginacijom ostvario roman u ko-

2 Ibid, str. 338.

3 Sanjin Kodrić, Kulturno pamćenje i reprezentacija prošlosti u bošnjačkoj književnosti 20. stoljeća, doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu 18. 11. 2009, str. 367.

4 Ibid, str.313.

jem niti jedan detalj nije beznačajan i u kojem svaki lik, mjesto ili događaj zrači simbolikom. Izbor arheologa za pripovjedača koji vidi i doživljava pojave i ljude od velike je važnosti jer arheolog istražuje prošlost na temelju znakova i simbola. Otud na jednom mjestu u romanu Muhamedov eksplicitan stav o nemogućnosti da svijet vidi drugačije nego u simbolima:

“Ne znam koga više da žalim, Memnunu ili Tahir-bega, i da li uopšte ikoga više da žalim – rasterećeno gledam u travi nekoliko rano palih plodova: valjda u krošnji na mjestu gdje su se ometnuli nisu imali sunca, ili ih je nekim čudom mimoišla struja soka pa su se otkinuli i uzela ih je neumitna sila teže. Sve oko mene postaje simbol, dosta više toga, kažem, odspavati.”⁵

Upotrebom zvukovnih, semantičkih i sintaksičkih figura, kao i simbolizacijom na nadrečeničnom nivou unutrašnja povezanost učinjena je vidljivom, a roman *Ponornica* približen poeziji. Svaki Muhamedov susret s ljepotom podneblja kojem pripada ispisan je kao čulni doživljaj ljepote svijeta; on ne samo da vidi već i sluša i osjeća mirise, pa će, ne slučajno, svoju životnu filozofiju nazvati “religijom samih čula”⁶. Kulenovićevo pisanje o suncu i dolasku novog dana jedan je od primjera poetiziranosti proznog iskaza ostvarenog kroz čulni doživljaj i mjesto teksta izrazito prožeto lirskom senzibilnošću:

“Kako se prenem iz misli, tako primijetim da je sve svjetlije; nebo postaje sve više danje, zvijezde se rastapaju u plavet, zvijezda Danica, narandžasta, preplanula, klonjiva trepavicama, zaspiva joj se pred danom koji se rađa.

(...)

Plavet nebeska bez ijedne već zvijezde, puna nevidljivih ševa, rascvrktala se, tako je kao da nad nama zvoni jedan nebeski kujundžiluk. A noćno nebo kao da se spustilo na zemlju, pozelenjevši: poljem trepere zvijezdice rose. (...) Na planinski hrbat izjaha sunce.”⁷

5 Skender Kulenović, *Ponornica*, str. 277.

6 Ibid, str. 166.

7 Ibid, str. 223/224.

Pjesnički je efektna tvorba prezenta od svršenih glagola *klonuti* i *zaspiti*: *klonjiva trepavicama* i *zaspiva joj se*, kao i auditivni doživljaj jutarnjeg neba. Ako bismo za ptice mogli reći da su se rascvrkutale, onda u prenošenju tog glagola na nebesku plavet riječ mora promijeniti oblik u *rascvrktala se*; Kulenović prevazilazi metonimijsku bliskost ptica i plavog neba, gradeći metaforu kojom kazuje o nebu koje se budi, otvara, postaje svjetlije, ili najkraće – *rascvrktava*. I dalje, glagol *rascvrkutati se* je nepravi povratni, dok *rascvrktati se* doživljavamo kao pravi povratni glagol sličan glagolu *rastvoriti se*. Nebo rascvrktava sebe i pokazuje se u svoj svojoj snazi i ljepoti pred čovjekom. Kontrast narančaste zvijezde na plavetnilu neba stvara snažnu vizualnu senzaciju. Opčinjen ljepotom svijeta, Muhamed će osjećaj svejedinstva prenijeti i na kasabu u cjelini: *“Sišli smo u polje, u mjesecini se bijeli pred nama kasaba, na svojoj uzvišici kao uznesena u ozvjezdanu plavet.”⁸*

Elidiranjem dijelova (moguće) sintaksički pune rečenice: *“...kasaba, koja je na svojoj uzvišici izgledala kao da je uznesena u...”*; a kojom bi dobio jednostavno poređenje, Kulenović rečenicu proznog teksta pretvara u stih: *kasaba kao uznesena u ozvjezdanu plavet*. Pjesnički govor i približavanje iskaza metaforskom polu u *Ponornici* je uvjetovano snagom emocije koja se javlja kao posljedica Muhamedovog doživljaja prirodnog okružja. Njegov doživljaj svanuća u šumi gradaciono narasta u zvukovnom simbolizmu – od mraka i muka do potpunog vizuelnog i zvukovnog preobilja:

“Mrak se topi u zeleno, muk se rasprštava u ptičiji cvrkut. Tanke struje tankih i kiselkastih mirisa, zaželim i da vidim iz čega su. Jutro me prijatno ledeno umiva i briše paučinastim maramama.

Odjednom – šuma je granula, otvorila se i zazvonila. Sad, kao da prolazim kroz veliki sjajni kujundžiluk.”⁹

Svaki Muhamedov monolog u kojem iskazuje doživljaj ljepote i snage prirode, noćnog neba, svanuća, rijeke, žene, pored semantičkih i sintaksičkih kvaliteta pjesničkog jezika, pokazuje i snagu i obilje njegove auditivne vrijednosti.

8 Ibid, str. 245.

9 Ibid, str. 323.

Govoreći o Muhamedovom odnosu prema prirodi, ne možemo ne primijetiti i jednu stranu tog viđenja po kojem se ovaj lik svrstava u red likova savremenog romana. Naime, uz sav osjećaj jedinstva čovjeka i svijeta, koji je evidentan, kod Muhameda se javlja i svijest da u svijetu, kao i u biću, postoje disonantni tonovi. Nesiguran u sebe, podvojen i nemoćan, čovjek bi htio naći mir u poistovjećenju s ravnotežom prirode, a "Opet mi se evo čitav svemir i u njemu život, u čijim mi je svim pojavama Bog, ukazuju samo kao ispolinsko gluhonijemo valjanje i međusobno proždiranje bez smisla i kraja."¹⁰

Trenutak divljenja ljepoti šume uz želju "da mi je jednom postići ovu ravnotežu slatko uspokojenih čestica"¹¹ završava rezigniranom konstatacijom da je i mir prirode samo privid. I šuma, kao i njegova kasaba i porodica, imaju dvije strane – ona unutrašnja krije "sokove rastinja u njihovom međusobnom otimanju, neprimjetnu a strašnu borbu grana i vršika za sunce i korijenja za tlo, nametnike bršljane i im-ele po stablima i krošnjama, sove i vukove u šumskoj dubini."¹²

Tako prirodne pojave u tekstu *Ponornice* imaju dvojakom ulogu – ili simboliziraju stanje u društvu i čovjeku, priključujući se osnovnoj tematskoj niti romana, ili su iskaz pjesničke zadivljenosti ljepotom i skladom prirodnog okružja čiji je dio i čovjek, priključujući se onoj liniji bošnjačkog romana koja počinje sa *Grozdaninim kikitom* Hamze Hume.

Ovoj tvrdnji u prilog govore i vrste semantičkih stilskih figura koje je moguće pronaći u tekstu. Naime, za razliku od preobilja personifikacije u Huminom *Kikotu*, u pjesničkom jeziku Skendera Kulenovića personifikacija je veoma rijetka (*gledaju me, kao začuđeni, blijedorujni cvjetovi sabahčića; sklopljenih očiju pužu akšamčići; na planinski hrbat izjaha sunce*), dok je genitivna atributivna metafora, koja ukazuje na vrsnog pjesnika savremenog doba, dominantna: *patuljasti šumski voz djetinjstva, plavet šumskih vrhova, rascvat čuđenja, mrskost susreta, skriven višak plača, popuh vjetra, sive mrlje neke unutrašnje memle, modro oko ogromnosti neba, modro grotlo ogromnosti, pavlaka jutarnje svjetlosti, sedef umirene ponornice, lubanje*

krečnjaka, žensko podavanje prédjela. Metaforizacija iskaza na rečeničnom nivou koja, po pravilu, počiva na poređenju, obiluje vizualnim efektima i začuđujućim bogatstvom boja:

vodoravni narandžasti sunčevi zraci prosijali su šumu, i tako je sad kao da joj je iz tmine pamćenja sinula jedna srećna, prava misao, pa cepti ozarena;

lice bijelo, od snježnih pahulja, od vrbinih maca, da joj ga dirnem ili puhnem u njegov, potrlo bi se, čini mi se, kao prah leptirskih krila;

mjesec i orahove grane pod povjetarcem slikaju po zidovima freske, nemirne, u svakom trenutku promijenjene u plavo-zeleno-bijeloj gami, kao u jednoj svojoj igri radi igre;

gledam je kao čudo, kao iznenadan plav cvijet iznikao na goljoj našoj visoravni;

u kasabi je ona kao zapjenjen hrt pušten s lanca, a sad je tihi spori sljepić izvijugan kroz zelen travu.

Pored vizuelnih i auditivnih doživljaja, važnu ulogu u Muhamedovom poistovjećenju sa svijetom iz kojeg je potekao (a kasnije i pobjegao)¹³ imaju i olfaktorne senzacije. Pažljivim iščitavanjem teksta moguće je uočiti da su sve scene koje su obilježile naratorov prislan odnos sa kasabom i njenim stanovnicima, ljepotom okružja i žene, markirane doživljajem čula mirisa. Dok prilazi kasabi, naviru sjećanja na mirise cvijeća Djedovog brda ("Iz te trave neosjetno i mutno u meni počeo je sad, pa nastavio sasvim jasno, mirisom i bojom, da buja moj djetinjski sjenokos"¹⁴), a sam ulazak u čaršiju popraćen je olujom: "...i tutnjava se razvalja pomrčinom, ostane u vazduhu rezak miris kremen."¹⁵ Ako je kasaba u sjećanju na djetinjstvo prisutna kroz miris sjenokosa, onda ona, u svom sadašnjem stanju, pred sukobe i diobe, miriše na kremen. Dvojakost značenja mirisa moguće je uočiti i u Muhamedovom doživljaju svanuća – dok se *mrak topi u zeleno, a muk rasprštava u ptičiji cvrkut*, čovjeka dotiču "tanke struje slatkih i kiselkastih mirisa"¹⁶

Predmeti u rodnoj kući mirišu *istočnjačkim mirisom jagom*, a ulazak u Neninu avliju "napuni mi

13 U Zapisima iz tamnog vilajeta Dževad Karahasan kaže da Bosnu možeš istinski voljeti tek kad iz nje odeš.

14 Skender Kulenović, *Ponornica*, str. 161.

15 Ibid, str. 168.

16 Ibid, str.323.

10 Ibid, str. 315.

11 Ibid, str. 280.

12 Ibid, str. 280.

nosnice i nekim tankim i nekim teškim mirisima, koji bude u meni nešto, a ne znam šta.”¹⁷ S jedne strane, postoje mirisi sela, seoske hrane i djevojke, a s druge mirisi istočnjačke kulture prisutne u načinu stanovanja, hrani, pa i religijskim obredima. U kajmaku i crnom hljebu su “svi mirisi i vrisci čiste zemlje”¹⁸, Fehimova hrana je “...sva u sačuvanim prirodnim sokovima, vonja prčevinom, sirnim osokom, kvasom i pšenicom”¹⁹, a dok ljubi kmeticu Zorku, Muhamed osjeća “rezi sirov miris njene puti”²⁰. Samo na osnovu mirisa prisutnih u *Ponornici* nije teško prepoznati pjesnika *Stojanke majke Knešpoljke* i *Ševe*, s jedne, i poeme *Na pravi put sam ti, majko, izišo*, s druge strane. Kulenović je pjesnik zanesen ljepotom zemlje, rađanja i stvaranja, ili, kako kaže Enes Duraković, *pjesnik ekstaze i apoteoze života*, čiji vitalizam osjetimo u svakom napisanom retku, ali (ne zaboravimo simboliku njegovog čuvenog karamuta – kalema) on je i pjesnik muslimanske kulture, tog specifičnog, prefinjenog načina življenja, nastalog na domaćem tlu pod utjecajem islamske civilizacije s istoka. Postoji samo jedan trenutak u romanu kada Muhamed svijet kulture i onog *donesenog* doživljava u jedinstvu ljepote slike, zvuka i mirisa sa svijetom prirode. To je trenutak mevluda u kojem svi učesnici doživljavaju

provjetljenje, a posvađani se mire. U džamiji miris uda *podigne duše*, a *đulsija izaziva na trenutak privid ružičnjaka*, da bi po izlasku iz džamije i mevlud i ljepota uznesenja u mevludskoj noći bili produženi i vani:

*Umjesto svijećnjaka, bukti i igra džamijski šedrvan pod tek rođenim ogromnim mjesecom iza planine. Umjesto uda i đulsije, miris džamijskih zova, gust do nepodnošljivosti i razgaljivan tankim mirisima džamijskog cvijeća. Umjesto Sadik-efendijinog glasa, nešto sad beskrajno, bistroplavo, što gluho zvoni.*²¹

Panteističko-mističko predavanje beskraj u doživljaju mira i svejedinstva kod Skendera Kulenovića postoji, ali uvijek nakratko. U životnoj zbunjenosti i nesnalaženju, samoći i nemogućnosti djelovanja, egzistencijalnoj tjeskobi i neiskazu u *strnjiku riječi* postoje i trenuci spoznaje da u svijetu, ipak i usprkos, postoji ljepota po sebi – negdje neki *karanfil, divlji, sitan, čiji miris lebdi*¹⁸ oko nas. I Muhamedov čulni doživljaj svijeta, kao i sve ostale strukturalne odrednice romana, završava u metafori ponornice – postoji ljepota svijeta koju možemo osjetiti, vidjeti, čuti, i ona druga, skrivena, do koje možemo doći tek unutrašnjom spoznajom.

17 Ibid, str. 193.

18 Ibid, str. 228.

19 Ibid, str. 378.

20 Ibid, str. 245

21 Ibid, str. 297/298.

17 Skender Kulenović, *Zatečeni*, str. 112.

*Šuma, more, svjetlost, kameni kućerak,
sve zgaslo u vidu – sve sad ovaj miris
što ga žed bora iz podzemnih jezera
srće u ovaj opoj u kome se žmiri.*

*Ali tog da vidim – i oči otvorih –
tog što odjednom unebi me tanko!
Nigdje ga! I tražim po zapamćenoj flori...
al' samo lebdi miris, a on – i u snu neznanko.*

*Možda je zaspao ko sneni lopoči
i miriše iz sna – u lopoč stvorih oči.
Ne. Razmičem travu, i onu po stijeni...*

*Gle! Zar postoji? karanfil, divlji, sitan!
Nebesniji u travi no bor u nebu titan!
Zatečeni, gledamo se, ja i stih nerođeni*

BOSNOM HODE UHODE DA POTAKNU POBUNE

Derviš Sušić (1925-1990)

Zapisivano je i pisano o ovoj našoj Bosni “sijaset” tekstova; lijepih i ružnih, istinitih i laživih; o ljudima, o običajima, o prirodi, ali nekako malo ih iskreno i tačno opisa ovu našu zemlju onakvom kakva ona ustvari jeste. Ova zemlja vječno egzistira na razmeđu dva svijeta, dvije oprečne kulture i etno-religijske odrednice. Nekada je ona predstavljala sponu između ta dva svijeta i sjedinjavala ih u jedan, a nekada je bila na razmeđu nepremostivog rascjepa koji ih je još više udaljavao. Stoga je vjerovatno i bilo teško pisati o Bosni, a ne prikloniti se jednoj od tih opcija. Pristrasnost pripovjedača i pisaca koji su potjecali s ovog tla i koji su voljeli Bosnu neizbježno je potirala sve neadekvatne istine o njoj i veličala ovu zemlju, pravdajući njene neuspjehe zlom sudbinskom odrednicom koja joj je namijenjena.

Derviš Sušić, narator i pisac “bosanskog vilajeta”, problem Bosne aktualizira iz dvije vizure, one koja se veže uz zapisane historijske fakte i one koja podliježe usmenoj tradiciji plasiranja podataka. Kroz umjetnički uobličene fragmente ovaj književni virtuoz potencira kulminacijske tačke bosanske opstojnosti, dajući im posebno značenja kroz tumačenja zasnovana na oprečnim stavovima o tome šta je za Bosnu dobro, a šta zlo!

On je u jednom segmentu hroničar i historiograf s veoma kritičkim stavom u odnosu na sredinu iz koje i sam potječe, dok je u drugom segmentu romantizirani poeta i maštoviti umjetnik koji idealizira svoju domovinu. U oba slučaja on potiče koheziju između emotivnog i racionalnog doživljaja kriznih perioda bosanske države. Ako bi definiciju poetizirane hronike u kojoj je najvjerodostojnije opisana Bosna potkrijepili primjerima, onda bi toj definiciji najtačnije odgovarala dva recipročno upotpunjena i sinhrono povezana romaneskna teksta Derviša Sušića, *Pobune* (1966) i *Uhode* (1971).

Vremenske odrednice unutar ova dva romana potpuno su razbijene, a da time sama fabula teksto-va niti jednog trenutka ne gubi na svom sinhronom

kontinuitetu. Vrijeme biva određeno univerzalnim poimanjem smjene pojedinih perioda označenih isključivo dominacijom naroda, dinastija i vladara na teritoriji Bosne. Klasično poimanje vremenskog protoka dana, mjeseca, godine, vijeka, u svojoj konstanti ne odgovara preciznom računanju vremena, nego postaje gotovo rastegljivo do izjednačavanja jednog dana i jednog vijeka, a time postaje univerzalizirano u svom krajnjem značenju ponavljanja historije i životnih ciklusa.

Kompozicijska struktura pomenuta dva romana ima gotovo jednoobraznu shemu koja odstupa od klasičnog vođenja same fabule i slijeda osnovne priče u kontinuitetu. Međutim, takav pristup pri obradi teksta kod Sušića ne prekida jedinstvo toka radnje jer se ona veže pojedinim događajima i likovima koji se postupkom retrospekcije vitaliziraju tokom narativnog uobličavanja priče samog autora.

Suplementarnošću kroz šarenu paletu likova, bez obzira na njihovu diferencijalnost u nacionalnom, religijskom ili statusnom opredjeljenju i poziciji, Sušić postiže poseban efekat u gradnji svoje poetske priče. Ti likovi su postavljeni kao uzročno-posljedična veza između historijskih događanja i legendi koje neminovno proizlaze iz potrebe da se objasne neke neobjašnjive promjene, koje su gotovo sudbinski predodređene ovom narodu i ovoj zemlji. Logično je da je iz takvog stava proizašao dualizam, koji opet nije striktno definiran u podjeli na pozitivne i negativne junake, tako da sam čitalac ima oprečne stavove u odnosu na to šta je dobro, a šta zlo za Bosnu i u Bosni. Čak i uhode tako imaju jedan pozitivistički stav u odnosu na ovu zemlju, koji je opet kontradiktoran njihovim izdajničkim i osvajačkim pobudama. Nesvjesno se duboko vezuju i saživljavaju s ovim čudnim predjelima i ostaju vječno emotivno povezani s ovim prkosnim narodom i teško pokorivim prostorom.

Uhode, utaje, bunt i pobune svom silinom

rastaču se ovom zemljom, ali dubljeg traga ne ostaje ni na njoj, ni u ljudima, oni prkose i odupiru se svakom narednom zlu koje odnekud dolazi iznova, na samo sebi svojstven način; bore se protiv njega, a kad izlaza nema, sagorijevaju u sopstvenoj patnji.

Vraćam se kući nakon toliko godina straćenih nad debelim knjigama ispunjenim uglavnom pitanjima i nagađanjima. Znam dosta Bošnjaka koji su naukom ili sudbinom prevazišli u sebi nagone koristoljublja. Vraćali se kući da pomognu, spremni na sve moguće žrtve. Čak očekujući ih sa izvjesnim sladostrašćem, bez čega nema sveca. Ove nesrećnike niko nije isjekao ni povješao. Oni su se tiho iznutra rasuli i učitali ili iz straha od ludila pobjegli. (Pobune)

Gledajući nekropole, stečke, nišane, spomenike, Sušić osluškuje, pamti, bilježi istine i legende o ovom napaćenom, osornom, duhom nemirnom i ustrajnom narodu.

Zanimljivo je da ovaj pisac malo piše o velikom stradanju populacije, o velikim sukobima, bojevima i njihovim posljedicama; on precizno odabire same začetke kriznih perioda bosanske države, redajući tako pojedine kulminacijske tačke unutar svojih tekstova. Time postiže konglomerat bunta koji će svoju eksploziju rasuti cijelim prostorom porobljene zemlje, ali koji će se dogoditi izvan fabule koju plasira u svojim romanima.

Pišući o Bosni, Sušić prije svega jasno plasira svoju osnovnu ideju da Bosna postoji vijekovima, ali ne u svojoj ili nečijoj uobrazilji, nego u konkretnim pokazateljima koji potvrđuju da su Bosnu kao teritoriju i državu uhodili, osvajali, porobljavali, bunili se, bojali nje i za nju i gubili je, a time gradili i potvrđivali vjerodostojnost o njenom postojanju.

Pogledajte taj svijet! Neprekidna napregnuta a nijema srdžba zbog nečega, možda zbog svega. Jedna bezglasna optužba i boga i neba i zemlje zbog svoje sudbine. Jedna tužna i tamna nesamokritičnost koja rađa ohole žrtve. Pa se kreću kao u tragičnoj operi u kojoj svako igra naslovnu ulogu. Ne, teško mi je u ovom mom engleskom govoru naći sve mekote, sve bjeline i polusjene za tačnu fiksaciju finesa ovdašnjeg mentaliteta. Naša evropska neurotička fleksibilija ima da izludi pred ovim tako primitivno, a tako ustrajno igranim kamenim spokojstvom. A kunem se, taj mir

im je lažan. To je samo tvrđava kojom čuvaju presjetljivost, možda i dublju i bolesniju od naše. Šta je u tvrđavi – ne znam. Možda samo nada strpljivih. Ili mržnja tlačenih. Ili sujeta vječnih provincijalaca. Ne želim ni jednom našem prijatelju da bude obavezan probijati se preko zidina ove tvrđave, kroz prašume šutnje i neizmjernog nepovjerenja. (Uhode)

Sublimacijom pojedinih historijskih kriznih momenata u Bosni, u kojima dominiraju prevare, izdaje, uhode, Sušić potencira krajnju emotivnu erupciju ove sredine koja eskalira u pobunama, bojevima i krvoprolićima. Bilo koji i kakav motiv uhoda koje pohode Bosnu, počevši od želje za vlašću, pljački, mržnje, straha ili pomame za nadmoćnosti, uvijek postaje utopija pred neobjašnjivom žilavošću i postojanošću ove prkosne zemlje.

Od pada srednjovjekovnih utvrda do novog doba Bosna po nekom sopstvenom nahodanju ili prirodnom zakonu inercije, istrajava; ranjena, razrušena, spaljena, desetkovana u žrtvama, ali svjesna samo jedne, ali najbitnije spoznaje, da je ipak opstala.

Moj gospodar, zemlja zvana Bosna nesrećna je zemlja koju ne vrijedi osvajati, još manje držati, ali se može podnijeti kao prijateljska. Time nam ne bi smetala, a služila bi bar kao sigurno konačište na prolazu. Ona nije kraljevstvo u našem smislu. Kralj je sprdnja poludivlje baronijade. Gospoda strepe jedan od drugog. Puk fanatično mrzi i kralja i barune. Sa četiri strane, Vama već poznati aspiranti – podmeću, izazivaju, napadaju i otimaju. Ovo je zemlja suza, pokolja i užasa. A lica ovog svijeta su mirna, razgovor se vodi sporo i o prošlosti se govori s ponosom, a o budućnosti s nadom. (Uhode)

Kroz poetiziranu historiju ili historijski kreiranu priču Sušić slika svoju Bosnu. Svi njeni opisi gotovo su do nijansi precizno prikazani, ali su upotpunjeni prefinjenim stilom i autentičnim jezičkim obilježjima, koji daju posebnu umjetničku crtu emotivno doživljenim predjelima i prirodi koja se iznjedrila u njima. Taj specifični faktografsko-umjetnički prikaz pojedinih pejzaža, ruralnih i urbanih sredina, prirodnih ljepota koje čas izazivaju divljenje i ponos, čas strah i strepnju, ne djeluje kao granična linija između Bosne i ostalog "vilajeta",

nego kao tanahna izmaglica koja Bosnu brani i krije od napasnika i osvajača. Njene utvrde, tvrđave, gradovi, sela i zaseoci brane je i svjedoče o postojanju jedne države i njenog naroda u različitim vremenskim distancama.

Iako lokacije u kojima se dešavaju priče Sušićevih tekstova nisu međusobno povezane, iako religije i nacije protivrječe jedna drugoj, ipak sve te diferencijalnosti nose u sebi bit nastanka i opstanka bosanske države kroz vijekove.

Bosna je etnički i religijski šarenija od Levanta. Isključivosti su arnautski tvrdoglave, pa se – od krvavog iskustva, dodiruju mazno i meko i oprezno, a onda se s vremena na vrijeme potiru na stravičan način, krvoprolićima toliko emocionalnim i žestokim da bi svaka intervencija kulturne Evrope bila od boga poslana milost.

Valjda zbog toga je profil ovdašnjeg čovjeka za pojednostavljene evropske kriterije – velika tajna. Čak i pod uslovom da znamo sve o evropskoj i orijentalnoj psihologiji i o svim varijantama njihovog križanja.

Ne, Bosna je nešto deseto, tragično, prizemno, dostojanstveno, smireno, bolećivo, a istrajno. (Uhode)

U odnosu na mistični ton istočnjačke poetike koja se po inerciji provlači kroz literarno uobličene Sušićevih tekstova, njegovi precizno oslikani pejzaži Bosne jesu konkretni, ali se sudaraju u svojoj osnovnoj namjeri s osjećanjem da njegova proza nastaje u dubokom emotivnom zanosu melanholičnog umjetnika. Vrlo čestom upotrebom postupka pripovjedača u formi narodne predaje on povezuje svoje minorne mozaike u jednu fascinirajuću čudesnu formaciju obojenu raznolikošću likova i događaja vezanih za pojedine historijske epohe i događaje u Bosni. On mističnoj zanesenosti i tihoj treperivosti Istoka suprotstavlja ogoljenu i surovu stvarnost srca brdovitog Balkana, s tenzijom da u toj suprotnosti pokaže svu ljepotu i opčinjenost tom prijetećom, ali neodoljivo privlačnom sredinom i ljudima u njoj, koja se nazva Bosna. I ma koliko njegov junak i učenjak Hasan Kaimija bio svjestan svih nevolja koje prate njegovu Bosnu, svjestan onoga što drugi govore o njoj, a još svjesniji sopstvene spoznaje o težini života u njegovoj rodnoj zemlji, on se vraća, on ide...

- Hvala ti na savjetu, ali ja idem. –

- Čekaj! Svaku zemlju sile rastočnice razvlače najviše na dvije strane, a Bosnu na sve strane. Ona ima više vjera nego na šaci prstiju. Svaka joj vjera nekoj tuđoj prijestonici vuče, a jedna nikakvoj, pa čak ni sama sebi. U Bosni su begovi gordiji od onih koji su im podarili tu titulu, a trgovci su ili bivše ili buduće ubice. U prvih, čast se izrodila u preosjetljivu oholost koja potpaljuje zavist onih drugih. Pohlepa drugih izaziva u prvih stalno podozrenje koje se sakriva pod uporno preziranje. U takvoj zemlji ne može biti sreće ni obilja. Nigdje siromah nije jadniji, ni zima teža, ni glad ljuća, ni razlika uočljivija, ni mržnja poganija i tamnija nego u Bosni. Veruješ li mi? –

- Vjerujem. Ali ja idem. – (Pobune)

Privlačnost ovih prostora u svoj svojoj surovosti veže čovjeka za sebe i goni ga da poštuje, voli i brani Bosnu. Hasan Kaimija putujući Bosnom, upoznavajući je i istražujući je, i sam postaje uhoda, kao što su i mnogi drugi Sušićevi junaci: Pavlovići, Hranići, Kotromanići, Gradašćevići, Pilavije, Hafemići postali u svojoj sopstvenoj zemlji uhode spremne na pobune, ali ne za interese nekih drugih vladara ili osvajačkih sila, nego uhode i pobunjenici koji brane i čuvaju tlo s kojega su ponikli i u čije su dubine duboko utonuli i asimilirali se u njega. U neizrecivoj želji da što jasnije spoznaju i potvrde sopstveno porijeklo i sačuvaju korijene, njegovi junaci vode životne bitke koje nemaju kraja.

U svojoj toj neizvjesnosti koja ih okružuje oni ostaju konstanta koja je vjerna i dosljedna jedino sama sebi, u svim svojim antropološkim različitostima i etničkim bogatstvima.

Ni radost ni tuga nikada nisu eksplicitno pokazani na njihovim licima, niti u njihovim postupcima, jer su parametri o vrijednostima podređeni samo njima prepoznatljivim i po njima ustanovljenim zakonima. Sve ima neku svoju jedinstvenu mjeru ograničenu sopstvenim potrebama, koja, začudo, ima svoju svrhu i potpuno opravdanje.

Muškarci su neka mješavina Slavena, Ilira, Kelta i Romana. Kod kuće ne vraćaju mačeve u korice – za pojilo, za ispašu, za prijek pogled, za ružnu riječ. Na evropskim turnirima zadivljuju zdravljem, snagom, elegancijom i ratničkim vještinama. U vlastitim

kućama – nehatom, ljenošću, sujetom i prljavštinom.

Mahom su patareni. Sloj posvećenih živi isposnički i ispašta za ostale koji uživaju u paganskom komoditetu.

Žene su im visoke, ćutljive i teške, bez šarma. Moram priznati da ipak ima nešto privlačno u njihovom mrkom kamenom dostojanstvu. Umiju biti kraljice i sluškinje. U dvor u koji uđu, donesu korist i mir, ali – vedrine nema. Preporučio bih najmlađu Kotromaničku za Vašeg nećaka princa Eduarda. Samo bi njena bosanska ozbiljnost ukrotila njegove žudnje za rasipanjem i orgijama. (Uhode)

Emocije ustanovljene na nivou odnosa čovjek-čovjek ili čovjek-društvo u Sušićevim tekstovima potpuno su potisnute u odnosu na unutrašnje emocije pojedinca koji sam sebe bodri, brani, vara, laže, izaziva i ubija; stoga njegovi Kosače, Kaimije, Pilavije, Čengići gotovo instinktivno brane svoja gnijezda i staništa, da bi ih odbranili i sačuvali za buduća pokoljenja. Oni svoje tajne otkrivaju i priznaju samo sopstvenom egu u najintimnijim trenutcima preispitivanja istine, negdje između sna i jave, mašte i stvarnosti, ali njihovo kameno dostojanstvo u svom glasu nema ni vedrine ni tuge.

Žive s intrigama, prevarama i lažima, isto kao što žive za istine, dobronamjernost i iskrenost, ali eksplicitno pokazanih emocija nikada nema, kao što nema predanog ni kajanja ni žala. Može se samo prepoznati i čuti kako damari ovih ljudi i ove zemlje tiho trepere u svojim vječnim nemirima i čekaju da se u erupciji pobuna sruče na neprijatelje i osvajače.

Nameće se spoznaja da je bosanski čovjek sudbinski predodređen da pati, tuguje, bori se, posrće, ali da mu sudbina isto tako nije namijenila nestan-

ak, bez obzira na sva iskušenja kojima je vijekovima bio izložen. I sami u sopstvenoj zemlji prinuđeni da budu uhode ili da pokreću pobune, Bosanci vijekovima pokušavaju zaštititi sebe i svoja ognjišta. Između nevjerice i podozrenja osluškuju osvajačke poklike na svojim granicama, spremni da ponovno krenu da odbrane svoju jednu i jedinu, škrtu i oholu zemlju, najdublji kazan pakla, svoju domovinu.

Vjerodostojnost izreke koja poniknu valjda negdje gdje se o njoj čulo i za nju znalo: "Uradi to, pa mirna Bosna", ostade u potpunosti dosljedna jer Bosni mir nikada nije bio naklonjen ni podaren da bi se o njemu moglo govoriti za neki trajniji period. Nemirna je ona i ćudljiva kao i njene plahe planinske rijeke koje se nenadno uzjogune, zatalasaju i razliju po bosanskim šturim poljima, pa, noseći živalj i blago, ne ostave ništa iza sebe, ni za sebe, ni za druge. Poslije svega ostaje priča i legenda koju će ispričati čovjek.

A ko će ljepšu priču ispričati o Bosni nego čovjek Bosanac, zaljubljenik u nju, sanjar, poeta i hroničar, onaj koji je sve bosanske nevolje mogao prepoznati kao dio vlastite prošlosti i tradicije. On jedini zna odgovor na pitanje: "Jesu li pobune razlogom dolaska uhoda, ili su uhode poslone kako bi osujetile pobune?", ali nam to nikada neće otkriti, vjerovatno očekujući da u svojoj podsvijesti i sami možemo naći odgovor na to pitanje.

U duhovnoj sublimaciji rasplinut između hroničara i poete, Derviš Sušić krije svoje sposobnosti da općini čitatelja i da ga usmjeri ka želji da o Bosni sazna još i više nego što zna, da istražuje, pita, otkriva i na kraju otkrije da je istina o ovoj zemlji skrivena negdje između onoga što je zapisano i onoga što je doživljeno.

KROZ HISTORIJU

СЛОБО ГОР ВНА

OKUPACIJA STOCA 1878. GODINE

Ustanak koji je izbio 1875. u Bosanskom vilajetu imao je socijalnu osnovu, ali su ga podsticali sitno domaće kršćansko svećenstvo, kao i bogati seljaci kršćani. Neposredan povod za ustanak bio je razrez poreza i ubiranje desetine za nerodnu 1874. godinu. U cijeloj zemlji zavladao su neredi i velika nesigurnost. Ustanak se iz Nevesinja prenio na veći dio istočne i južne Hercegovine, a zatim proširio na područje sjeverne Bosne oko Kostajnice, Prijedora i Gradiške. Nemiri su zahvatili i područje na jugozapadu Bosne, a zatim se prenijeli na istok, šireći se dalje na područje od Zvornika do Srebrenice i od Priboja do Uvca. Iako ustanicima nije pošlo za rukom da pobunu prošire na srednju Bosnu, borbe su trajale sve do 1878. U tom periodu dijelovi Bosne i Hercegovine u kojima su vođene vojne operacije bili su u znatnoj mjeri razoreni.¹

1 Ferdo Hauptmann, "Privreda i društvo u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine (1878-1918)" u: *Prilozi*

Ustanak u Hercegovini i Bosni zahtijevao je povećano angažiranje bosanskohercegovačkog stanovništva. Za ratne potrebe vojske raspisan je opći ratni porez u novcu ili naturi. Aktualizirana je akcija za sakupljanje svega neophodnog za vojsku, počevši od odjeće i obuće za zimu do novca potrebnog za nabavku novog naoružanja. Iako su priloge u najvećoj mjeri davali muslimani, izvjesnih davanja nisu bili pošteđeni ni ostali stanovnici Bosanskog vilajeta.²

Nakon provedene regrutacije tokom januara 1877. zaključeno je da bi za predstojeće sukobe bila neophodna jača i brojnija vojska, pa se pristupilo njenoj reorganizaciji. Objavljen je Zakon o formiranju pomoćne vojske sastavljene od muslimanskog stanovništva Bosanskog vilajeta od 18 do 70 godina starosti, koji ne služe u nizamu, redifi ili mustafizu.

za istoriju Bosne i Hercegovine, II, Sarajevo, 1987, 333-334.
2 *Bosna*, br. 527, Sarajevo, 31. 7. 1876, 1.

Ta vojska sazivala bi se uvijek kada je ugrožen mir.³

Uspostavljeno je, također, i sedam bataljona narodne vojske, koja bi djelovala po potrebi, u zavisnosti od situacije. Ove bataljone sačinjavalo je po 400-500 ljudi. Vojnici su bili stanovnici svih krajeva Bosanskog vilajeta, starosti od 40 do 70 godina, neovisno o vjerskoj pripadnosti.⁴

Ustanak koji je izbio u Hercegovini i Bosni 1875. godine prerastao je u oružani otpor, koji je imao snažan odjek na međunarodnom planu i direktno utjecao na rješavanje Istočnog pitanja. 25-im članom Berlinskog mirovnog ugovora Austro-Ugarska je dobila pravo okupirati i upravljati pokrajinama Bosnom i Hercegovinom. Ugovorom je određeno da ona ima pravo držati svoje garnizone na području Novopazarskog sandžaka, o čemu će se naknadno sporazumjeti s Portom.⁵

Od proljeća 1878. u Bosnu su dolazile vijesti o mogućnosti da Porta pokrajine preda Austro-Ugarskoj. Vijest o okupaciji stigla je prije završetka Berlinskog kongresa i izazvala je prve velike nemire u Sarajevu i drugim gradovima bosanskog vilajeta. Kad je Porta počela savjetovati da se okupacija prihvati bez otpora, Narodna vlada joj je osporila da bez učešća naroda donosi odluku o sudbini Bosne. Svi sposobni muslimani od 17 do 70 godina morali su stupiti u vojsku, a upućen je apel kršćanskom stanovništvu. Raspisana je kontribucija u novcu i rekvizicija drugih potreba za vojsku. Nije postojao organizirani plan odbrane i vlada je samo pozvala dobrovoljce da se upute prema neprijatelju.⁶

Krajem jula 1878. ministar vanjskih poslova Monarhije, grof Julije Andrassy, odlučio se za ulazak trupa u Bosnu i Hercegovinu. Nastojao je izbjeći

otpor okupaciji, obećavajući ustupke sultanu, jednom dijelu gornjeg sloja i šireći propagandu među narodom. Ne očekujući jači otpor, smatrao je da će okupacija biti "paradni marš, za koji će biti dovoljne dvije čete i orkestar".⁷

Još prije završetka Berlinskog kongresa austro-ugarski Generalštab mobilizirao je kompletan 13. armijski korpus (6., 7. i 20. diviziju) za prodor u Bosnu, a 18. pješadijsku diviziju da zaposjedne Hercegovinu. Ukupne austrougarske snage brojale su 82.119 vojnika, raspoređenih u 65 pješadijskih bataljona, 14 eskadrona konjice i 19 tehničkih četa, opremljenih sa 112 topova, 4 zapregnuta mostovna trena i 13.319 konja.⁸

Glavni komandant okupacionih snaga bio je baron Josip Filipović. Njegov je plan bio da s trupama 13. korpusa i 18. divizije prodrle glavnim komunikacijama u unutrašnjost zemlje i zaposjedne važnije gradove, prije svega Sarajevo, Tuzlu, Banju Luku i Mostar. Stoga su na granici s Bosnom i Hercegovinom i grupisane snage u 6 gradova, od kojih su vodile komunikacije prema središtu zemlje – kod Broda 6. divizija ojačana dijelovima korpusa, kod Gradiške i Kostajnice 7. divizija, kod Šamca 20. divizija, a kod Vrgorca i Imotskog 18. divizija. Nakon što su slomile otpor kod Ljubuškog i Čitluka, jedinice 18. divizije prodrle su 5. augusta u Mostar, odakle su se branioци povukli prema Stocu i Nevesinju, a dio se predao.⁹

Narednog se dana pred generalom Jovanovićem pojavila gradska deputacija od sve tri konfesije, te su mu se poklonile. Oko podne on je uveo svoje čete u grad, a Mostarci su mu priredili svečani doček. Nakon zaposjedanja Mostara, 18. divizija nastojala je očistiti okolna mjesta i sačuvati potpunu vezu s Dalmacijom. Naredni cilj napada je bio Stolac, koji je, prema zvaničnim izvještajima, bio udaljen od Mostara 6 sati putovanja.¹⁰

Smatran je strateški ključnom tačkom na ko-

3 *Bosna*, br. 561, 19. 7. 1877, 1.

4 Ibidem. Osnivanje ove vojne formacije list *Bosna* propratio je informacijom da "u stolačkom kadiluku ima u ovoj vojsci preko dvjesto latinskih i pravoslavnih žitelja, a u bilečkom, trebinjskom i ljubinskom takođe oko dvjesto vojnika", konstatirajući da "ovi mješoviti tabori pobuđuju opšte zadovoljstvo, time što žele da do posljednjeg časa sa svojim islamskim drugovima domovinu brane".

5 *Sammlung der für Bosnien und der Herzegowina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen, 1878-1880, svezak I, Beč, 1880, 5-8; Konvention zwischen Österreich-Ungarn und der Türkei vom 21. April 1879.*

6 Berislav Gavranović, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske okupacije 1878*, ANUBiH, Građa, knj. XVII, Sarajevo, 1973, 8.

7 Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882, Sarajevo, 1973, 101.*

Die Okupation Bosnien und der Herzegowina durch K. K. Truppen im Jahre 1878 (nach authentische Quellen), Verlag des K. K. Generalstabes, Beč, 1879, 82.

9 Ibidem, 283-288

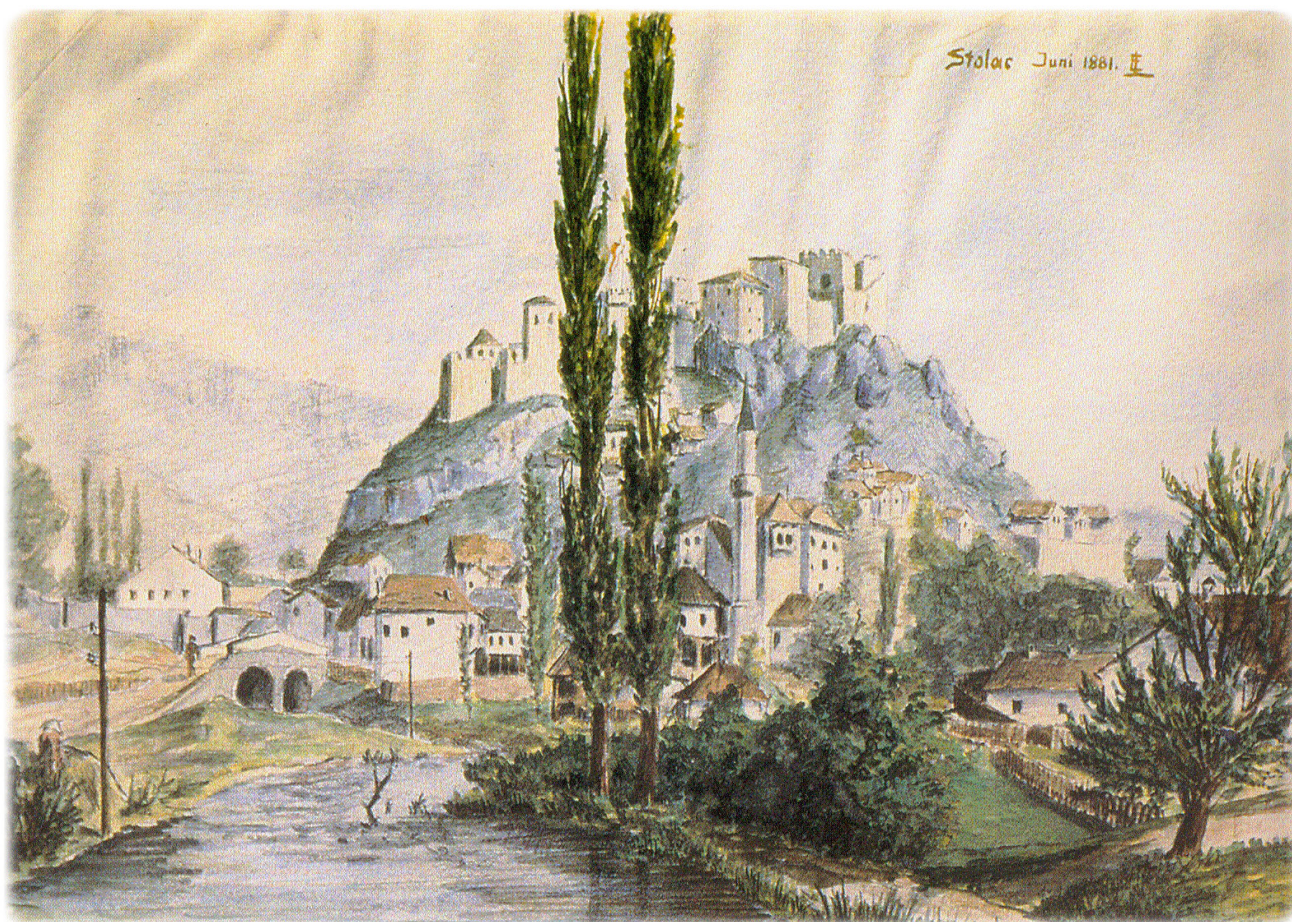
10 Ibrahim Tepić, "Izgradnja saobraćajnica u Bosni i Hercegovini od sredine 19. vijeka do austrougarske okupacije", *Prilozi Instituta za istoriju*, god. XVII, br. 18, Sarajevo, 1981, 60.

munikacijama koje su vodile prema jugoistoku zemlje.¹¹

General-major Schluderer dobio je 7. augusta nalog da s 3. brdskom brigadom izvrši marš prema Tasovčićima, a zatim se uputi u pravcu Stoca. Za vrijeme pohoda od Mostara do Stoca 3. brdska brigada nije naišla na značajniji otpor stanovništva. Za vrijeme odmora istočno od Kremenca došao je ugledni Hamzi-beg Rizvanbegović s brojnom

pratnjom, uvjeravajući Schluderera u lojalnost stanovništva.¹²

On je zatim poslao jednog zarobljenog osman-skog oficira s prijedlogom o predaji grada i tvrđave. Schluderer je s 3. bataljonom 32. pješadijske regimente ušao u grad 9. augusta. Nakon predavljanja velikodostojnika grada i sreza, obrazovan je Medžlis, dotadašnji kajmekam je potvrđen, a major von Halecki imenovan vojnim komandantom grada i okoline, kojem su bili podređeni svi politički funkcioneri. Nakon nadgledanja grada i tvrđave,

¹¹ Stolac je ležao na obje strane doline rijeke Bregave. Brojao je oko 700 kuća i 3.500 stanovnika, uglavnom muslimana. Hrgud, Križevac i Komanje brdo dijelili su grad na pet dijelova, koji su imali posebne oznake: Zagrada, Podgrada, Uzinovići, Kukavac i Begovina. Građevine su bile uobičajene u Hercegovini, a posebno značajni objekti bile su pravoslavna crkva i Kula Rizvanbegovića, dvospratna građevina.

U istočnom dijelu grada nalazila se tvrđava "Grad Stolac". Građevine, koje su potjecale iz različitih epoha, uglavnom su bile u ruševnom stanju i većinom napuštene. Gornji dio (Novi grad) građen je u četrdesetim godinama od jednog francuskog inženjera, bio je dobro očuvan, osiguran zidom visine 6 m. U njegovoj unutrašnjosti nalazila se mala ambulanta, nekoliko manjih prostora za smještaj, ostaci jedne male džamije i tri male cisterne. (Die Okupation..., 336).

¹² Die Okupation..., 296.

ustanovljeno je da se u njoj nalazilo 11 topova s prednjim punjenjem i 350 pušaka, te velike zalihe kukuruznog brašna i žita. 10. augusta Schluderer je dobio naredbu komande 18. divizije da ubrza povlačenje osmanske posade iz Stoca. Narednog dana bio je eskortiran Ali-paša s jednim bataljonom 22. pješadijske regimente do Kleka, a odatle su ga s njegovim četama s oko 6.500 osoba i 400 konja tri Lloydova broda prevezla u Prevezu, u južnoj Albaniji.¹³

Uskoro se situacija u Hercegovini promijenila. 8. četa 32. pješadijske regimente uputila se 13. augusta prema Ljubinju, te je bez problema stigla do Ravnice, oko 8 km od Stoca. Uskoro su ih napali brojni ustanici, te su se bili prinuđeni povući u tvrđavu. Za vrijeme povlačenja nastradao je zapovjednik Medved i veći dio njegove jedinice, ukupno 74 vojnika, dok se samo manji dio spasio, povlačeći se do stolačke tvrđave.¹⁴

Narednog dana pukovnik Paschner je s 1. bataljonom 32. pješadijske regimente stigao u Stolac bez problema. Međutim, uskoro se situacija potpuno i neočekivano promijenila. 15. augusta uvečer u komandu 18. divizije stigla je vijest od diplomatskog agenta s Cetinja, pukovnika G. Thömmela, koja je signalizirala da će ubrzo doći do napada ustanika iz Korjenića i Trebinja na Stolac.¹⁵

Potpuno neočekivano došlo je do preokreta koji je planove komande 18. divizije znatno modificirao i učinio nužnim sukcesivno ujedinjenje svih snaga na jugoistoku. Ustanici su se iznenadujuće brzo i sa značajnim snagama usmjerili prema Stocu, te su ga 16. avgusta do 7 sati ujutro u potpunosti okružili. Posada se povukla u tvrđavu, odsječena od ostalih trupa.¹⁶

Narednih dana u okolini Stoca na području širine oko 25 km, od Domanovića preko platoa Dubrave do Stolačkog polja došlo je do brojnih sukoba – posebno u Aladinićima 16. augusta, te kod Kremenca i Crnića 17., te 19. avgusta ponovo kod Kremenca i u Dubravi.¹⁷

13 Ibidem, 297; M. Mandić, Povijest okupacije..., 52.

14 *Die Okupation...*, 299. Kapetan Medved je pogođen u prsa, nakon što je ubio iz revolvera vođu ustanika Adema Zukova Šehovića.

15 Ibidem, 302.

16 Ibidem, 303.

17 Ibidem, 304-315. Za vrijeme tih sukoba austrougarske trupe imale su sljedeće gubitke: kod Kremenca 17. augusta 3

U tvrđavi u Stocu nalazilo se 20 oficira i 751 vojnik 32. pješadijske regimente, 2 ljekara s 12 nosača ranjenih, te 73 konja kolone za snabdijevanje. Broj ustanika u gradu i okolini procjenjivao se na 900 do 1.200 osoba, koji su već ranije bili ovladali Gabelom, Trebinjem, Nevesinjem i Gackom. Svi stanovnici Stoca nisu se priključili ustanicima, tako da je u gradu dolazilo do pojedinačnih sukoba. Zapovjednik utvrđenja, pukovnik Pachner, primio je pismo u kojem se nalazila informacija da je stanovništvo Stoca u mučnom položaju i da neće moći spriječiti pristigle ustanike da izvrše napad na tvrđavu.¹⁸

U periodu od 16. do 20. augusta situacija se nije značajnije promijenila. Posada je u tvrđavi ostala bez dovoljno namirnica, posebno bez vode za piće. Konačno je 20. augusta došlo do novih događaja.

Baron Jovanović je 20. augusta u dogovoru sa zapovjedništvom 3. brdske brigade naredio da se izvrši prodor prema Stocu. Za vojne operacije određeno je učešće 24 ¼ četa sa 14 topova i ukupnim brojnim stanjem od 4.800 osoba. Ustanici su držali Kremenac i obje strane puta Crnići-Stolac. Jezgro njihovih položaja činio je dvor Hamzi-bega Rizvanbegovića, koji je dominirao putem prema Stocu, kao i područjem zapadno i sjeverno od Kremenca.¹⁹

Jugoistočno od Kremenca ustanici su bili zauzeli povoljne pozicije za odbranu s namjerom da spriječe austrougarske jedinice da izvrše prodor od Domanovića u Stolac. Rano ujutro 21. augusta 3. brigada otvorila je paljbu iz svojih 5 topova, a uskoro je i 2. brigada otvorila paljbu iz svoja 4 topa postavljena na brdu iznad Crnića. Ipak, sve to nije pomoglo i otpor se nije mogao savladati brzo, iako su topovi pucali na same kuće, iz kojih su se ustanici hrabro branili. Napokon je 3. carski bataljon s jednom četom 33. lovačkog bataljona počeo svom žestinom

poginula vojnika i 18 ranjenih, kod Pašića Hana 19. augusta 5 ranjenih vojnika, za vrijeme sukoba u Stocu od 16. do 21. augusta 10 poginulih vojnika te jedan ranjeni oficir i 24 vojnika. U borbama kod Kremenca i Crnića poginulo je 15 vojnika, dok su ranjena 3 oficira i 38 vojnika (M. Mandić, Povijest okupacije..., 98). Austrougarski generalštab nije raspolagao tačnim podacima o gubicima u redovima ustanika, te je samo konstatirano da su podaci koji su se temeljili na izjavama kršćanskog stanovništva i katoličkih svećenika najčešće pretjerani te se ne mogu smatrati vjerodostojnim (*Die Okupation...*, 324).

18 *Die Okupation...*, 338.

19 Ibidem, 327.

jurišati na same kuće. Ustanici su se branili sve dok se krovovi nisu počeli urušavati. Tek ih je to prisililo da se počnu povlačiti. Prilikom povlačenja, u borbe s ustanicima upustio se don Ivan Musić, nastojeći pružiti pomoć austrougarskim trupama.²⁰

Uvečer oko 20 sati čula se snažna paljba kod Humca, gdje ranije nije bilo austrougarskih trupa. Bili su to dobrovoljci don Ivana Musića, koje je sakupio u Ravnom i želio priključiti austrougarskim trupama.²¹

Ujutro, 21. augusta komandi Stoca upućeno je pismo potpisano od stanovnika grada, u kojem se tvrdilo da su oni snosili odgovornost za sva dešavanja u gradu proteklih dana. U tom se dopisu navodilo da su stanovnici grada proteklih dana bili izloženi artiljerijskim napadima, da nisu pucali iz oružja na tvrđavu i posadu, a ako su koristili oružje, činili su s namjerom da spriječe pljačke u gradu. Na kraju su tražili odgovor na pitanje da li će biti zaštićeni, jer ako sve ostane isto, oni će morati napustiti svoje kuće i tražiti zemlju u kojoj će moći mirno i sigurno živjeti.²²

Istoga jutro stiglo je u komandu tvrđave pismo od kajmekama Muharem-begu koji je molio za pomoć stolačkom stanovništvu svih konfesija.

Pukovnik Pachner nastojao je dobiti na vremenu, pa je pokušao uvjeriti kajmekama da pregovara s ustanicima. Istovremeno je obavijestio don Musića da je njegovo angažiranje dobrodošlo, ali da ga on nije nadležan rasporediti za dalje operacije te mu je predložio da stupi u vezu s K. u. K. generalom, koji se nalazio kod Crnića. Pukovnik Pachner skrenuo

je pažnju don Musiću da kršćanski dobrovoljci do odluke komandanta K. u. K. trupa ne smiju stupiti u grad, a ukoliko se to desi, svaki takav pokušaj bit će odlučno spriječen. Naredni događaji potvrdili su ispravnost njegovih odluka. Kajmekan Muharem-beg uspješno je završio pregovore s ustanicima koji su napustili položaje i počeli se povlačiti u pravcu Bileće.²³

Nakon toga u Stolac je 21. augusta ušla Schludererova brigada, uspostavljajući vezu s bataljonom 32. regimente. Narednog dana u Stolac je stigao i general Jovanović. Prvo je primio zapovjednika stolačke tvrđave, potpukovnika Pachnera, koji ga je izvjestio o zbivanjima proteklih dana. Zatim je došlo poslanstvo stolačkih građana da mu se poklone i zvanično predaju grad. On je donio strogu presudu: grad Stolac morao je platiti kontribuciju od 100.000 forinti (200.000 kruna) u naturi i gotovom novcu. Schruderer je ostao u Stocu sa svojom brigadom, a Jovanović se s 2. brigadom vratio u Mostar. Za vrijeme putovanja Jovanović je posjetio i Počitelj, kojem je zbog učešća u ustanku odredio kontribuciju u iznosu od 20.000 ft.²⁴

Ukupni gubici austrougarskih trupa za vrijeme okupacije Stoca iznosili su 194 oficira i vojnika, od kojih je stradao 1 oficir i 50 vojnika, 4 oficira bila su ranjena, kao i 90 vojnika, dok je broj nestalih osoba iznosio 49.²⁵

Posljedice zauzimanja Stoca uskoro su se jasno pokazale: već 24. augusta predala su se 154 albanska redifa i 4 časnika, a 29. augusta 152 vojnika napustila su utvrdu Carinu na dalmatinskoj granici i carinsku zgradu u njenoj blizini, te su bili eskortirani u Dubrovnik. Nakon pada Stoca general Jovanović brže je napredovao u pacifikaciji Hercegovine. Već 28. augusta predalo se Nevesinje, jedna od najvažnijih tačaka Hercegovine, i to bez ikakvog otpora, a stanovnici su istoga dana bili razoružani. Nakon toga su se hercegovački ustanici koncentrirali na jugoistoku, oko Trebinja i Korjenica, nastojeći se domoći glavnog mjesta južne Hercegovine. Međutim, pokušaj im nije uspio jer je zapovjednik osmanske posade u Trebinju Sulejman-paša odbio njihov zahtjev.²⁶

20 M. Mandić, *Povijest okupacije...*, 66.

21 Vojvoda don Ivan Musić bio je jedan od 8 svećenika koji su za vrijeme uprave Osman-paše s fra Grgom Skarićem pobjegli iz samostana Široki Brijeg, ali su bili vraćeni u samostan. Posredovanjem francuskog konzula Moreaua i fra Grge Martića kod Osman-paše, osmanska vlada poslala je Musića u Carigrad da završi medicinsku školu. Tu je ostao samo jednu godinu, a zatim je otišao u Ostrogon i tu se zapopio te se vratio u Hercegovinu, gdje je dobio župu u Hrasnu, u stolačkom kotaru. Za vrijeme hercegovačkog ustanka zapovijedao je dobrovoljačkom četom od 1.000 odanih kršćana. Za usluge koje je učinio generalu Jovanoviću kod Stoca bio je odlikovan redom Franje Josipa i dobio godišnju plaću od 600 forinti (1.200 K). Nezadovoljan time, a zaljubljen u jednu djevojku, pobjegao je u Crnu Goru da se s njom vjenča. Budući da to nije mogao isposlovati, otišao je u Beograd, gdje se zaposlio kod pošte (ibidem, 66-67).

22 *Die Okupation...*, 345.

23 Ibidem, 346-347.

24 Ibidem, 349.

25 Ibidem, 350.

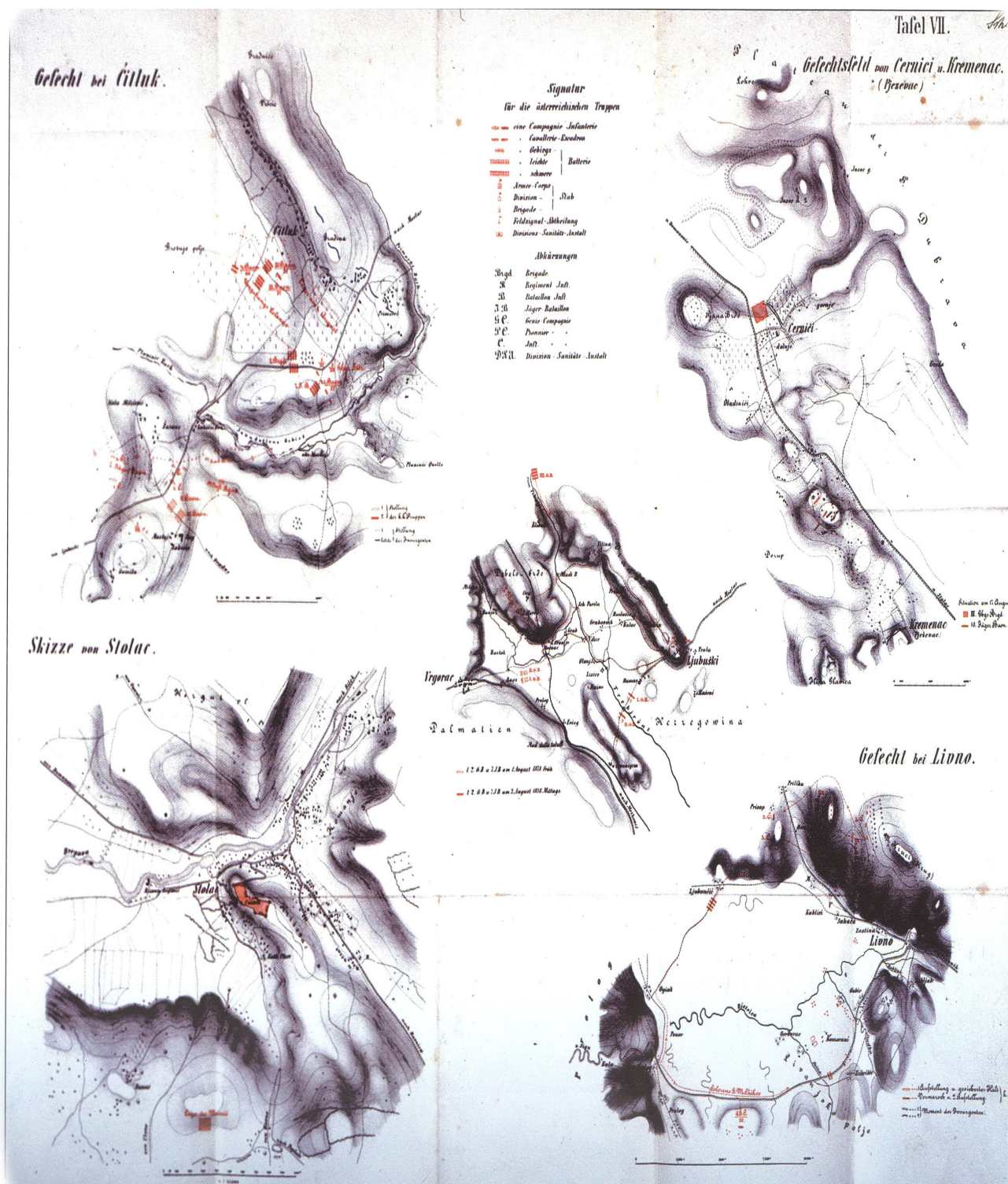
26 M. Mandić, *Povijest okupacije...*, 67.

REZIME

Krajem jula 1878. godine ministar vanjskih poslova Monarhije, grof Julije Andrassy, odlučio se za ulazak trupa u Bosnu i Hercegovinu. Ne očekujući jači otpor, smatrao je da će okupacija biti *“paradni marš, za koji će biti dovoljne dvije čete i orkestar”*. Međutim, ta su se očekivanja pokazala nerealnim, prije svega na okupaciji Stoca, što je u znatnoj mjeri usporilo okupacioni pohod austrougarskih trupa.

General-major Schluderer je s 3. bataljonom 32. pješadijske regimente ušao u Stolac 9. augusta, a dva dana kasnije počelo je povlačenje osmanske posade. Uskoro se situacija u Hercegovini promijenila. Potpuno neočekivano došlo je do preokreta koji je planove komande 18. divizije znatno modificirao i učinio nužnim sukcesivno ujedinjenje svih snaga na jugoistoku okupacionog područja. Ustanici su se iznenađujuće brzo i sa značajnim snagama usmjerili prema Stocu te su ga 16. augusta ujutro u potpunosti okružili. Posada se povukla u tvrđavu, odsječena od ostalih trupa. Narednih dana u okolini grada na području širine oko 25 km, od Domanića preko platoa Dubrave do Stolačkog polja došlo je do brojnih sukoba. Konačno je 20. augusta baron Jovanović u dogovoru sa zapovjedništvom 3. brdske brigade naredio da se izvrši prodor prema Stocu. Za vojne operacije određeno je učešće 24 čete sa 14 to-

pova i ukupnim brojnim stanjem od 4.800 osoba. Ujutro 21. augusta komandi Stoca upućeno je pismo potpisano od stanovnika grada, u kojem se tvrdilo da su oni snosili odgovornost za sva dešavanja u gradu proteklih dana, jer su stanovnici bili izloženi artiljerijskim napadima, da nisu pucali iz oružja na tvrđavu i posadu, a ako su koristili oružje, činili su to da spriječe pljačke u gradu. Na kraju su tražili odgovor na pitanje da li će biti zaštićeni, jer ako sve ostane isto, oni će morati napustiti svoje kuće i tražiti novu zemlju u kojoj će moći mirno i sigurno živjeti. Istoga jutra stiglo je u komandu tvrđave pismo od kajmekama Muharem-bega, koji je molio za pomoć stolačkom stanovništvu svih konfesija. Naredni događaji potvrdili su ispravnost odluka pukovnika Pachnera. Muharem-beg je uspješno završio pregovore s ustanicima koji su napustili položaje i počeli se povlačiti u pravcu Bileće. U Stolac je uskoro stigao i Jovanović, kojem se poklonila delegacija stolačkih građana i zvanično predala grad. On je donio strogu presudu: grad Stolac morao je platiti kontribuciju od 100.000 forinti (200.000 kruna) u naturi i gotovom novcu. Ukupni gubici austrougarskih trupa za vrijeme okupacije Stoca iznosili su 194 oficira i vojnika, od kojih je stradao 1 oficir i 50 vojnika, 4 oficira i 90 vojnika bilo je ranjeno, dok je broj nestalih osoba iznosio 49. O gubicima ustanika nisu postojali vjerodostojni podaci.

Prilog: Karta bojnog polja kod Stoca – Crnici i Kremenac. Plan grada Stoca
 Izvor: Die Okupation Bosnien und der Herzegowina durch K.K. Truppen im Jahre
 1878 (nach authentische Quellen), Verlag des K. K. Generalstabes, Beč, 1879.

O “JUGOSLAVENSKIM” ISELJENICIMA U TURSKOJ (1918-1960)

Kako javno, tako i naučno interesovanje za iseljenike, koji su iz raznih razloga napuštali mjesta rođenja da bi se nastanili u nekoj drugoj sredini, bilo je i ostalo vrlo visoko. Visoki mobilitet stanovništva predstavlja kompleksno pitanje koje povezuje različite discipline društvenih nauka, preko sociologije, etnologije i lingvistike do historije. Ti migracijski tokovi povezuju i porodice čiji članovi žive u dvije ili više država. U slučaju Republike Turske, koja je od svog nastanka (1923) bila konfrontirana s nekoliko migracijskih valova, mogu se analizirati različita pitanja vezana za historiju migracije, kao, npr., imigracijska i emigracijska politika, te pitanje socijalne i političke integracije novopridošlih migranata.

Imigranti porijeklom iz prve ili druge Jugoslavije bili su po etničkoj heterogenosti dosta specifični. Od 1918. pa nadalje – kao i ranije, za vrijeme povlačenja Osmanskog carstva s Balkana u drugoj polovini 19. i početkom 20. stoljeća – među tim iseljenicima su se našli pripadnici različitih etničkih grupa: Muslimani/Bošnjaci (pretežno iz Sandžaka, Crne Gore, s Kosova, iz Makedonije, te, u daleko manjem obimu nego prije Prvog svjetskog rata, i iz Bosne i Hercegovine), Albanci i etnički Turci (s Kosova i iz Makedonije), te Torbeši i Pomaci iz Makedonije, odnosno – u manjem broju – Goranci (s Kosova) i muslimanski Romi. U novoj sredini u Turskoj, u koju su uložili velika očekivanja, razlikovali su se često kroz običaje iz starog zavičaja, ali i po jeziku, jer veliki dio njih, koji su govorili jedan slavenski ili albanski jezik, nije znao turski ili je njime vladao djelomično. Na njihovu integraciju, odnosno, asimilaciju u tursko društvo utjecalo je mnogo faktora, kao i generacijsko pitanje. Oni migranti koji se nisu rodili u Turskoj preko rodbinskih su veza bili jače povezani s Jugoslavijom. Ovdje se postavlja pitanje da li je i u kolikom obimu stara/nekadašnja domo-

vina bila povezana s njima? Kako je domovina tih iseljenika gledala na njih i da li su državne strukture uopće pokazivale neki interes prema južnoslavenskim iseljenicima u Turskoj? Da bismo se približili tom pitanju, potrebno je analizirati zapažanja državnih organa kako prve, tako i druge Jugoslavije prema tim emigrantima, koja će nam reći i nešto o samoj situaciji tih iseljenika u Turskoj.

Jugoslavenska ambasada u Ankari je pod naslovom “Muslimanski iseljenici jugoslavenskog porijekla u Turskoj” početkom 1948. poslala beogradskom Ministarstvu inostranih poslova jedan obiman izvještaj.¹

Već na samom početku tog dokumenta ukazuje se na manjkavost sistematskog naučnog rada u vezi s tim pitanjem, što je tačna konstatacija, naročito ako se ova problematika uspoređi sa dotad postojećom literaturom o južnoslavenskim iseljenicima u zapadnoj Evropi i preookeanskim zemljama. Autor tog izvještaja poslije historijskog uvoda izvještava o integraciji u tursko društvo, kao i o ekonomsko-socijalnom položaju muslimanskih emigranata u Turskoj. U fokusu stoje slavenski iseljenici, jer su tadašnje političke elite kako prvu, tako i drugu Jugoslaviju vidjele kao državu Južnih Slavena, pa su im u interesu bili slavenski muslimani. Faktički se taj interes koncentrirao na iseljenike iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka. U ovom tekstu o integraciji iseljenika čine se zanimljivim sljedeća zapažanja: *“Najkarakterističniji i najvažniji momenat kod ovih iseljenika jest nacionalni osjećaj i otpornost prema turskim nastojanjima da ih potpuno asimiliraju. Istina, tu se ne radi o nekoj razvijenijoj nacionalnoj svijesti iz koje proizlazi otpor, nego o velikoj nostalgiji, stihijskoj borbi za očuvanje maternjeg jezika i raznih*

1 Arhiv Saveznog ministarstva inostranih poslova (dalje: ASMIP), Politički arhiv (dalje: PA) 1948, F 148, pov. br. 92/12. 2. 1948.

običaja i o saznanju (u većini slučajeva) da oni nisu Turci, nego 'bošnjaci'. Skoro svi govore srpskim ili makedonskim jezikom. ... To je jezik sa mnogo turcizama kojim su govorili muslimani u Bosni, Sandžaku i Makedoniji prije 40-50 godina. On se nije mogao razvijati, nego je zakrčljao i opteretio sa još više turcizama. Obično maternjim jezikom govore i oni koji su rođeni u Turskoj, čak i čiji su očevi rođeni tu. Sve one koji su porijeklom iz Jugoslavije Turci nazivaju 'bošnjaci', a njihov jezik 'bosanskim'. Tako je pojam bosanac dobio specifično značenje, mnogo šire nego što on stvarno obuhvata.

Oni se između sebe žene, svadbe provode na stari način, čuvaju bosanske sevdalinke i narodne pjesme o Džerzelez Aliji, Hrnjici Muji i Halilu, ličkom Mustajbegu itd... U svim mjestima gde živi znatniji broj naših iseljenika postoje bosanske kafane u kojima se govori srpski ili makedonski. U gradovima kao što su Adapazar, Bursa, Kutahija, Inegol itd. nalaze se čitave ulice sa 'bosanskim' piljarskim, galanteriskim, tekstilnim i raznim zanatljivim radnjama. Tu se na svakom koraku čuje naš jezik.²

Ne ulazeći u diskusiju o pitanju etničkog/nacionalnog identiteta tih iseljenika, ipak se vidi, kao i u slučaju drugih emigrantskih grupa, da je veliki dio iseljenika dugo vrijeme čuvao ono što ga je vezalo sa starom domovinom i što ih je međusobno povezivalo u novom i stranom okruženju – jezik i stari običaji. Upravo su se kroz jezik i običaje razdvajali od nove sredine, koja često nije pravila razliku među slavenskim iseljenicima iz Jugoslavije. Ekonomski i socijalni položaj tih imigranata autor izvještaja karakteriše kao vrlo kritičan. Po njemu, najveći procenat emigranata koji žive u gradovima "otpada na sirotinju, poluproleterske elemente i zanatlije". Ukazujući na tešku situaciju mnogobrojnih seljaka-iseljenika, koji su se često naseljavali nedaleko od morske obale, piše da je zemlja koju su "svojom krvlju i znojem... kultivirali" bila močvarna i divlja i da je masa tih iseljenika "usljed slabe ishrane, teških stanbenih prilika, malarije i raznih epidemija" prvih godina pomrla. Autor na drugoj strani identificira izvjestan broj srednjih i krupnijih trgovaca, industrijalaca, rentijera i veleposjednika. To su bile uglavnom poznatije begovske i trgovačke porodice iz Bosne i Sandžaka. Njima pripisuje neograni-

čene mogućnosti na turskom tržištu, ali ističe – u tadašnjem komunističkom žargonu – da se "najveći dio buržoaske – veleposedničke grupe muslimanske emigracije odrodio, gubi ili već izgubio nacionalna obeležja i smatra se Turcima."³ Iz toga se da naslutiti da se proces asimilacije u određenim slojevima imigracijskog društva u turski nacionalni korpus brže razvijao, naročito ako su dotične osobe bile dio političke ili ekonomske elite Turske. Za Republiku Tursku "integracija" imigrantske populacije u prvom je redu značila njihovu dugoročnu asimilaciju, pa je, prema tome, tursko Ministarstvo vanjskih poslova u okviru turske imigracijske politike na slavenske muslimane iz Jugoslavije gledalo vrlo povoljno, jer im se pripisivalo da se lakše daju asimilirati od drugih, prvenstveno iz razloga što nisu imali svoju nacionalnu državu u zaleđini. To, recimo, nije važno za Albance, koji su imali nacionalnu državu i poteškoće ako su se htjeli useliti u Tursku.

Iz toga se da naslutiti da se proces asimilacije u određenim slojevima imigracijskog društva u turski nacionalni korpus brže razvijao, naročito ako su dotične osobe bile dio političke ili ekonomske elite Turske. Za Republiku Tursku "integracija" imigrantske populacije u prvom je redu značila njihovu dugoročnu asimilaciju, pa je, prema tome, tursko Ministarstvo vanjskih poslova u okviru turske imigracijske politike na slavenske muslimane iz Jugoslavije gledalo vrlo povoljno, jer im se pripisivalo da se lakše daju asimilirati od drugih, prvenstveno iz razloga što nisu imali svoju nacionalnu državu u zaleđini. To, recimo, nije važno za Albance, koji su imali nacionalnu državu i poteškoće ako su se htjeli useliti u Tursku.⁴

3 Isto. Iz spiska, koji je priložen tom dokumentu i koji sadrži 62 imena (s novim turskim imenima, koje su dobivali u Turskoj) donosimo prvih 10 navedenih osoba: dr. Süleyman Özbuk; dr. Ahmet Zulfikarpašić (iz Bijeljine) – sada dr. Ahmet Akkoyunlu; dr. Zija Čengić (iz Foče) – sada Ziya Akişik; Galib Kapetanović (iz Dervente) – sada Galib Giray; Tahir Kapetanović (iz Vitine) – sada Tahirbey Vitina; Ahmet Sejdagić (iz Bos. Kobaša) – sada Ahmet Özren; Kerim Zejnilagić (iz Sandžaka) – sada Kerim Bora; Munib Cvijetić (iz Stoca) – sada Münib Hersek; Ismet Čengić (iz Sarajeva) – sada İsmet Çengić; Hakija Softić (iz Prijepolja) – sada Hakki Oytan.

4 Iz toga se da naslutiti da se proces asimilacije u određenim slojevima imigracijskog društva u turski nacionalni korpus brže razvijao, naročito ako su dotične osobe bile dio poli-

2 Isto.

Službeno interesovanje jugoslavenskih nadležnih državnih organa prema slavenskoj iseljeničkoj populaciji u Turskoj bilo je ograničeno. Za to se može navesti više razloga. Tu prvenstveno spada karakter migracijskih tokova prema istoku, koji se dosta razlikovao u odnosu na iseljeničke struje koje su išle ka zapadu. Tako je emigracija muslimana s Balkana često bila vezana za ratne i dalekosežne političke događaje i nosila je karakter permanentnosti u sebi. I političke elite novonastalih balkanskih nacionalnih država 19. stoljeća (Srbija, Crna Gora, Bugarska, Rumunija), koje su se orijentirale prema "modernoj" i naprednoj Evropi, htjele su se rasterećiti muslimanskog stanovništva, islama i svega što ih je podsjećalo na omraženo Osmansko carstvo. Prema tome, migracija (kršćanskih) Slavena prema zapadu razvijala se pod drugačijim uvjetima, prvenstveno socio-ekonomskim, i bila je predviđena kao privremena. Takva emigracija postojala je neko vrijeme čak i između Kraljevine SHS/Jugoslavije i Republike Turske⁵, ali nacionalizirajuća politika Turske 20-ih i 30-ih godina 20. stoljeća postepeno

tičke ili ekonomske elite Turske. Za Republiku Tursku "integracija" imigrantske populacije u prvom je redu značila njihovu dugoročnu asimilaciju, pa je, prema tome, tursko Ministarstvo vanjskih poslova u okviru turske imigracijske politike na slavenske muslimane iz Jugoslavije gledalo vrlo povoljno, jer im se pripisivalo da se lakše daju asimilirati od drugih, prvenstveno iz razloga što nisu imali svoju nacionalnu državu u zaleđini. To, recimo, nije važilo za Albance, koji su imali nacionalnu državu i poteškoće ako su se htjeli useliti u Tursku.

- 5 Početkom 1927. god. Kraljevski konzulat u Istanbulu javio je Beogradu da su počeli pridolaziti radnici iz Kraljevine, nadajući se poslu oko izgradnje novih željezničkih pruga. No, pošto nemaju prava ostati u Turskoj duže od mjesec dana, teško se mogu zaposliti, pa onda padaju na teret konzulatu. Istovremeno je izvještavano o jednoj novopridošloj grupi radnika iz sreza Imotskoga koji su tvrdili da još oko 2.000 radnika iz tog kraja namjerava krenuti za Tursku; Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), fond Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije (dalje: 14), 38/140-1021; k. t. br. 1171/4. 3. 1927. U februaru 1928. veliki župan mostarske oblasti izvještavao je da se pojavio pokret za seljenje u Tursku. Kao glavne razloge naveo je "nezaposlenost, beda i glad i radnici i seljaci traže pomoći i zarade na sve strane, pa pošto se je proneo glas, a i neki koji se već nalaze u Turskoj i pismeno javljaju, da u Turskoj ima dosta zarade u svima granama rada... to je među radnicima i seljacima nastao pravi pokret da idu u Tursku radi zarade". AJ, fond Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj (dalje: 370), 10/43-137, pov. br. 1842/27. 2. 1928.

je zatvarala tursko radno tržište za neturske državljane, odnosno one koji se nisu identificirali kao dio turskog nacionalnog korpusa.⁶

To se odnosilo i na migrante iz Jugoslavije, što znači da su migracijske mogućnosti između Jugoslavije i Turske najkasnije od 30-ih godina bile vrlo ograničene. Ni jugoslavenska restriktivna migracijska politika poslije Drugog svjetskog rata (sve do druge polovine 60-ih godina) nije olakšavala situaciju, tako da jednostavna migracija iz jedne u drugu državu i nazad skoro da i nije bila moguća. Iseljavati se u Tursku dugo je vremena i u najvećem broju slučajeva značilo iseljavati se zauvijek, uz promjenu državljanstva: otpust iz jugoslavenskog državljanstva i prijem u tursko državljanstvo. Uz to je gubitak državljanstva nosio i potencijalno kidanje veza između domovine i iseljenika. Iz tog razloga neko aktivno lobiranje prema iseljenim slavenskim migrantima u Turskoj skoro da i nije postojalo. No, ipak su postojala sporadična razmišljanja iz nacionalno-političkih razloga o tome da se radi na povratku tih iseljenika. Tako je neposredno nakon Prvog svjetskog rata, u momentu kada se Osmansko carstvo faktički rasulo, kraljevsko Ministarstvo vanjskih poslova obavijestilo Ministarstvo vjera o radu komisije koja je obišla Smirnu i okolinu i koja je javila da "... Bošnjaka ima oko pola miliona, mnogi u velikoj bedi, većina jedva čeka povratak u Bosnu". Uz to je predložila akcijski plan kako da se pristupi tom pitanju.⁷

Na to je Mostarac Hasan Rebac, kao visoki sekretar u Ministarstvu vjera, odgovorio da bi trebalo odmah primiti muhadžire, tj. iseljenike iz Bosne, u kraljevsko podaništvo. Njih je, po njegovoj procjeni, bilo ukupno 300.000 u cijelom Osmanskom carstvu i "svi čeznu i žele da dođu na stara ognjišta u Bosnu". Rebac je, iz nacionalnih razloga, zagovarao njihovo djelomično naseljavanje u Makedoniji.⁸

6 Cagaptay, navedeno djelo, str. 69-70.

7 Predloženo je i da se sastavi jedna misija "od Bošnjaka – oficira – muslimana i hodža za rad na propagandi za iseljavanje [u Kraljevini SHS; E. P.]". AJ, fond Ministarstvo vera Kraljevine SHS (dalje: 69), 10/24, No. 3417/19. 3. 1919.

8 Hasan Rebac, koji je zastupao prosrpsko mišljenje u odnosu na nacionalni identitet muslimana Bosne i Hercegovine, tvrdio je da oni tamo ne bi primili "ni turskog jezika ni makedonskog dijalekta i na taj način bili bi živa od našeg elementa sastavljana, granica protiv Bugara i Grka i dobar i ako nesvesni propagator našeg jezika i naših običaja u toj

Slične demografske planove, u kojima su iseljenici fungirali kao politička masa u cilju nacionalnih interesa, zastupao je i Mjesni odbor Narodne uzdanice u Zagrebu u novembru 1940. kad su Vladku Mačeku izložili planove o preseljenju "Hrvata muslimana" iz Turske.⁹ Ni u jednom ni u drugom slučaju nije poznato da su preduzete neke konkretnije mjere koje su prevazišle stadij razmišljanja.

Poslije Drugog svjetskog rata i pod komunizmom, nacionalna komponenta potisnuta je u korist pragmatičnih i – ako se radilo o političkim neprijateljima režima – političkih razmišljanja. Tako se neposredno nakon rata Ministarstvo rada čak i protivilo repatrijaciji jugoslavenskih državljana – često kršćani – koji su se rodili u Turskoj i koji su ondje već decenijama živjeli, a željeli su "iz razloga nemaštine ili nezaposlenosti da se vrate u zemlju. To su većinom stari i bolesni, koji ovde nemaju nikoga od rodbine... a sami su bez ikakvih sredstava." Ministarstvo je ukazalo na činjenicu da su im potrebni visokokvalificirani radnici, sposobni da se odmah po povratku u domovinu uključe u proces rada, a da nikako ne trebaju "bar danas, invalide, nemoćne, bolesne itd. S druge strane, ni uslovi smještaja u samoj domovini nisu takvi da bismo mogli iz razloga gole samilosti da se bavimo povratkom onih koji nikakve ili vrlo male koristi mogu da doprinesu domovini."¹⁰ Teška socio-ekonomska poslijeratna situacija u Jugoslaviji i u to vrijeme zategnuti odnosi s Turskom ograničili su mogućnost agitiranja. To se i nije puno promijenilo kad se 1950. g. ambasada FNRJ u Ankari suočavala sa sve većim brojem jugoslavenskih iseljenika – muslimana iz Bosne i Hercegovine, s Kosova i iz Makedonije, koji su još prije rata ili u toku njega došli u Tursku – koji su tražili da im se omogući povratak u zemlju. Jer, napuštajući Jugoslaviju iz, kako je rečeno, "ekonomskih razloga, oni su se našli u Turskoj u istom položaju, a često i u gorem".¹¹ Problem je u tim slučajevima bio i u turskoj migracijskoj politici, jer

se u tom trenutku nisu izdavale izlazne vize za Jugoslaviju.¹² Prema tome, jugoslavensko Ministarstvo vanjskih poslova signaliziralo je ambasadi u Ankari da bi oni bili spremni pokrenuti pitanje izdavanja izlaznih viza prema turskom Ministarstvu vanjskih poslova na principu reciprociteta.¹³

U tom se pravcu očigledno ništa konkretno nije dešavalo. Ambasada Jugoslavije u svom godišnjem izvještaju za 1954. godinu napomenula je da nisu imali instrukcije o primanju molbi za repatrijaciju bivših državljana iseljenih za Tursku. Iz tog razloga primali su samo molbe onih ljudi koji su uporno tražili da se njihove molbe na svaki način prosljede nadležnim vlastima u FNRJ.¹⁴ Po mišljenju ambasade, svi podnosioci molbi za povratak u Jugoslaviju, njihovim dolaskom u Tursku, zapali su u tešku materijalnu situaciju, te su bez posla i bez sredstava za život. U takvim slučajevima turske vlasti nisu ovim ljudima davale nikakvu pomoć, pošto je formalno prije dolaska iseljenika u Tursku jedan član porodice garantirao za tu osobu. Uz to su turski službenici, kako je zabilježeno, i dalje nerado gledali na iseljenike koji su se htjeli vratiti u FNRJ "... jer po turskom mišljenju to bi negativno uticalo na ostali turski živalj u FNRJ, koji još ima nameru da se iseli. Do sada je bilo samo jedan do dva slučaja da su turske vlasti odobrile povratak."¹⁵

Za vrijeme FNRJ (do 1963) nije došlo do liberalizacije migracijske politike u postupku prema iseljenicima iz Jugoslavije, ni s turske ni s jugoslavenske strane. Obje države su se u odnosu na te migrante pokazale kao nefleksibilne. Uz to je između 1954. i 1959. krenuo najveći iseljenički val iz Jugoslavije ka Turskoj.¹⁶

Neformalni tursko-jugoslavenski, tzv. džentlemenski sporazum (1953), omogućio je otupust iz jugoslavenskog državljanstva pripadnicima turske narodnosti iz Makedonije. Iako je Turska po važećem imigracijskom zakonu iz 1934, jednom od naj-

sredini". AJ 69/10/24, pov. B. br. 39/25. 3. 1919.

9 Tako je Mjesni odbor Narodne uzdanice i nakon proglašenja NDH zaključio da se povede akcija "povratka u domovinu 300.000 Hrvata muslimana iz Turske", koje je trebalo kolonizirati u Bosni da bi se ojačao sopstveni element u odnosu na Srbe. (Citirano prema) Zlatko Hasanbegović, *Muslimanska zajednica u Zagrebu 1918-1945*, Zagreb, 2005 (magistarski rad), str. 101.

10 ASMIP, PA 1947, F 116, pov. br. 8/23. 1. 1947.

11 ASMIP, PA 1950, F 93, pov. br. 280/12. 6. 1950.

12 Isto.

13 ASMIP, PA 1950, F 93, pov. 412491/5. 7. 1950.

14 ASMIP, PA 1955, F 68, str. pov. br. 3/55/1. 3. 1955.

15 Isto.

16 Turski statistički zavod je između 1954. i 1959. zabilježio skoro 140.000 useljenika iz Jugoslavije. Vidi: *Istatistik yıllığı 1959*, str. 111. To je, po ocjenama autora, prevazišlo cijelokupnu migraciju međuratnih godina. Poslije 1959. došlo je do drastičnog pada useljenika iz Jugoslavije.

bitnijih instrumenata u okviru formiranja moderne turske nacije, oficijelno primala samo osobe koji su bili “turskog porijekla i kulture”, u ovom se periodu masovno preko Makedonije u Tursku useljavaju i slavenski i albanski muslimani iz Sandžaka i s Kosova. Turska strana je neko vrijeme dosta liberalno gledala na veliki broj imigranata koji nisu bili etnički Turci, naravno, uz problem određivanja nacionalnog identiteta tih imigranata. Turska demografska politika faktički je na terenu neutralizirala postojeće norme, ali jedna dugoročna integracijska, odnosno, socijalna politika prema tim migrantima nije postojala. U njima su vidjeli samo radnu snagu koja

će se prije ili poslije asimilirati. Zato je povezanost iseljenika sa zemljacima iz starih krajeva bukvalno bila dio strategije preživljavanja, tako da nije čudo što su imigranti tražili blizinu svojih sunarodnjaka pri naseljavanju u gradove, te što i dan-danas u velikim gradovima postoje kvartovi gdje se priča bosanski ili “naški”. Kontakti među pripadnicima iste etničke grupe kojima je identifikacija preko jezika i starih običaja sugerirala izvjesnu sigurnost u jednoj zemlji koja je tim migrantima ipak dosta dugo ostala strana, pratili su njihovu sporu “integraciju” u tursko društvo.

PISMENOST SA STEĆAKA

Mjerilo vrijednosti jednog naroda jeste historijsko naslijeđe koje je on stvorio, a ono je veće i vrednije ukoliko je historija tog naroda duža. Svaki je pojedinac ponosan na historijsku zaostavštinu koju su stvorili njegovi prethodnici i istovremeno osjeća obavezu da svojim djelovanjem utka dio sebe u historiju vlastitog naroda.

Historija se živi, uči, ali i zaboravlja. Ona nas kao povijesne ljude i narode podučava da poznamo i razumijemo svijet u kojem živimo, kao i sile, kretanja i događanja koje ga čine takvim kakav jest. Ali, događa se i krivo spoznavanje istine, dijelom kao rezultat nekritičnog i nehajnog odnosa, a dijelom i kao posljedica njenog krivotvorenja, pa čak i otuđenja. Time se, zapravo, žele obesnažiti historijski korijeni jednog naroda, ukinuti mu povijesni identitet, učiniti ga povijesno marginalnim i nepostojećim. Narodi koji danas namaju svoje historijske vertikale nemaju ni svoj povijesni legitimitet, kao i pravo na politički legitimitet.

Srednjovjekovna Bosna, kao što se već zna, općenito je neistražen prostor. Ono što je, pak, istraživanjem nađeno nerijetko je interpretirano sa stajališta izvan bosanskih subjekata. Dosadašnja historiografija u najvećoj mjeri fokusirala je taj period iz ugla odnosa Rim – Bizantija, odnosno katoličanstvo – pravoslavlje, želeći umanjiti povijesni značaj srednjovjekovne Bosne. Namjera takvih interpretacija jeste da se ovaj period bosanske države želi istrgnuti iz našeg povijesnog pamćenja.

Vatikanski “žig Bosne”: “pustinja i šikara, puna trnja i kopriva, leglo guja, neprosvijećena, zaostala”, pobili su mnogi znastvenici i istraživači. Većina njih se slažu da je u to vrijeme (XI-XV st.) u Bosni bila razvijena pismenost, da su u Bosni pisane i čitane knjige, da je postojala dvorska kancelarija u kojoj su radili domaći pisari – dijaci itd. Tako poznati istraživač pismenosti, jezika, govora i književnosti, historičar Vatroslav Jagić (s početka XX st.) iznosi “da se u Bosni u srednjem vijeku katolicizam sa pravoslavljem, zapad s istokom, bori za prvenstvo,

gdje se Hrvati i Srbi miješaju bez tačno određenih granica. Između ta dva entiteta i interesa, u XII st. javlja se i treći, ni zapadni ni istočni, ni katolički ni pravoslavni – već domaći, bosanski. Zapad i istok, katoličanstva i pravoslavlje, sada se okreću protiv tog trećeg, tj. protiv bosanske hereze kao protiv zajedničkog neprijatelja. Rimski kurija uviđa da joj je na bosanskom tlu bogumilstvo (patarenstvo) opasniji protivnik od pravoslavlja, jer s pravoslavljem se moglo pogađati i nagoditi, a s Crkvom bosanskom (patarenima) takve nagodbe nije moglo biti.”

TERITORIJ – BROJNO STANJE STEĆAKA

Svjedočanstvo nacionalnog identiteta pored jezika, pisma, historije, vjere i običaja, predstavlja i kulturno-historijsko naslijeđe, koje je svojevrsni dokument opstanka za svaki narod. Na prostoru BiH lociran je veliki broj nadgrobni spomenika koji predstavljaju složene duhovne simbole prošlosti i trajanja. Kao dijelovi urbane prostrane kulture, u kojima je oslikana tradicija i kultura, svojim stoljetnim prisustvom stekli su status spomenika sepulkralne umjetnosti.

Da je Bosna i Hercegovina stara civilizirana Evropska država dokazuje i umjetnost koja se javlja u njoj još u srednjem vijeku. Riječ je o **stećcima**, srednjovjekovnim nadgrobni spomenicima. Stećci predstavljaju jednu od najzanimljivijih i najznačajnijih pojava u umjetnosti BiH. Bosanski stećci, uz engleski Stonehenge, svakako su najzanimljivija pojava u evropskom kulturnom stvaralaštvu srednjeg vijeka. Stećcima se nazivaju bosanskohercegovački srednjovjekovni kameni nadgrobni spomenici, bez obzira kakvog su oblika ili imaju li reljef ili natpis. Najčešći njihovi nazivi su grčka groblja, mramorje, kami (kamen) ili biljeg i mešeta. U nauci se danas i inače najčešće nazivaju stećci. U narodu se vrlo malo zna o njima. O njihovom postanku u narodu postoje razna predanja. U nekim selima srednje Bosne i nekim dijelovima Hercegovine gro-

blja sa stećcima pripisuju Grcima, koji su se morali iseliti iz ovih krajeva zbog neprestane dugogodišnje zime. Iza njih su ostali ovi spomenici. U mnogim krajevima stećci se smatraju ljekovitim, zbog čega se njihova prašina struže i pije pomiješana s vodom, u uvjerenju da će pomoći oboljelim. U nekim krajevima neke primjerke stećka kreće, vjerujući da će to biti zaštita od vremenskih nepogoda. Kod muslimanskog dijela stanovništva nekropole sa stećcima ponekad se nazivaju kaurskim grobljem, u kojima leže davnjaši kauri (kršćani).

Groblja sa stećcima po pravilu su smještana na odabranim lokacijama: blage uzvisine, obale rijeka i potoka, blizina izvora, puteva i sl. Nekropole nalazimo nedaleko od naselja, pokraj puteva i na mjestima koja su u odnosu na okolinu nešto uzdignuta, da se živi češće podsjećaju na umrle. U nekropoli su prvi grobovi obično zauzimali najistaknutija mjesta brežuljka, ilirskog grobnog tumula ili zaravni nekog uzvišenja i proplanka, a dalje se nekropola širila prema konfiguraciji terena. Grobovi i stećci obavezno su orijentirani po pravcu zapad-istok, po prividnoj sunčevoj putanji, tako da je glava pokojnika bila na zapadu, a noge na istočnoj strani. Umrli su u grobove polagani na leđa, s rukama opruženim ili prekrštenim na grudima. Obično su mrtvaci bili obučeni, a nađeni su i raznovrsni prilozi (keramika, nožići, pojasevi, novčići, naušnice i dr.). Prilikom

U proučavanju problema stećaka osobito su značajni njihova teritorijalna rasprostranjenost, brojno stanje i vremenski period postojanja stećaka. Prošlo je već 480 godina otkada su u literaturi prvi put zabilježeni stećci. Prvi stručni izvještaji o bosanskim stećcima datiraju iz 1530. godine, kada je Slovenac Benedikt Kuripešić prošao Bosnom na putu za Carigrad, kao tumač poslanstva austrijskog cara Ferdinanda I. Tom prilikom je u selu Lađevine kod Rogatice naišao na jednu nekropolu sa stećcima, koji su skrenuli njegovu pažnju. Uspio je i pročitati neke od natpisa s tih stećaka. I kasniji putopisci spominju ovo kamenje, dajući njihov opis. Jedan od najstarijih naučnih radnika, dr. P. Matković, pišući o Kuripešićevom putovanju, iznosi mišljenje da stećaka ima "u izobilju" u Bosni i Hercegovini, Dalmaciji, Srbiji i u sjevernoj Albaniji. Njegovu tvrdnju da stećaka ima u Albaniji kasnije su demantirali Ć. Truheljka, K. Jireček, H. Sterneck i dr.²

Pravo znanstveno proučavanje stećaka započinje krajem XIX st. (1887. i 1888. g.) i početkom XX st., kad je načinjen i njihov prvi popis. Pedesetih godina XX st. izvršen je novi popis stećaka i otada se pokreću brojne domaće i strane studije i monografije. Na osnovu ovih studija, stećaka ima najviše na teritoriji Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Srbije i Hrvatske. Iznosimo tabelu u kojoj su prezentirani stećci u bivšoj Jugoslaviji po republikama:

Republika	Broj lokaliteta	Ploče	Sanduci	Sljemenaci	Stubovi	Krstače	Amorfni	UKUPNO
BiH	2.687	12.884	37.955	5.606	2.550	305	293	59.593
Hrvatska	247	2.229	2.038	160	3	17	0	4.447
Srbija	121	957	424	215	253	6	412	2.267
Crna Gora	107	521	2.147	97	26	8	250	3.049
Svega	3.162	16.591	42.564	6.078	2.832	336	955	69.356

sahrana priređivane su i gozbe u čast sahranjenog i igralo se posmrtno kolo. Ustanovljena su tri osnovna tipa arhitekture grobova: grobovi u čistoj zemlji, zatim grobovi s upotrebom daske – drveni kovčeg te oni koji su kamenim pločama pokriveni i ograđeni.¹ Majdani kamena redovno nisu bili daleko od same nekropole kako bi se olakšalo doturanje kamenih blokova, odnosno samih stećaka.

Na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine svuda se nalaze stećci, osim na uskom području uz Savu i Unu (općine Orašje, Bosanski Šamac, Bosanska Gradiška, Bosanska Dubica, Bosanski Novi i Kladaš), te područja općina Čelinac, Gračanica i Žepče. Na svim graničnim područjima prema Hrvatskoj, osim u Donjem Lapcu, Slunju, Vojniću, Dvoru, Kostajnici i Novskoj, ustanovljeno je postojanje

1 Šefik Bešlić, Teritorij, brojno stanje stećaka, str. 64.

2 Ćiro Truheljka, GZM, 1891.

stećaka. U primorskim graničnim pojasevima ima mnogo raspostranjenih stećaka, naročito u okolini Dubrovnika, Makarske, Splita, Trogira, Šibenika, Zadra i na ostrvu Pelješcu. Također, i na svim područjima graničnih općina Srbije ustanovilo se postojanje stećaka – oko Bogatića, Loznice, Malog Zvornika, Bajine Bašte, Titovog Užica, Čajetine i Priboja, Prijepolja, Sjenice itd. Granična općinska područja Crne Gore također imaju stećke – okolina Pljevalja, Plužine, Nikšić, Bijelo Polje, Žabljak, Šavnik i dr. Možemo reći da se rasprostranjenost stećaka u potpunosti podudara s teritorijem koji je zapremala samostalna srednjovjekovna bosanska država, čiji je teritorij u doba kralja Tvrtka I iznosio preko 60.000 km².³

Znamo da je za vrijeme bana Stjepana II Kotromanića (1322-1353) Bosna dopirala do jadranske obale i do rijeke Cetine, uključujući grad Omiš, a u doba bana i kralja Tvrtka I (1353-1391) Bosna se protezala na zapad sve do Zadra i Obrovca, uključujući Split, Trogir i Šibenik, te Brač, Hvar i Korčulu, a na istoku sve do iza Prijepolja i Mileševa. Na jugu je već odavno Stonsko primorje pripadalo Humu, a za vrijeme Tvrtka osim njega Bosna u svoj sastav uključuje još i Konavle i Kotor. Granice Bosanske države nisu se mnogo mijenjale ni za vrijeme Tvrtkovih nasljednika – kralja Dabiše, kraljice Jelene Grube i kralja Ostoje, odnosno za vrijeme oblasnog gospodara velikog vojvode Sandalja Hranića Kosače na istočnoj i oblasnog gospodara velikog vojvode i hercega Hrvoje Vukčića Hrvatinića.⁴ Ali, državne granice nisu jedini faktor kojim možemo objašnjavati raspostranjenost stećaka. Bilo je migracija na zapad, kao i na jug i sjever iz raznih razloga i u razno vrijeme. Bilo je i ženidbenih veza, a onda i političkih razloga. Za vrijeme Sandalja Hranića došlo je do iseljavanja bosanskih porodica u Paštroviće i u okolinu Cetinja. Sve su ovo razlozi koji objašnjavaju pojavu stećaka izvan granica bosanske države.

Analizom brojčanih podataka, u Bosni i Hercegovini najveći broj stećaka imaju hercegovačka područja, a u tom se pogledu naročito ističu općine Nevesinje i Konjic, koje imaju svaka preko 3.000 primjeraka. Među bosanskim općinama ističe se Rogatica sa 2.628 stećaka.⁵

3 Š. Bešlagić, navedeno djelo, str. 67.

4 Vladimir Ćorović, Historija BiH, 78.

5 Marko Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH, I.

U našoj su nauci dugo vremena bila zastupljena različita mišljenja i tumačenja o vremenu postanka, trajanja i nestanka stećaka. Nekoliko starijih naučnih radnika (A. Sapieha, A. Boue, A. Evans, I. Katalinić i dr.) bili su mišljenja da su stećci nastali još u prahistorijsko doba, a A. Fosco bio je stanovišta da su to bili spomenici Feničana koji su davno živjeli na prostorima Bosne. Otkrivanjem natpisa na stećcima i njihovim čitanjem došlo se do putokaza za rješavanje pitanja hronologije stećaka. Većina novijih i savremenih naučnih radnika uglavnom se slažu sa datiranjem u širim potezima. Na osnovu raspoloživih podataka, može se tvrditi da stećci počinju negdje u drugoj polovini XII st., da njihova prva faza traje i kroz XIII st., zatim da se intenzivnije klešu i ukrašavaju u XIV i XV st. U XVI st. postepeno nestaje ova vrsta umjetnosti, a krajem stoljeća sasvim zamire. Rijetki su primjerci stećaka iz prve polovine XII st.; do danas su pronađeni ploča trebinjskog župana Grda (1151-1171) i jedan natpis sa stećka iz Vidoštaka kod Stoca iz 1231. godine.

OBLICI (VRSTE) – UMJETNIČKA VRIJEDNOST STEĆAKA

Oblici (vrste) stećaka jesu njihova najizrazitija likovna umjetnička svojstva, po čemu se razlikuju od drugih grobalja i što ih čini originalnim. Oblicima stećaka bavili su se mnogi strani i domaći naučni radnici skoro jedno stoljeće, počevši od kraja XIX st, i prvih istraživača: Stratimirovića, Kaera, Ć. Truheljke, V. Ćurčića i dr. Ovim su se pitanjem kasnije bavili D. Sergejevski, M. Vego, A. Benac, Š. Bešlagić i dr.

Sve stećke možemo najprije podijeliti na 2 glavne skupine – ležeće i stojeće. Osnovni ležeći oblici su ploča, sanduk, sanduk s postoljem, sljemenjak i sljemenjak s postoljem, a osnovni stojeći oblici su stub i krstača. Najstariji stećci u obliku ploče potječu iz XII i XIII st. i nastali su po ugledu na ploče po crkvama. Kasnije se klešu pretežno kao nadgrobni ci manje imućnih ljudi. Ploča je zastupljena sa 24% ukupnog broja stećaka.⁶

Stećci u obliku sanduka u izvjesnoj su mjeri viši stadij razvoja i transformacije stećka u obliku ploče. Obično leže na podlozi koju čini široka ploča, bilo

6 Š. Bešlagić, Oblici stećaka, str. 554.

da je odvojena ili čini jednu cjelinu sa sandukom. Stećci u obliku sanduka s postoljem najčešći su i na njih otpada 62% od ukupnog broja svih ovih spomenika. Savršeniji oblik sanduka čine sljemenjaci. Oni se javljaju u XIV st. u periodu ekonomske razvijenosti i društvene stabilnosti srednjovjekovne

znatan broj slabo obrađenih i amorfnih.⁷ Krstače su vrlo tipičan kršćanski nadgrobni spomenik. Nazvane su tako što predstavljaju veliku gromadu križnog oblika usađenu u zemlju. Ima ih raznih izgleda, često u obliku slova T ili u obliku tzv. koptskog križa, gdje umjesto gornjeg kraka imaju polukrug. Nema

Bosne, s postoljem, ukrasnim motivima i natpisima. Ovako klesan nadgrobnik smatrao se nekom vrstom vječne kuće.

Sljemenjaci su vrlo dobro klesani i obično zauzimaju centralna i istaknuta mjesta na nekropolama. Najljepše su obrađeni u istočnom dijelu Hercegovine. U ukupnom broju zastupljeni su sa 9%. Impozantan sljemenjak, težak preko 10 tona, nalazi se u Fojnici, ispred hotela "Reumal", a prenesen je iz sela Lužin.

U grupu stojećih stećaka spadaju stubovi. Ima ih najviše na prostoru srednje i istočne Bosne. Vrijeme podizanja stubova je sredina XIV st. Stub oblikom najviše podsjeća na najstarije nišane. Stubovi zauzimaju 4% ukupnog broja stećaka, računajući i

sigurnih podataka kada su krstače nastale, a pogotovo šta su njihovi uzori. Po natpisima na krstačama, prve nastaju krajem XV st., a najviše datiraju iz XVI-XVII st.⁸ Stećaka ovog oblika ima malo, svega 324 ili 0.5% od ukupnog broja stećaka. Većina ih se nalazi u Hercegovini u krajevima oko Nevesinja, Bileće i Gacka, a u Bosni oko Travnika, Zenice, Glamoča itd. Krstače u Hercegovini po pravilu su velikih dimenzija. Neke od njih izrađene su u antropomorfnom obliku, s jasno naznačenim dijelovima tijela, čak s detaljima kao što su obrve, oči, nos, usta, brada itd.⁹

7 Šefik Bešlić, Umjetnost stećaka, str. 570.

8 Z. Kajmaković, Krstače, str. 98.

9 E. Imamović, Korijeni Bosne i bosanstva, str. 224.

Najizrazitija i najvrednija umjetnička karakteristika stećaka jesu njihovi reljefi. Domaći i strani istraživači posvetili su im veliku pažnju i dosta vremena. O broju ukrašenih primjeraka postojala su različita mišljenja. Prema najnovijim podacima, u bivšoj Jugoslaviji evidentirano je 6.028 stećaka s reljefnim predstavama, što znači 8.7 % ukupnog broja stećaka. Bosna i Hercegovina ima 4.638 ukrašenih stećaka, Hrvatska 680, Crna Gora 520 i Srbija 190.¹⁰

Najozbiljniji napor i studij u analizi reljefnih motiva obavila je američka slikarka Marian Wenzel. Ona je s terena i iz literature prikupila, nacrtala i sredila reljefe s više od 3.000 stećaka. Sve reljefne motive svrstala je u 18 kategorija: geometrijski motivi, bordure, arhitektonski motivi, krstovi, udubljenja, rozete i polumjeseci, krin, spirale, grozd i loza, grane i drveće, oružje i oruđe, ptice, jelen, konj, pas, riba, zmija i ostale životinje, čovječije ruke, glave, usamljene figure, kola, lov i nekvalificirani motivi.

Najbrojniji ukrasni motivi stećaka jesu bordure na kojima vise trolisti s peteljka, razni kružići i sl. U širokom repertoaru ukrasa biljni motivi zauzimaju posebno mjesto.¹¹ Oni su najčešći ukrasi stećaka i njihov su glavni sadržaj. To je i razumljivo jer je zelenilo i bilje sastavni dio bosanskog ambijenta. Ukrasi ove vrste puni su vitica sa grozdovima, lišća, cvijeća, a u tome posebno mjesto zauzima predstava ljiljana, prikazana realistički. Po tome je poznat stećak iz Zgošće kod Kaknja. Drugi čest i karakterističan motiv jeste ispružena ruka s otvorenim dlanom i ispruženim prstima. Stećci s ovim motivom najbrojniji su oko Kalinovika, a onda u nekropolama oko Stoca.

Iako je podignuta ruka čest motiv bosanskohercegovačkih stećaka, on ima prahistorijski korijen kod mnogih naroda Istoka i Evrope (Francuska). U BiH pronađeno je dosta kamenih spomenika iz antičkog doba koji pripadaju umjetnosti starosjedilačkih Ilira s ovog prostora. Kao pojedinačni osnovni motivi u vrhu ljestvice stoje zvijezde – rozete, s oko 800 primjeraka, zatim krstovi s oko 700 primjeraka. Zvijezde i sunce se na stećcima prikazuju na razne načine, obično kružnicom ispunjenom zracima, rozetom ili svastikom (kukasti križ). Označavanje sunca znakom svastike također ukazuje na prahi-

storijsku tradiciju. Križ (krst) čest je motiv stećaka bilo u samostalnoj predstavi ili u kombinaciji s polumjesecom i zvijezdom. Pojava križa na stećcima dugo vremena je predstavljala znatan problem za učenjake jer se dugo vjerovalo da pod stećcima isključivo leže bogumili, za koje se zna da su prezirali taj znak. Bilo je objašnjenja da se njihov prezir odnosi samo na realno Kristovo raspeće, dok su ga poštovali kao simbol Krista raširenih ruku. Danas se, međutim, zna da se pod stećcima nisu pokopavali samo pripadnici bogumilske vjere nego i pravovjerni kršćani koji su na nadgrobne spomenike stavljali znak križa kao simbol svoje vjerske pripadnosti.¹² Ima puno opravdanja da se tvrdi da se znak križa također javlja na stećcima za koje se sigurno zna da ispod njih leže bogumili. Pojedinci su to činili iz razloga kako bi se na taj način osigurali da im se neće uništiti grob u slučaju čestih vjerskih progona koji su bili upereni baš protiv pripadnika te vjere, u kojima je uništavano sve što se na njih odnosi, pa tako i na njihova nadgrobna obilježja. Iz izvorne građe saznajemo da su se bogumili znali izvrsno prilagoditi situaciji, tj. prikriti svoju vjersku pripadnost, kako bi se zaštitili od progona.¹³

Na stećcima je čest motiv prikaz jelena, zatim lovca na konju s kopljem, ispred kojeg je pas ili soko koji napadaju jelena. Dosta su česti i samostalni prikazi pojedinih životinja, najčešće konja, jelena, srne, koze, ptice, guštera, zmije itd.

Veoma su česti prikazi oružja, i to svake vrste, prije svega koplja, štita, mača, luka i strijele, buzdovana itd. Na više stećaka prikazan je čuveni teški bosanski mač s dugom drškom koja se završava polukuglom. Isti tip mača prikazan je na starobosanskom novcu i državnim pečatima u rukama nekih banova ili kraljeva. Mač se još češće prikazuje sa štitom. Takvih predstava ima najviše na hercegovačkim stećcima. Na jednom stećku u Boljunima kod Stoca uklesan je okrugli štit, što je dosta rijetka pojava.

Istaknuto mjesto u figuralnom prikazivanju zauzima i predstava kola. U nekim igraju samo žene ili muškarci, a ima ih mješovitih. Djevojke su često obučene u duge haljine, a muškarci u kratke haljetke i hlače uskih nogavica. Na mnogim stećcima

10 A. Solovjev, *Vlastelinske povelje*

11 Š. Bešlić, *Umjetnost stećaka*, str. 571.

12 M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, str. 291.

13 E. Imamović, *Korijeni Bosne i bosanstva*, str. 230.

nalaze se uklesane predstave štapova. Obično imaju povijenu dršku, ali ima i onih čiji je završetak u obliku slova T ili u obliku polumjeseca s kracima okrenutim prema gore. Oni se obično nazivaju dje-dovskim štapovima, jer je uvriježeno mišljenje da predstavljaju simbole bogumilskih starješina (djeda – dida, starca, gosta). Ustvari, riječ je o tzv. *pedumu*, prastarom simbolu svjetovnih i vjerskih poglavara. Imaju ga još danas biskupi i papa.

Na jednom stećku iz Humskog kod Foče, na kojem je uklesan štap, u natpisu doslovno stoji da je tu ukopan gost Milutin, tj. bogumilski prvak.¹⁴ U grobovima u kojima su sahranjeni pripadnici vlastele često se nalaze ostaci odjeće od brokota, razne vrpce, metalna dugmad, zatim metalni dijelovi opreme, razne kopče, mamuze, oružje i sl. Ako su u pitanju ženski grobovi, u njima je neizostavan nakit (naušnice, prstenje, ogrlice, ukrasne igle i sl.). Većina tih predmeta je od zlata i srebra, ali ima i pozlaćenog srebra ili bronzne.

U ovoj temi više nas zanimaju natpisi sa stećaka, koji su bitni faktori u prezentaciji pismenosti srednjovjekovne Bosne.

PISMENOST SA STEĆAKA

Prije nego što se posvetimo samoj temi, osvrnut ćemo se na jedan povijesni dokument iz XIV st. kao važan izvor za tumačenja razvoja pismenosti u srednjovjekovnoj Bosni, koji je, nažalost, ostao izvan interesa istraživača srednjovjekovne bosanske prošlosti. Zapravo, riječ je o jednom sudskom zapisniku s istrage optuženog za herezu, koju je 21. 8. 1387. g. objavio inkvizicijski sud u Torinu. Sudski proces vođen je protiv Jakova Becha iz Chieria kod Torina pod optužbom da je sljedbenik heretičke sekte. U svom iskazu, opisujući kada i kako je to postao, rekao je sljedeće: negdje oko 1377. godine nagovorili su ga izvjesni Jacelin Palatia, Patar Patrici i neki čovjek “de Slavonia”, tj. iz Bosne, čije je ime zaboravio, da uđe u njihovu sektu. Kratki osvrt na ovaj izvor dao je Đ. Basler u svom radu: “Gnostički elementi u temeljima Crkve bosanske” i u Oslobođenju od 27. 3. 1971.

Za nas su važne riječi iz izjave optuženog Jakova Becha: prvo, spominje se Bosna kao zemlja gdje su

dolazili talijanski heretici da prodube svoja znanja iz filozofsko-teoloških doktrina i, drugo, da su tumači (predavač) bili domaći ljudi iz Bosne. U pomenutom torinskom sudskom spisu doslovno stoji i to “da su italijanski heretici odlazili na studij u mjesto zvano Boxena”, tj. Bosnu. P. Anđelić u svom radu “Bobovac” spominje srednjovjekovno mjesto zvano Bobovac i da se ono nalazilo na području današnjeg Visokog. Iz povijesnih izvora znamo da su, pored italijanskih i bugarskih heretika, u Bosnu dolazili i francuski heretici (albigenezi) iz južne Francuske.

Godine 1167. održano je njihovo savjetovanje u Saint Felix-de-Carmanu kod Toulousea, kojem je prisustvovao i starješina carigradskih heretika Niketa, savjetujući im da svoju crkvu organiziraju po uzoru na bosansku.¹⁵ Isti autor u svom radu iznosi dokument iz 1223. godine, u kojem kardinal Konrad saopćava francuskim prelatima da se vjerska situacija u južnoj Francuskoj pogoršala dolaskom albigeneškog, tj. francuskog “antipape”, koji je boravio u Bosni. A. Babić napominje da su već u Kulinovo doba u Bosni djelovali filozofsko-teološki teoretičari. Oni su ti koji su 1203. vodili dogmatske rasprave s papinim izaslanikom Casamarisom, što podrazumijeva da su naši teolozi morali biti školovani.

Nas interesuje kakav je mogao biti karakter tog starobosanskog učilišta (jedne visoke škole), ko su bili njegovi predavači i mjesto učilišta. S obzirom da je Crkva bosanska počivala na neomanihejskom, dualističkom učenju, stoga je i suština tog učenja bila zasnovana na dualističkoj naravi. Predavači su uglavnom bili crkvena lica, kao i na ostalim evropskim učilištima, najučenija domaća lica – bogumilski prvaci. Bogumilske starješine (djed, gost, starac i dr.) bili su učeni ljudi koji su stavove bogumilskog učenja tumačili principima filozofije, a da bi bili kadri to činiti i suprotstavljati dualističko učenje stavu zvanične crkve, morali su dobro poznavati obje teološke doktrine.¹⁶

Pored duhovnih – vjerskih lica, na ovom učilištu znanja su stjecala i svjetovna lica, prije svega dijaci koji su djelovali na vladarskim i vlastelinskim dvorovima. Dijaci su bili ti koji su vladarima i vlasteli pisali povelje, pisma oporuke, natpise na steć-

14 Anto Babić, *Bosanski heretici*, str. 19-20.

15 Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH*, str. 71.

16 Franjo Šanjek, *Albigensis et Chretiens Bosniaques*, str. 57.

cima i dr. Nema sigurnih i pouzdanih podataka o tome gdje je bilo sjedište ove institucije. Vjerovatno je to uža okolica današnjeg Visokog, tačnije, Moštre, u kojem se nalazilo političko i vjersko središte starobosanske države, tj. dvor prvih banova i hiža (sjedište) djeda bosanske crkve. A, kako znamo, u susjednim Milima (današnji Arnautovići) zasjedala je bosanska skupština (stanak), a tu je bila i krunid-bena crkva.

U našoj nauci imamo malo podataka o ovoj instituciji. Razlozi tome su, svakako, da je u tadašnjoj Evropi teško naći državu koja je prošla tolike ratove, stradanja i razaranja kakav je bio slučaj s Bosnom. I, drugo, što je to bila heretička institucija, pa je kao takva u evropskim crkvenim i svjetovnim krugovima bila odbačena i smatrana je gnijezdom heretičke misli. Za očekivati je da će dodatna istraživanja otkriti još poneke podatke ovog sadržaja i koji će upotpuniti naša saznanja o ovom važnom segmentu naše srednjovjekovne kulturne prošlosti jer pismenost na prostorima Bosne i Hercegovine ima hiljadugodišnju tradiciju, o čemu nam govore tragovi sačuvanih natpisa: etrusko-umbrijski natpis iz 6. st. p. n. e. (Pod kod Bugojna), natpis na grčkom iz 1-2. st. n. e. (Gradina kod Srebrenice), natpis na latinskom iz 3. st. n. e. (Borčani kod Duvna), natpisi na glagoljici XII st. (okolina Banje Luke) i natpisi na bosančici iz XIV st. (Ljusići kod Kalinovika).¹⁷

Srednjovjekovni natpisi iz Bosne i Hercegovine sadržajem, paleografskim osobinama i brojnošću zauzimaju veoma značajno mjesto među našim pisanim izvorima ovga perioda. Oni pružaju puno materijala za studij iz više aspekata, prvenstveno za studij razvitka jezika i pisma. Natpisi sa stećaka pružaju dragocjen materijal za upoznavanje i proučavanje narodnog jezika u određenom vremenskom periodu, svojevrsni su historijski izvori, likovna i umjetnička djela.¹⁸

Natpisi su pisani po strogo utvrđenim pravilima i dostojanstvenom stilu i predstavljaju jedan od najoriginalnijih tokova pisane riječi narodnog jezika na području Bosne i Hercegovine. Oni su argument da se bosanska pisana riječ vezuje za jedan širi kulturni proces – pismenost, koja je stvorena za potrebe ovog prostora.

Uz oblike i ukrase, natpisi predstavljaju najkarakterističniji i najznačajniji faktor naučne i umjetničke vrijednosti stećaka. Zbog svoje naučne važnosti oni su odavno skrenuli pažnju naših i stranih naučnih radnika i sve donedavno su bili, a i danas predstavljaju, predmet istraživanja. Već smo ranije rekli da najstarije zabilješke i podatke o natpisima stećaka nalazimo u putopisu Benedikta Kuripešića iz 1530. Kuripešić je zabilježio i dva natpisa “na srpskom jeziku i srpskim pismom”, od kojih se jedan odnosi na vojvodu Vlatka Vlađevića, a drugi na njegovog vjernog vlastelina, vojvodu Mitoša (oba ova stećka danas se nalaze u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu). Bez obzira što su ovi natpisi tada pogrešno pročitani, Kuripešićeva informacija ima historijske vrijednosti. Iz druge polovine 18. st. javljaju se nove informacije o natpisima sa stećaka. Tako je Italijan Alberto Fortis ostavio zabilješke o nekoliko lokaliteta stećaka s područja Hercegovine i Dalmacije i istakao da su ga u okolini Trebižata privukli natpisi koje zbog močvarnog tla nije uspio pregledati.¹⁹ Među starije istraživače naših stećaka spada i pruski konzul u Sarajevu Otto Blau, koji je ostavio zabilješke o dva natpisa iz okoline Stoca. U doba austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini (1878-1918) proučavanju stećaka posvećivalo se dosta pažnje od strane stranaca, a među njima su austrijski vojni ljekar dr. F. Luschan, bečki arheolog dr. M. Hoernes, mađarski rudarski inženjer Goting, mađarski historičar Johan von Asboth, ruski putopisac Pavle Rovinski. I dr. Konstantin Jireček je jednu svoju studiju posvetio natpisu Radače Čihorića iz Veličana kod Trebinja.²⁰ Za sve strane istraživače možemo dati jednu zajedničku karakteristiku, a to je da su stećke vrlo slabo upoznali, zbog čega su njihova zapažanja uglavnom pogrešna, pogotovo kada se odnose na natpise.²¹

U istom periodu veliki je broj i domaćih naučnih radnika koji su se zanimali za natpise stećaka, a među njima su bosanski franjevac i književnik fra Martin Nedić, hrvatski književnik i historičar Ivan Kukuljević, hercegovački franjevac i pisac fra Petar Bakula, sarajevski mitropolit Sava Kosanović, zatim Miloš Milojević, Šime Ljubić i dr. Osnivanjem Ze-

17 E. Imamović, *Korijeni Bosne i bosanstva*, str. 237.

18 Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH*, str. 87.

19 A. Fortis, *Viaggio in Dalmazia I-II*, Venecija, 1774.

20 K. Jireček, *Vlastela Humska na natpisima u Veličanima*, GZM, 1982.

21 Š. Bešliagić, *Umjetnost stećaka*, str. 419.

maljskog muzeja u Sarajevu i pokretanjem Glasnika Zemaljskog muzeja (GZM) nastupilo je razdoblje nešto šireg i kvalitetnijeg rada na evidenciji i proučavanju natpisa. Veliki entuzijizam i zanimanje za to pokazao je tadašnji kustos Muzeja Ć. Truhelka, koji je bio i glavni organizator svih poslova vezanih za proučavanje natpisa. U svojim radovima, štampanim najviše u GZM-u između 1889. i 1895, objavio je preko 100 natpisa. Posebnu studiju posvetio je pismu natpisa stećaka, nazvavši ga bosančicom. U tom vremenu svoje radove o natpisima objavljuju Luko Zore, Ljubomir Stanojević, Kosta Hörmann, Matija Bijelić i Alija Ćatić. U staroj Jugoslaviji (1918-1939) vladala je stagnacija; bilo je samo povremenih aktivista, kao što su V. Ćorović, M. Filipović, Đ. Stratimirović, V. Skarić, Đ. Mazalić, V. Ćurčić i P. Slijepčević.

Tek od 50-ih godina 20. st. nastupa period organiziranog i sistematskog naučnog istraživanja stećaka. Glavni nosioci tog projekta bili su Zemaljski muzej u Sarajevu i Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine. Pomenute institucije formirale su stručnu ekipu pod rukovodstvom M. Vege, koja je u periodu od 1957-1962. obišla sve terene, napravila fotose, a potom pripremila Zbornik koji je u 4 toma, kao izdanje Zemaljskog muzeja, objavljen u vremenu od 1962-1970. U Zborniku je zastupljeno ukupno 267 natpisa. Pored Vege, najveći broj dosad nepoznatih natpisa pronašli su Š. Bešliagić, A. Benac, Đ. Mazalić, Mirjana Ćorović-Ljubinković, Zdravko Kajmaković, Angela Horvat, Pavao Anđelić i dr. Smatramo da bi trebalo navesti i zanimljivo dijelo istaknutog bosanskohercegovačkog pjesnika Maka Dizdara. U vrlo zapaženoj knjizi Stari bosanski tekstovi Dizdar je s puno truda, smisla i nadahnuća izvršio izbor jezički najzanimljivijih natpisa sa stećaka. Djelo ima ne samo književnu nego i naučnu vrijednost.

“Stećak je za mene ono što nije za druge, ono što na njemu i u njemu drugi nisu umjeli da vide.

Jest kamen, ali jeste i riječ, jest zemlja, ali jest i nebo,

jest materija, ali jest i duh, jest krik, ali jest i pjesma,

jest smrt, ali jest i život, jest prošlost, ali jest i budućnost.

To je spavač koji je nespina. Stećak sam vidio u Radimlji i Zgošći, ali sam njegovu tajnu mogao da odgonetnem samo u sebi.”

(Mehmedalija Mak Dizdar)

Do danas su na teritoriji bivše Jugoslavije evidentirana 384 natpisa; od tog broja u Bosni i Hercegovini je 326, u Hrvatskoj 22, u Crnoj Gori 18 i Srbiji 18. Dakle, u Bosni i Hercegovini ima najviše natpisa, s tim da u Hercegovini ima dvaput više nego u Bosni. U Hercegovini, to su krajevi oko Trebinja, Bileće, Gacka i Stoca. Na području Stoca, evidentirano je preko 1.900 stećaka, od toga s natpisom 39 i 34 nekropole. Najviše natpisa nalazi se na nekropolama Boljuni (19), zatim Radimlji (5) i u selu Kruševo (2). Najbrojnija nekropola je u selu Milavići sa 352 stećka, zatim nekropola u Boljunima (269), nekropola u Dabricama (168) itd. Na području Trebinja evidentirano je preko 2.200 stećaka, od toga 35 s natpisom i 41 nekropola. Najbrojnija je nekropola u selu Domaševo (Popovo Polje) sa 129 stećaka, zatim nekropola u Turmentima (Popovo Polje) sa 105 stećaka itd. Na području Bileće evidentirano je ukupno 957 stećaka, s natpisom 19 stećaka i 17 nekropola. Najbrojnije nekropole nalaze se u selima Miruše i Panik sa po 147 stećaka, koji su topljeni izgradnjom hidroelektrane Grančarevo. Na području Gacka evidentirano je preko 900 stećaka, sa natpisom 25 stećaka i 27 nekropola. Najbrojnije nekropole su u selu Pridvorci sa 135 stećaka i u Baborima sa 104 itd. U Bosni, relativno najviše natpisa ima oko Lopara, a vodeći lokalitet u tome pogledu su Piperi.

Od svih bosanskohercegovačkih nekropola, dvije nekropole spadaju u sami vrh, a to su one na Radimlji i u Boljunima, ne po broju primjeraka – stećaka, već po svojim likovnim karakteristikama i po broju natpisa. Nekropola na Radimlji nalazi se 3 km zapadno od Stoca, smještena uz samu cestu Stolac-Mostar u donjem dijelu Vidova polja. Izgradnjom pomenutog puta uništen je izvjestan broj stećaka i nekropola je podijeljena na dva dijela, s ukupno 133 nadgrobna spomenika, različitih oblika. Spomenici su lijepo klesani i relativno dobro sačuvani. Ukrasena su 63 primjerka, i to 12 ploča, 22 sanduka, 26 sljemenjaka i 3 krstače. Među ornamentiranim ukrasima ističu se zavojita linija s trolistima loze, pletena užeta, zrakasti krug, štitovi s mačem, predstave ljudskih i životinjskih figura te scene iz lova.²²

Zastupljeno je 5 natpisa (1 sanduk i 4 sljemenjaka), koji se odnose na Radoja iz porodice Milora-

²² A. Benac, Radimlja, 3-5.

dovića – Hrabrena. Doznajemo za još neka imena stanovnika sela Batnoge sa brda Ošanići, a to su: Radoje Vuković, Vukac Napetović i Vlad Vlahović i neki Stipan. Zabilježena su i trojica majstora – klesara: Migost, Ratko Brativo(n)ić i Bolašin Bogačić. Natpisi na stećcima i natpisi s dviju kamenih stolica iz sela Batnoge vremenski i sadržajno odgovaraju jedni drugima, a iz njih se može zaključiti da iz srednjovjekovnog naselja na Ošanićima potječe porodica Miloradovića i da je nekropola na Radimlji pripadala pokojnicima iz toga naselja.

Tako na jednom stećku stoji natpis, čija transkripcija glasi:

*“A se leži Stipan (Stjepan), a činio
ka(mi) Miogost Kovač b”*

Na drugom stećku (sanduku) natpis glasi:

*“Sije leži dobri Radoj, sin vojvode Stipana
n(a) svoj baštini na Batnogah. Postavi na me
brati moj, vojvoda Petar”*

Natpis ukrašen raznim ornamentima na jednom sljemeniku glasi:

*“Ase leži Vlad Vlahović na Pet(r)oviću
Ase pisa Bolašin Bogačić”*

Boljuni su zaselak većeg seoskog naselja Bjelojevići, koje se nalazi jugozapadno od Stoca, nedaleko od Hutova blata. Nekropola ima 269 stećaka raznovrsnih oblika, i to 78 ploča, 176 sanduka 12 sljemenjaka i 3 krstače. Ukrašena su 92 primjerka i ima 19 natpisa, što čini nekropolu najvrednijom u tome pogledu. U natpisima se spominju imena sahranjenih ličnosti: Tarah Boljunović, Radosav Heraković, Grubač, Vukić Vučić, Vukac, Vlatko Vuković, Ljubica Vlatković, Jerina Vukosavić, Petar Vukčić, Radić Vladisalić, Radić brat, Vlad Vladisalić, Radić Vučić i Stana Đurenović. Na više primjeraka ubilježena su imena klesara, odnosno pisara, Grubač i Semorad, o kojima ćemo govoriti, kao i o njihovim natpisima. Stećci na nekropoli imaju dosta zajedničkih osobina sa stećcima istočne Hercegovine, a naročito sa stećcima stolačkog kraja, s Radimljom, Opličićima, Nekukom itd. Stećci nekropole Boljuni datiraju iz druge polovine 14. st, a najviše ih pripada 15. st, a

njihov kraj je u prvim decenijama 16. st.²³

Već smo rekli da su, pored umjetničkog sadržaja, stećci vrijedni i zbog svojih natpisa. Iako nisu brojni, i mada su kratki, značajni su zbog svog sadržaja. U natpisima se imenuju pokojnici i više puta navode ugledne ličnosti, historijski događaji ili saopćavaju podaci koji doprinose poznavanju društvenih odnosa i prilika uopće, zbog čega imaju vrijednost historijskih dokumenata i izvora. Posebnu kategoriju čine natpisi s porukama, obavijestima, mudrim izrekama i sl.

O nazivu pisma naših stećaka postoji veliki broj različitih mišljenja. Srpski naučni radnici pismo na stećcima vezali su za srpski narod i smatrali srpskom ćirilicom. Ljubomir Stojanović je sve natpise stećaka uvrstio u svoju poznatu zbirku starih srpskih zapisa i natpisa. Stariji hrvatski naučni istraživači nazivali su ovo pismo bosanskom azbukom, hrvatsko-bosanskom ćirilicom, bosansko-dalmatinskom ćirilicom i sl. F. Rački je 1842. godine ovo pismo nazvao bosanskim²⁴, a naziv *bosančica* susrećemo kod F. Kurelca (1861). Truhelka je ovo pismo nazvao bosančicom, dajući i komentar razlike između bosančice i srpske ćirilice. Ukazujući na posebnost bosančice, naveo je, između ostalog, da ona nema srpskih slova za *đ, f, dž, ć i šć* i da su neka slova sasvim drugačija od ćiriličnih (*c i ć*), a kao karakteristična slova bosančice naveo je: *k, c, v, i ž*.²⁵ Paleograf I. Berčić kao karakteristična slova bosančice navodi: *b, v, č i d*, a J. Hamm: *b, v, g, d, k, n, p, t, č i u*, a po ruskom paleografu to su slova: *b, d, ž, n i g*. Srpski paleograf Đorđić navodi da se bosanski rukopisi razlikuju od rukopisa sa raškog područja i po tome što su njihova slova više kvadratnog, a raška više pravougaonog oblika. Poznati lingvistički stručnjak, prof. Herta Kuna, koja je proučavala stare bosanske rukopise, ovu staru bosansku ćirilicu naziva bosančicom. M. Hadžijahić pronašao je nekoliko dragocjenih podataka o nazivu pisma iz prve polovine 16. st. prema kojima se pismo zove bosansko. Fortis u svom putopisu iz 18. st. govori o staroj bosanskoj azbuci.

Natpisi stećaka pisani su čistim narodnim jezikom, a pismo je stara bosanska ćirilica – bosančica.

23 Š. Bešlagić, *Boljuni*, str. 17-19.

24 Franjo Rački, *Nutarnje ...*

25 Truheljka, *GZM*, 1892.

Ne postoji nijedan natpis na stećku koji je napisan glagoljicom, latinicom ili nekim drugim pismom, niti da je na latinskom, talijanskom ili nekom drugom jeziku. Natpisi stećaka pisani su isključivo bosančicom, koja se razlikuje od standardne ćirilice i po tome što je upotrebljavala nekoliko vlastitih znakova koje nema srpska ćirilica (ć, č, v, k). Kao bosanska odlikuju se prije svega ova slova: V, v, te Đ, a neke osobitosti posjeduju i ova slova: Ž, H, D i B. Specifičnosti bosanske epigrafske ćirilice u odnosu na srpsku sastoji se i u tome što su u bosanskoj vrlo rijetko upotrebljavani složeni znakovi, što se u njoj samo iznimno susreću određeni znakovi, te što uopće nema slova Ž.²⁶ Tokom vremena bosančica se odvaja od crkvene ćirilice po oblicima nekih slova. Ćirilika crkvena pisma ne poznaju “đerv”, koji je u Bosni bio u upotrebi za tri foneme (ć, đ i j), dok je taj znak nepoznat u srpskoj i bugarskoj ćirilici.²⁷ U bosančici nema znaka za fonemu j, nedostaju ligaturna slova je i ja, pa se slovo e (jat) upotrebljavalo umjesto pravog jata (npr. vera) ili umjesto ja (npr. e Radoe diek – ja Radoje dijak) (28) S obzirom na činjenicu da su stari bosanski natpisi zapravo ikavskog izgovora, glas e se čitao kao i. Sva slova u bosančici imaju i brojčanu vrijednost, pa se u nekim slučajevima podudara s brojčanim rasporedom glagolice, više nego ćirilice.

Jezik je narodni, s puno arhaizama, koji su već davno napušteni, npr.: *podružije* – supruga; *končina* – konac, kraj; *poleg* – pokraj, pored; *ase, asie, sie* – ovdje, tu; *kućnica* – domaćica; *sje* – grob, *priste* – zapovijedati; *ugotovih se* – stvorih se; *uzmožni muž* – ugledni muž itd. U nekim tekstovima susreće se starinski dual koji je osobina prastarog jezičkog izražavanja. Na stećku braće Crijepe i Raška Vlahovića u Radmilović-Dubravi kod Bileće piše: “Ase ležite dva Vlahova sina” (*Ovdje leže dva Vlahova sina*).²⁸

Poznati stručnjak za južnoslavensku paleografiju Tomislav Raukar piše: “*Pojam ćirilskog područja, osobito u prvom periodu do 15. st., vrlo je složen i ne može se sasvim točno etnički ili konfesionalno odrediti, ali se može govoriti o srpskoj i bosanskoj pismenosti, kao izrazima dviju kulturno-povijesnih osnova. Specifičnosti ćirilice u srednjovjekovnoj Bo-*

sni zasnovale su se na glagoljskoj tradiciji, ali i na posebnim obilježjima njezine kulture.” U sljedećoj razvojnoj fazi prevladavala je bosančica, koja postaje isključivo pismo u Bosni i Humu. Koji su razlozi da je u Bosni potisnuta glagoljica i uvedena bosančica? Vjekoslav Štefanić dao je odgovor: “*Tokom 12. i 13. st. hrvatsko-dalmatinski glagoljaši prihvatili su reformu crkvenih knjiga po rimskom obredu. Ta se reforma osobito ispoljila u formiranju tzv. plenarnog misala i brevijara. Takve reformirane knjige po rimskom obredu nisu zadovoljavale crkvene potrebe, pa je u Bosni zato napuštena i glagoljica, kojom su te knjige pisane.*”²⁹

Iako je srednjovjekovna Bosna spadala u zapadnu kulturnu sferu, ovdje se nije mogao ustaliti latinski jezik kao na Zapadu. Kao usporedba sa Hrvatskom, u kojoj su “*sve isprave iz 9. do 12. st. koje su sačuvane, sastavljane latinskim pismom i latinskim jezikom. One ne potječu samo iz dvorske kancelarije nego i od župana i građana hrvatskih, a tiču se ne samo javnih nego i privatno-pravnih poslova, što pokazuje kako je latinska pismenost u Hrvatskoj dubok korijen uhvatila.*”³⁰

Nasuprot tome, povelje i drugi spisi bosanskih vladara i vlastele najvećim dijelom pisane su na narodnom jeziku, bosančicom. Nije bez značaja podatak da najstarija diplomatska povelja pisana narodnim jezikom, u slavenskom svijetu općenito, potječe iz Bosne. To je poznati ugovor bana Kulina s Dubrovčanima iz 1189. g. “*U nas se, prema tome*” – kaže V. Ćorović – “*javlja povelje pisane na narodnom jeziku pola vijeka ranije nego kod Nijemaca (kod njih je prva iz 1238/9), a nešto malo kasnije u Španiji i južnoj Francuskoj.*”³¹ I drugi trgovački ugovori između bosanskih i humskih vladara s Dubrovnikom svjedoče o ulozi koju je narodni jezik imao na bosanskom vladarskom dvoru. A. Solovjev naveo je 47 vlastelinskih povelja bosanskih vladara i velikaša pisanih narodnim jezikom.³²

P. Anđelić na bosanskim i humskim srednjovjekovnim pečatima pronašao je 33 legende, pisane na narodnom jeziku.³³

29 V. Štefanić, *Prvobitno slavensko pismo*,

30 F. Rački, *Nutarnje*, str. 49.

31 P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*,

32 M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa*, knj. II

33 Ibidem.

26 Ć. Truheljka, *Bosančica*, GZM, 1892.

27 T. Raukar, *O problemu bosančice*, str. 143-144.

28 Ć. Truheljka, *Stari bosanski natpisi*, GZM, 1891.

Narodni jezik zastupljen je i na novcu pojedinih bosanskih vladara.

Bosančicom su pisana razna evanđelja: Manojla Grka (Mostarsko), evanđelje Divoša Tihoradića (Divoševo), Nikoljsko, Dančićevo, Mletačko, Hvalov zbornik, Čajničko evanđelje, a najvažniji spomenik pisan bosančicom svakako je Miroslavljevo evanđelje, napisano krajem 12. st.

Po jezičkim obilježima natpisi sa stećaka pružaju mnogo materijala za stručnjake koji proučavaju jezik i njegov razvoj. Zahvaljujući velikom doprinosu stranih i domaćih stručnjaka (A. Fortis, J. Hamm, H. Kuna, Ć. Truhelka, M. Vego, A. Benac, Z. Kajmaković, Š. Bešlagić i dr.), mi smo danas u mogućnosti utvrđivati najvažnije i najizrazitije paleografske osobine natpisa stećaka.

Većina natpisa počinje prizivanjem boga i sveta, iz čega slijede podaci o tome ko leži ispod stećka, o njegovom društvenom položaju i sl. Tekst obično počinje riječima "Ase leži", "Asie leži", "Ise leži", "Se leži" ("Ovdje leži..."). Ako se radi o vlastelinu, obavezno se dodaje napomena da dotični leži "na svojoj baštini, na plemenitoj". Tako na stećku Vignja Miloševića u Kočerinu stoji: "I legoh na svom plemenitom pod Kočerinom". Na stećku iz Troskota kod Žovnice stoji natpisi: "Se leži Ljubko Vl(a)snic na plemenitoj svo(joj). Pisa mu sin dijak Dobrovoj".³⁴ S natpisa jednog stećka iz nekropole Nekuk kod Stoca doznajemo mnogo podataka. Transkripcija natpisa glasi:

*"Va ime Boga i svetog Ivana
se leži Radosav Vlahović. Neka se zna
jer legoh na svoj plemenitoj bašt(i)ni.
Se piše Radić Radosalić,
a siječe a Mileta kovač Krilić"*

Uz podatke o pokojniku često se navode poruke živima. To su obično molbe da im se ne skrnavi grob, ali ima i prijetnji za onoga ko bi to učinio. Tako na jednom stećku u Hodovu (15. st.) nalazimo natpis:

*"A sije leži Pavko Radohnić.
Ovi kami usijekoh na se života.
Molju vi se, bratjo i gospodo, nemojte mi
kosti pretresati."*

Na jednom stećku u selu Lastva u Gornjem Hrasnu stoji natpis:

*"A se leži Vuk, sin kneza Obrada,
sa sestrom Jelom, i pokamenova ga
mati Ana. Klet i proklet tko će ga krenuti u me!"*

Ako je neko sticajem okolnosti bio pokopan izvan svoje zemlje (svog posjeda), to se u natpisu navodi kao znak velike tuge. Tako na stećku Braja Tvrdojevića stoji da leži "na zemlji tuđoj" (tuđoj), kao i na stećku u Oprašićima kod Rogatice: "i legoh u tuđoj zemlji a biljeg (stećak) mi stoji na baštini". Veoma je interesantan natpis na stećku iz Gornjeg Hrasna: "Ase leži Radivoj Drašić. Dobri junak ja bih, molju ja se vas, ne ticajte. Vi će te biti kao ja, a ja ne mogu biti kao vi."

U nekim natpisima nailazimo i na samohvale. Tako neki Trtiša Banović na svom stećku u Kovinama kod Rogatice za sebe kaže da je "dobri vitez", a izvjesna Stana Đurenović na svom stećku u Boljunima za sebe kaže da je "dobra žena". Na jednom stećku u selu Vrpolje (Popovo Polje) stoji natpis: "A sej leži župan Medulin. Nikad mnogo ne imah, a nikada ništa nesta".

Već smo rekli da natpisi sa stećaka daju podatke povijesne naravi. Takav se jedan natpis našao u Kočerinu kod Širokog Brijega pod kojim je zakopan Vigan Milošević, a u kojem se kaže: "Va ime oca i sina i svetog duha, amin. Se leži Vigan Milošević, služi banu Stipanu i kralu Tvrtku i kralu Dabiši i kralici Grubi i kralu Ostoju i to vrime doide i svadi se Ostoja kral s hercegom i z Bosnom i na Ugre poje Ostoja. To vrime mene Vigna doide končina i legoh na svom plemenitom pod Kočerinom. I molu vas ne nastupajte na me, ja sam bil kako vi ieste, vi ćete biti kako esam ja." Iz natpisa se vidi da je dotični Vigan služio jednog bana, tri kralja i jednu kraljicu, tj. bio je u dvorskoj službi pune 53 godine. Spominje i građanski rat koji je vođen za njegova života, kao i rat koji je Bosna vodila s Ugarskom u vrijeme kralja Ostoje. Natpis s ovoga stećka podudara se sa zvaničnim dokumentima, što govori da su natpisi pouzdani izvori za izučavanje bosanske povijesti.³⁵

Zanimljiv je i natpis na stećku koji je pronađen u Grahovčićima kod Travnika. U njemu se navodi da je pokojnik koji je ispod njega pokopan živio čak 150 godina i za to je vrijeme proživio i doživio sva-

34 J. Petrović, *S arheologijom kroz Travnik*, Narodne starine, I

35 M. Vego, *Zbornik*, knj. II, str. 67.

šta i zabilježio to na svom grobu: “*Stoipedest godina živih, triput na Jurjevdan Bilu na ledu pridoh, triput na Jurjevdan novog kruha jidoh, ne vidih šeher Zenice ni kasabe Travnik.*” Natpis je iz 16. st., dakle, iz osmanskog perioda i ako je istina ono što piše, pokojnik se rodio u vrijeme kralja Tvrtka i nadživio je 8 kraljeva, doživio pad Bosne pod Turke i živio još dugo.³⁶

Važno historijsko vrelo i dokument o stanju pismenosti u Bosni sa kraja 12. st. jeste natpis na ploči velikog sudije Gradeše (Gradiša) iz Podbrežja kod Zenice. Na ploči se nalaze 2 natpisa; stariji natpis na prednjoj strani ploče odnosi se na zidanje crkve – hrama sv. Jurja čiji je ktitor bio veliki sudija Gradeša (Gradiša), što se vidi iz natpisa čija transkripcija glasi: “*Slava velikome gospodinu banu. A z’ pisah dni MA (maja) s (6) 1193. i svijesta arhiepiskop’ i pojdo(h) stazama bana Kulina dobriga (dobroga) i pasahu (prolažahu) ki (iz) Juroja sadi iziti (izici) štahu (ščahu).*” Vrijeme pisanja starog natpisa je 6. maj 1193, kad je dubrovački nadbiskup Bernardin posvetio crkvu u pratnji bana Kulina i sudije Gradiše. Tekst mlađeg natpisa glasi: “*V’ d’ni bana velikog Kulina bješe (biše) Gradeša (Gradiša) sujdija veli u njego (na dvoru) i s’ zida (h’r’m) svetoga Jurija, i se leži u njego, i žena jega Vare (Varvara) položi (se) semo (ovamo) u njego, a se zida Draže Ohmučanin jemu. Volim Bože nas (voljeni). (A/I)z’pis(a)h Prokopije (?), Protazije (?), Prohorije (?), Prodanac (?) pop’.*”³⁷

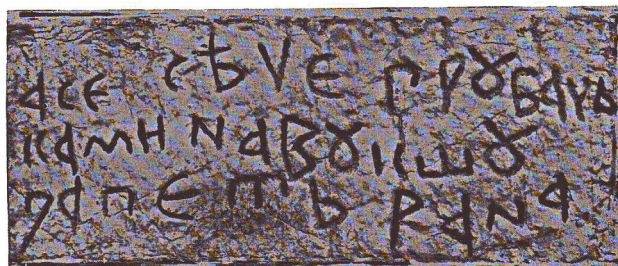
Iz teksta se vidi naziv *veliki ban Kulin* i to je prvi put da se u domaćim izvorima to zvanje upotrebljava. Postoji stariji latinski izvor iz 1180. gdje se ban Kulin oslovljava: “*Culin, magno bano Bosinae*”. Pisar je upotrijebio riječ sudija u obliku “*suidija*”, kao što narod u Bosni i Hercegovini ponekad i danas upotrebljava. Sudija Gradiša nosi titulu velikog sudije, što govori da je na dvoru Kulina bana postojala sudska kancelarija, gdje su radile i male sudije. Pisar navodi da je u isti grob pokopana i Gradišina žena Vare (Varvara) i da je crkvu – a se zida – zidao Draže Ohmučanin, koji je vjerovatno bio naš prvi bosanski arhitekt. Prezime Ohmučević potječe od mjesta Ohmutčija, u blizini željezničke stanice u današnjoj Zenici. Pisar završava tekst na kraju: *pis(ah)*

ili *A (i)z’pis(a)h Pro. pop.* Zvanje popa uz ime pisara u našim natpisima jasno govori da su u bosanskoj latinskoj crkvi postojali svećenici koji su se služili jedino narodnim jezikom u crkvi i u svakodnevnom životu.³⁸

Natpisi sa stećaka imaju mnogo zajedničkog sa bosančicom pisanih knjiških i kancelarijskih spomenika. Većina natpisa je pisana ustavom (najstariji način pisanja, kasnije samo pismo svećanih crkvenih knjiga), ali se kasnije primjećuju i prelazna slova ka poluustavu (koji se razvio iz ustava kada se pored crkvenih knjiga javio i književni rad), a potom i brzopisnih slova (neki ga nazivaju kurzivom), koji se javlja u 13. st., kao posebno kancelarijsko pismo, tzv. kancelarijska minuskula. Mali broj natpisa je datiran; ima ih ukupno 14, od čega 11 na teritoriji Bosne i Hercegovine (9 u Hercegovini), 2 u Srbiji i 1 u Crnoj Gori.³⁹

Čitaoca interesuje i to ko su bili klesari, odnosno pisari natpisa i gdje su bili klesarski, odnosno pisarski centri u Bosni i Hercegovini. U natpisima stećaka nailazimo na različite jezičke termine kojima se nazivaju poslovi oko izrade stećaka i ukrasa. Tako se spominju izrazi: *sjekao, siječe, postavi, pobliži, zida raku* i sl. Ima puno slučajeva kad je klesar stećka ujedno i pisac teksta. To se iskazuje standardnim izrazom kao što je: “*siče i pisa*” i sl. Š. Bešlagić spominje 33 imena (i prezimena) klesara: Bogdan, Braja, Dragiša, Grubač, Mihalj, Milić, Miloško, Milosav, Miobrat, Migost, Mitoš, Radić, Radoje, Vladimir, Vukadin, Vukosav, Zelija, Pribil, Bratinović Ratko, Đumojić, Kablović Milutin, Kričić Mileta, Poimlić (braća) Poleta Družan, Radohnić Pavko, Semunović Boško, Utješinović Ratko,

Boljuni (oko 1477. god.)

36 Ibidem, str. 69.

37 Š. Bešlagić, *Kultura i umjetnost stećaka*, str. 451.

38 Š. Bešlagić, *Kultura i umjetnost stećaka*, str. 462.

39 Š. Bešlagić, *Kultura i umjetnost stećaka*, str. 475.

Vladisalić, Vladisalić Vuk, Vlađević Radonja, Vukac Ivanko, Vukac Petar, Vukičević Blagoje.⁴⁰ Neki klesari javljaju se po nekoliko puta: Grubač se pojavljuje na osam stećaka (četiri u Boljunima i četiri puta u Opličićima), Radoje ne četiri stećka (tri puta u Žakovu i jedanput u Pridvorcima), Milić na dva stećka u Boljunima. Naši su klesari po geografskim područjima broјčano raspoređeni ovako: centralna Bosna – 1, istočna Bosna – 4, zapadna Hercegovina – 3, istočna Hercegovina – 36 i primorje sa zaleđem – 1. Na osnovu likovnih karakteristika stećaka pojedinih područja, možemo evidentirati postojanje čitave jedne škole na području Hercegovine, čija je osnovna karakteristika u relativno velikom broju lijepo klesanih raznih oblika stećaka, s bogatim i raznovrsnim reljefnim motivima. Jedna takva škola (klesarski centar) bila je u okolini Stoca, druga na području općina Trebinja i Bileće, treća oko Gacka i Nevesinja i četvrta oko Konjica. U Bosni su poznati klesarski centri bili u zapadnoj Bosni, oko Kupresa i Duvna, zatim u centralnoj Bosni (oko Travnika), u istočnoj Bosni (oko Kladnja, Olova, Ilijaša, zatim na Ludmeru i okolini Rogatice).

Svakako da je jedan od najaktivnijih i najboljih klesara stećaka bio Grubač, koji je djelovao i radio u okolini Stoca. Njegovi stećci nalaze se u Boljunima i Opličićima (po četiri primjerka) i odlikuju se visokom tehnikom klesanja, raznovrsnim reljefnim motivima, kao što su: stilizirane vrpce, povijena lozica s trolistovima, štit s mačem, ljiljan, stablo, ljudske i životinjske figure itd. Specifični su njegovi lavovi, s nakostriješenom grivom i savinutog repa, gdje je jedan lav vezan za stablo. Majstor Grubač je ujedno i klesar i pisar natpisa na stećcima, što je bio dosta rijedak slučaj među majstorima stećaka. Tako na jednom stećku nalazimo:

*“A se leže Bogovac i Tarah Boljunovići s Jame,
A sēče Grubač. Molju se: Bože, pomiluj me milo-
sti tvoje.”*

Na drugom stećku stoji:

*“A se sēče Grubač, kami na Vukšu. Za pet rana
(Hristovih).”*

Boljuni (XV—XVI v.)

U Boljunima postoji stećak s natpisom u kojem se kaže da ga je pisao Obrad na Grubaču, na osnovu čega se može zaključiti da je to nadgrobnni spomenik našeg klesara. Na kraju možemo reći da je Grubač vodeća ličnost među klesarima stećaka u Boljunima i Opličićima i da je jedan od najistaknutijih umjetnika u okolini Stoca u drugoj polovini 15. st.

Pisci ovih tekstova uglavnom su bili dijaci – školovani ljudi koji su radili u kancelarijama vladara ili na vlastelinskim dvorovima. To su mogli biti i duhovna lica crkve bosanske i, općenito, ma koje pismeno lice. Pisari su obično upotrebljavali termine: *Ase piše, Se piše, Učr'tao – Čr'to na plemenite* i sl. (Vego, *Zbornik*). Poslovima pisara – dijaka bavio se vrlo ograničen broj ljudi. U vremenskom razdoblju stećaka bilo je malo pismenih ljudi, a naročito sposobnih da se prihvate kreiranja natpisa. Na osnovu naučnih istraživanja i prikupljenih natpisa u kojima se govori o pisarima, popis tih majstora izgleda ovako: Ahmat, Bogiša, Branišat, Bratoje, Dragoje, Gojčin, Bogačić Bolašin, Dragišić Vujin, Dragoljević Nikola, G. M. (I), G. M. (II), H. I., Grubač, Ivan, Juraj, Kulduk, Mihalj, Milivoj, Napovišt, Pilip, Pomoćan, Pribil, Pribisav, Pribisav (I), Pribisav (II), Radič, Radoje, Radomil, Rajko, Rato, Semorad, Ugarak, Vukadin, Vukašin, Jurijević Radosav, Kosarić Vrsan, Krajković Obrad, Kukulamović Veseoko, Marković Radonja, Miletić Dragiša, Milosalić, Milošević Divin, Mitrović, Obradović Ivko, Plavčić Radin, Popovljanin Obrad, Pribčević Vlakan, Radosalić Radić, S. O., Tvrđenić Prerad, Utješinović Ratko, Vlasnić Dobrovoj, Vukac Ivanko, Vukmir Milko, Vukosalić Sracin, Vuković, dijak kneza Hrvatina.⁴¹

40 Š. Bešlagić, *Kultura i umjetnost stećaka*,

41 M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH*, str. 27.

Dakle, vidimo da je bilo je ukupno 57 imena (i prezimena) pisara. Četverica pisara zabilježili su samo svoje inicijale, a neki su pisari svoja imena zabilježili po nekoliko puta. Ime pisara Semorada susrećemo na 6 stećaka u Boljunima, Vukašina na 2 spomenika u okolini Kalinovika i na jednom u okolini Travnika, a Radoje, Dragoje Ivan i Radić javljaju se po 2 puta. Možemo navesti i to da je centralna Bosna imala 12, istočna Bosna 21, zapadna Hercegovina 6, istočna Hercegovina 27, Crna Gora jednog i hrvatsko zaleđe jednog pisara. Prema tome, najviše pisara djelovalo je u Hercegovini i istočnoj Bosni – ta dva područja zajedno imaju 72% ukupnog broja imena, a sama istočna Hercegovina 40% ukupnog broja pisara. Najvažnija i najutjecajnija pisarska škola bila je hercegovačka, slična onoj klesarskoj, čiji se vrlo jak utjecaj osjećao u svim susjednim područjima. Može se reći da je izrazit pisarski centar bio u okolini Stoca, sa Semoradom kao najistaknutijim majstorom. Drugi jači centar bio je u Popovu polju, koji je obuhvatao krajeve oko Ljubinja i Trebinja, treći centar obuhvatao je područja Bileća – Gacko – Nevesinje, četvrti centar, koji je bio manje aktivniji od prethodnih, bio je oko Kalinovika i Konjica i peti centar zahvatao je područja Širokog Brijega i Čitluka. U Bosni su bila četiri pisarska centra, i to: jedan u okolini Travnika i Zenice, drugi između Kladnja i Zvornika, treći između Rogatice, Goražda i Višegrada i četvrti kod Lopara, zahvatajući područja Majevice i Bijeljine. Dijaci su, inače, bili vrlo cijenjeni ljudi, s visokim društvenim ugledom, pa su u ondašnjim uvjetima najviše utjecali na razvoj pismenosti, a posredno i kulture uopće. Takav značaj mogli su imati i dijaci stećaka.

Možemo reći da je najaktivniji i najistaknutiji bosanskohercegovački pisar tog vremena bio Semorad, koji se potpisao na 6 stećaka u Boljunima. Na dva stećka on se naziva dijakom, a na ostalim ne ističe zvanje, nego samo kaže da je pisao: *Piše Semorad*. Tako na jednom stećku stoji:

*“A se leži Vlač (Vlađ) Vladisalić.
Piše Semorad, siče Vuk na oca.”*

Na drugom stećku nalazimo:

*“A se leži dobra vladikovka Jerina
Vukocamić. Piše dijak Semorad.”⁴²*

O dijaku-pisaru Semoradu nisu nađeni nikakvi arhivski podaci, ne znamo kad je i gdje rođen, odakle mu takvo jedinstveno ime i kad je djelovao i gdje mu se nalazi grob. Postoji vjerovatnoća da je bio Grubačev savremenik, vjerovatno nešto mlađi. Tu pretpostavku zasnivamo na tome da se Semoradovi natpisi nalaze uglavnom u sjeverozapadnom kraju nekropole u Boljunima, čiji su steci relativno najkasnije nastali.

Po svojim glavnim karakteristikama stećci predstavljaju originalnu kulturno-umjetničku pojavu srednjovjekovne Bosne. Oni nisu vjerskog, nego svjetovnog karaktera i kao takvi pripadaju širim narodnim slojevima. Oni su u dobroj mjeri narodna umjetnost, što se vidi i po velikom broju naručilaca, pa i po znatnom broju majstora, od kojih je većina ostala anonimna. Na kraju treba reći da umjetnost stećaka nije naglo prestala, kako to neki misle, nego je još dugo živjela putem drugih nadgrobnih spomenika u Bosni i Hercegovini i susjednim državama. Najsnažniji odraz te umjetnosti ogleda se u nišanima i krstačama 15. i 16. st. u Bosni i Hercegovini i Srbiji. Može se reći da umjetnost stećaka na svoj način još i danas živi, iako u dosta izmijenjenom vidu. Kroz razdoblje od 700-800 godina, pa i više, koliko oni postoje, mnogi su nestali. Znatan broj ih je uništila ljudska ruka. Ukazujući ovim radom na značaj stećaka uopće, istovremeno želimo istaći i urgentnu zaštitu autentičnih spomeničkih vrijednosti ovog značajnog segmenta naše kulturne baštine jer je obnova naslijeđa važan element u čuvanju identiteta naroda i osiguranja njegovog opstanka. Na značaj stećka, kao kulturne baštine svakog Bosanca i Hercegovca, ukazao je i Miroslav Krleža na skupu o međunarodnoj kulturnoj baštini u Parizu 1950. godine:

Neka oprostí gospođa Evropa, ona nema spomenike kulture. Pleme Inka u Americi ima spomenike kulture, Egípat ima prave spomenike kulture. Neka oprostí gospođa Evropa, samo Bosna ima spomenike kulture. Šta je stećak? Oličenje gorštaka Bosanca. Šta radi Bosanac na stećku? Stoji uspravno! Digao glavu, digao ruku! Ali nigdje, nigdje, nikad, niko nije pronašao stećak na kome Bosanac kleči i moli. Na kom je prikazan kao sužanj.

Sarajevo, augusta 2010.

⁴² M. Vego, *Zbornik*, knjiga II.

LITERATURA

1. A. Fortis, *Viaggio in Dalmazia*, I i II, Venezia, 1774.
2. A. Boue, *La turgue d' Europe*, Pariz, 1840.
3. Asbot, *Bosnien und Herzegovina*, Beč, 1888.
4. K. Hörmann, *Srednjovjekovni spomenici Bosne i Hercegovine*, Moskva, 1902.
5. A. J. Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina*, London, 1876.
6. Đ. Stratimirović, *Srednjovjekovno groblje kod Zgošće*, GZM
7. Ćiro Truhelka, *Starobosanski mramorovi*, GZM, 1942.
8. Ć. Truhelka, *Bosančica*, GZM, 1889.
9. Ć. Truhelka, *Dva starobosanska natpisa*, GZM, 1889.
10. Ć. Truhelka, *Stari bosanski natpisi*, GZM, 1891.
11. Ć. Truhelka, *Hercegovački natpisi*, Viesnik, Zagreb, 1885.
12. Đ. Sergejevski, Ludmer,
13. D. Mandić, *Etnička povijest BiH*, Rim, 1967.
14. A. Benac, *Radimlja*,
15. A. Benac, *Stećci u Oplićićima*, Naše starine
16. A. Benac, *Bogumili i umjetnost*,
17. M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa*, I-IV,
18. M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*,
19. S. Radojčić, *Reljefi bosanskih i hercegovačkih stećaka*,
20. V. Palavestra, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Žepi*,
21. P. Anđelić, *Kulturna istorija BiH – doba srednjovjekovne Bosne*,
22. D. Stevan, Fatnica, "Bosanska vila",
23. K. Jireček, *Vlastela Humska na natpisu u Veličanima*, GZM, 1892.
24. B. Nedeljković, "O bosančici", Prilozi za književnost i istoriju, XXI, Beograd
25. Š. Bešlagić, *Boljuni*,
26. Š. Bešlagić, *Teritorij i broj stećaka*,
27. Š. Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost*,
28. Š. Bešlagić, *Oblici stećaka*,
29. Š. Bešlagić, *Nišani XVI stoljeća*, Sarajevo, 1978.

STAROBOSANSKI NATPISI UKRUG

Jezik bosanskih spomenika pismenosti na primjeru dva epitafa iz Vlahovića kod Ljubinja

Naš najstariji spomenik pismenosti na narodnom jeziku, Humačka ploča (X-XI st.), pronađena u Humcu kod Ljubuškog, ima nekoliko specifičnih obilježja koje doprinose svoj njenoj posebnosti, osim činjenice da datira iz prve faze razvoja bosanskog jezika. Kružno izveden natpis na kamenoj ploči izdvaja ovaj epitaf od ostalih njemu sličnih starobosanskih natpisa u kamenu.

Područje srednjovjekovne Bosne iznimno je bogato nekropolama stećaka, s likovnim ukrasima i nadgrobni natpisima, popularnim bosaničnim epitafima. U selu Vlahovići, kod Ljubinja, postoje dva starobosanska natpisa u kamenu, pisana ukrug. Izgledom nedvojbeno podsjećaju na Humačku ploču.

U Vlahovićima se nalazi nekropola stećaka, na koju se nastavlja pravoslavno groblje i crkva sv. Lazara. Nekropola je relativno dobro očuvana. "Od nje su do danas ostala 23 nadgrobnika, dok su 44 sanduka i tri ploče ugrađeni u zidove nove crkve i ogradu pravoslavnog groblja." (Bešlagić: 1965)

Selo Vlahovići leži na nadmorskoj visini od 755 m i udaljeno je oko 15 km od sjedišta općine prema sjeveroistoku. Prostorna visoravan zatvorena je planinama: s juga Radimljom (1175 m), s istoka Sitnicom (1419 m) i sa sjeverozapada Drčeninom (954 m). (Ratković: 2002)

Na širem području Ljubinja postoji više srednjovjekovnih nekropola.

O NATPISIMA

Dvije ploče, jedna kneževa, druga vojvodina, nalaze se unutar crkve sv. Lazara. Pisane su ukrug, najviše nalik Humačkoj ploči. Ovaj stil pisanja ima svoje razloge. Poznato je, ovdje i direktno iz oba natpisa, da se na stećcima ponavlja poruka o zabrani doticanja grobova, pretresanja kostiju, stajanja

na pločama i sl. To je i mogući uzrok postavljanja stećka (velikog kamena) na mjesto gdje je umrli sahranjen. Ploče u Vlahovićima su velikih dimenzija; kneževa 190 x 128 cm, a vojvodina ploča 220 x 190 cm. Natpis počinje iz jednog kraja ploče, ide rubno, udesno, i prateći kvadratni oblik ploče, savija se, čineći spiralu. Što je natpis duži, spirala je veća. Da je natpis bio napisan stilom kojim mi danas pišemo, ploča bi vodoravno cijela bila ispunjena. Tada bi čitalac gazio po ploči želeći pročitati natpis. Ovako, obilazeći okolo može pročitati cijeli natpis a da ne stane na ploču. Svojevremeno je M. Bijelić (Bijelić: 1890) objavio studiju Dva starobosanska natpisa, donoseći u javnost skicu natpisa iz Vlahovića. O ovim su natpisima pisali i M. Vego, K. Hörmann, L. Zore i Lj. Sojanović.

NATPIS NA NADGROBNOJ PLOČI KNEZA BIELIĆA

Transliteracija:

- *a se leži knezъ vlašъ bielijъ u svođi crkvi u svetomъ lazaru človeče tako da nesi prokletъ ne tika i me*

Transkripcija:

- *A se leži knez Vlad Bi(j)elić u svođj crkvi u svetom Lazaru človječe tako da ni(j)esi proklet ne tika i me*

U prilog datiranju, izdvojit ćemo i neke paleografske osobine ovog natpisa. Pisanje grafema koji upućuju na 15. vijek očituje se u miješanju oblika za glas V, pisan u obliku kvadrata ili kao latinično B, zatim prisustvo grafema ĐERV = ĵ, pisanje grafeme A, zatim grafema T, Č, i L, te oblik grafema za glas JAT = ě. Specifično je pisanje grafeme K, od dvije uspravne crte, do para uspravne crte i luka. Zabilježeno je prisustvo omega (ω) za grafem O.

NEKE FONETSKE, MORFOLOŠKE I SINTAKSIČKE OSOBINE

Iako veoma kratak, knežev natpis obiluje karakterističnim jezičkim varijetetima koje redom izdvojamo.

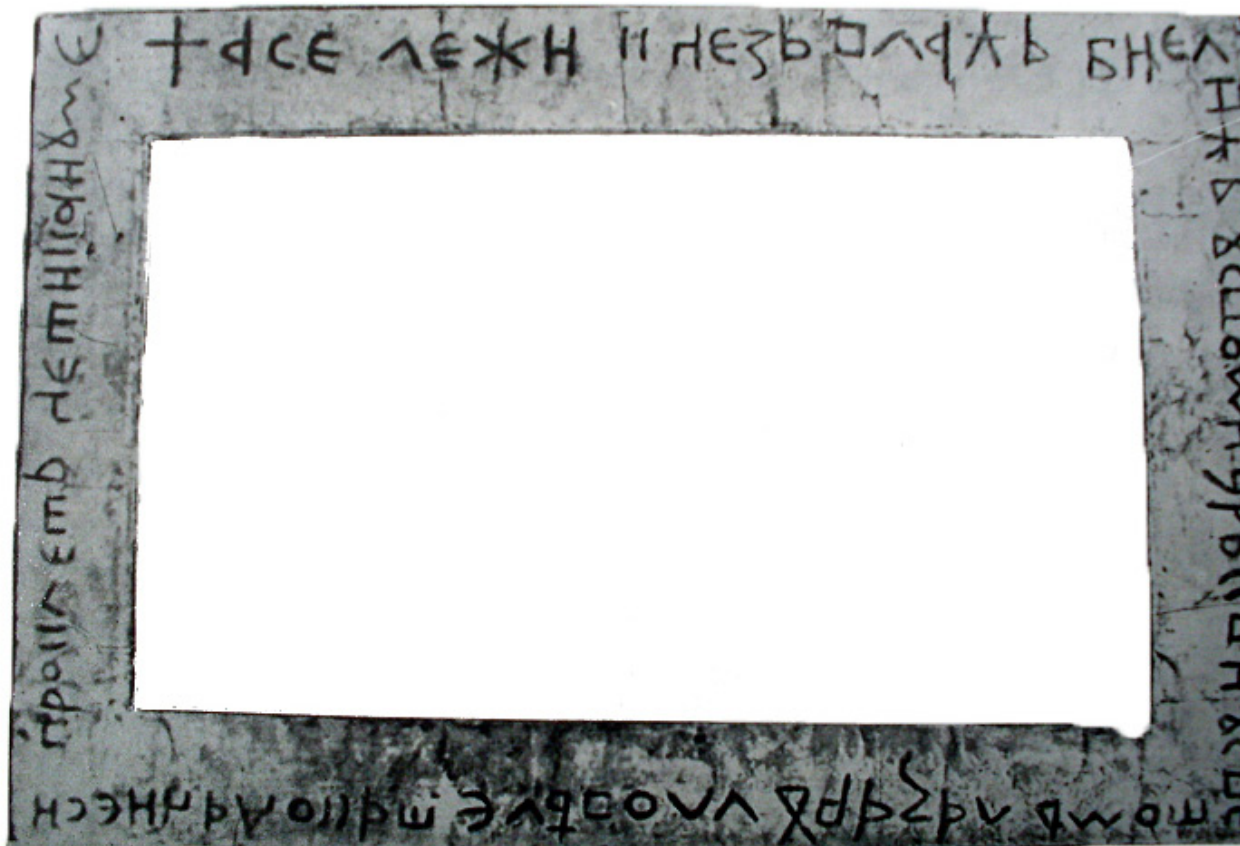
Kada je upitanju bilježenje znakova za poluglas, prednji poluglas (ъ = *jer*) nalazimo na kraju riječi, u slabom položaju, i to u riječima: *knežъ*, *vlačъ*, *bieličъ*, *svetomъ*, *prokletъ*, te uz slogotvorno *R* u riječi: *crkvi*, što tumačimo kao pisani manir. Znak za tvrdi poluglas (*or*) nije evidentiran.

Slogotvorno *R* nalazimo u riječi *crkvi*, a glas *I* zamjenjuje glas *J* u primjerima: *ne tikai*, *svoīi*.

Nalazimo izvršenu vokalizaciju na primjeru grupe *ъ* koja se očituje kao vokal *U*, kao u primjerima: *u crkvi*, *u svetom*, *u me*.

Refleks nazalnog vokala *ę* (*EN*) glasi *E*, kao u standardu: *knez*.

Bilježimo i gubljenje intervokalnog *J* u obliku lokativa prisvojne zamjenice *svoj/svoja/svoje* na primjeru: *svoīi* crkvi. Stari oblik ove zamjenice u lokativu glasi *svoi*, i kao takav prisutan je u drugim natpisima u okolini.

Knežev natpis (iz Zbornika M. Vege)

Refleks glasa *JAT* (*ě*) ijekavski je. U natpisu se ovaj glas samo u jednom slučaju bilježi kao grafem *ě*, dakle, nepromijenjen, i to u primjeru: *člověče*, što isto tako upućuje na 15. vijek. Kao dvoglas *ie* *jat* se nalazi u dvije riječi, i to u primjerima: *Bielić*, *niesi*.¹

1 Diskutabilno je čitanje diftonškog refleksa glasa *ě* u riječi *Bielić*, da li kao jekavski ili kao ijekavski refleks, s obzirom na alternante fonema *i/j*. Ipak, negacija glagola *biti* u obliku *niesi* (*nisi*) odaje ijekavski refleks. Glas *ě* kao diftong održao se u drugim slavenskim jezicima. Takav refleks čuvaju slovački, češki i poljski jezik, neki slovenski i ukrajinski dijalekti itd. (Bošković: 1972).

Izvršeno gubljenje intervokalnog *J* (*I*), te kontrakcija vokala relacije su po kojima se od oblika *svojoj* > *svoīoi* > *svoīi* > *svoi* razlikuje oblik *svoi* koji je kao takav evidentiran u drugim natpisima. Stari oblik prisvojne zamjenice ustvari je sažeti oblik, pri čemu se skraćivanje uvijek vrši prema drugom slogu – *tvoj* : *tvojoj*. (Belić: 1972) Zamjenice *moj*, *tvoj*, *svoj* mijenjaju se po mehknoj varijanti (Damjanović: 2002), a ovdje je prevladao utjecaj tvrdih osnova, s nastavkom *-oi* umjesto nastavka *-ei*, u lokativu ženskog roda. Proces: *svoiei* > *svoīoi* > *svoi*.

U natpisu Radosava Vlahovića u Nekuku, pripadnika ove iste porodice, bilježimo oblik *svoi*: *na svoi baštini*, kao i na Stipanovom natpisu na Radimlji, a oblik *svoei* nalazimo u Ivanovom natpisu, s primjerom: *na svoei zemlji*. (Truhelka: 1895).²

Promjena konsonanata prvom palatalizacijom evidentirana je na primjeru promjene K > Č, i to u vokativu imenice *čovjek* (*člověk*: *člověče*), a trećom palatalizacijom na primjeru promjene G > Z, u nominativu imenice *knez* (*kneng* > *knez*). Oblik imenice *čovjek* je nestandardni, stari, a imenica *knez* ima standardni oblik. *Neizvršenu* promjenu bilježimo na primjeru: *ne tikai* (*taknuti* > *tikati* > *ticati*).

Standardni je i oblik glagola *ležati*, u čemu će neki prepoznati palatalizaciju, a neki jotovanje, u primjeru: *a se leži*.

Zabilježen stari oblik imenice *čovjek* < *čolvěk* sadrži izvršenu metatezu likvida: *čelvět* > *člověk*, sa čuvanjem glasa L (grupa *čl*), što je rezultat disimilacije L i V (Belić: 1972), također upućuje na XV stoljeće. Neki slavenski govori i danas u standardu čuvaju grupu *čl*.³

Evidentiramo i prisutnost miješanja relacija mjesta i pravca pri upotrebi akuzativa (odnosno, genitiva) i lokativa: *u crkvi u svetom Lazaru* < *u crkvi svetog Lazara*.⁴

2 Nekuk, kod Stoca: *va ime bogb i svetogb ivana/ se leži radosavb valahovičb/ neka se zna ere leg(o)hvb/ na svoi plemenitoi bašt(i)ni/ se pisa radičb radosaličb/ a sieče ga mileta kovačb kriličb* (natpis na križu, 15-16. stoljeće – Vego: 1980). Natpis na Radimlji, kod Stoca: *sie leži dobri radoe/ sinb voevode stipana/ n(a) svoi bačini na batnogahb/ si biligb postavi na me bratb moi/ voevoda petarb* (Vego: 1980). Prečko polje, Treskavica: *se leži ivanb na svoei zemli/ bratič i družino žalite me/ ě sam bilb ěko vi, a vi jete biti kao i ě*. (Truhelka: 1895)

3 Oblik *člověk* posvjedočen je i u bosanskoj srednjovjekovnoj književnosti. Čuvaju ga: Mihanovićev odlomak Apostola (12. st), Griškovićev odlomak Apostola (12-13. st.), Divošev jevanđelje (14. st.), Hvalov zbornik (1404), Zbornik krstjanina Radosava (15. st.), Povelja Skender-baše kustosu fojničkog samostana (1468) itd. (Dabrić-Bagarić, 2004) Danas slovenski jezik čuva grupu *čl* u riječi *človek* (Bošković 1972).

4 Istočnohercegovački dijalekt štokavskog narječja dio je progresivnih govora, osnovica standarda, sa sedmočlanim padežnim sistemom. Miješanje mjesta i pravca je osobina koja je i danas prisutna u zetsko-južnosandžačkom dijalektu štokavskog narječja (Peco: 1980). Također, tu idu i ijevskavski oblici prezenta negacije glagola *biti*: *nijesam, nijesi*.

Ovdje se zapravo radi o relaciji atributizacije pri izražavanju posesivnosti, odnosno, pripadnosti, čiji je krajnji rezultat oblikovanje nekongruentnog atributa, kao po sljedećem modelu:

crkva u Mostaru: crkva Mostara : crkva mostarska
(S + ADV : S + S > A : S+A)
(u crkvi) u svetom Lazaru : (u crkvi) svetog Lazara

Među arhaične osobine ovog natpisa spada i upotreba glagolskih oblika. Oblik za označavanje imperativa glasi: *ne tikai*. Bilježimo i upotrebu prezenta za označavanje futura: *da niesi proklet* (*nemoj biti proklet*). Tu se zapravo radi o modalnom, modificiranom prezentu za izražavanje futuralne, imperativne radnje, složenog imenskog predikata *biti proklet*, gdje kopulativni glagol *biti* u obliku prezenta obavlja funkciju modifikatora, kao u tvorbi za složene glagolske oblike perfekta i futura drugog.

Prilog *tako* u službi veznika doprinosi izgradnji složene pogodbene rečenice: *Ako nećeš da budeš proklet, nemoj me doticati : Tako da niesi proklet, ne tikai u me*.

Tipična leksička osobina starih natpisa jeste upotreba zamjenice oblika *a se* – *ovdje*.

Zamjenica mene/me ima kraću (staru) promjenu. Oblik *crkvi* (< *crky*) standardni je.

NATPIS NA NADGROBNOJ PLOČI VOJVODE VLAĐEVIĆA

Transliteracija:

- *a se leži vukosavb voevoda vlašjevičb s tom̃b drugovahb družinom̃b i zagibohb na rzmirnoi kraine ko moga gospodina i donesoše me družina na svou plemenitu baš(t)inu i da e prokletb tko će u me taknuti*

Transkripcija:

- *a se leži Vukosav voevoda Vlađević s mo(jo)m drugovah družinom i zagiboh na r(a)zmirnoj kraine ko(?) moga gospodina i donesoše me družina na svo'u plemenitu baš(t)inu i da 'e proklet tko će u me taknuti*

Od paleografije, u ovom natpisu karakteristično je jedinstveno pisanje grafeme V, kao kvadrat, te pisanje grafeme K, kao dupli luk, što upućuje na

drugu polovinu 15. vijeka. Bilježimo i grafem *đerv* (= *ǰ*), s kvadratnim postoljem. Grafem *I* piše se i na mjestu grafeme *J*. Na mjestu gdje dolazi grafem *ŠT* (= *č*), nalazimo grafem *Š*, što tumačimo kao grešku klesara. Tako je i grafem *Ž* na jednom mjestu napisan naopako. U jednoj riječi izostavljen je grafem *A*.

NEKE FONETSKE, MORFOLOŠKE I SINTAKSIČKE OSOBINE

Vojvodin natpis, iako nešto duži od kneževog, ima manje karakterističnih jezičkih osobina, iako se u njemu može naći nekoliko bitnih obilježja koje knežev natpis nema.

Zanimljivo je da nema riječi s refleksom glasa *JAT*, osim morfološkog nastavka za dativ singulara imenica ženskog roda, gdje bilježimo ekavski refleks:

kraine (< *kraině*), umjesto ikavskog refleksa u deklinaciji, danas standardnog oblika, nastalog kao posljedica prevlasti promjene imenica palatalnih osnova, npr: *baštini*, *kući*, *ženi*, itd.⁵

Prednji poluglas (*ʋ* = *jer*) nalazimo na kraju riječi, u slabom položaju, i to u riječima: *Vukosavʋ*, *Vladeviʋ*, *momʋ*, *drugovahʋ*, *družinomʋ*, *zagibohʋ* i *prokletʋ*.

Glas *J* zamijenjen je glasom *I*, kao u riječi *r(a) zmirnoi*. Intervokalno i inicijalno *J* ne bilježi se: *voevoda*, *svou*, *da e*, *mom*.⁶ Nazalni vokal (*ON*) daje *U*: *svou* (< *svoju* < *svojon*). Oblik zamjenice *mom* (*mojom*) nastao je kontrakcijom vokala nakon is-

padanja intervokalnog *J*, slično kao: *koga* < *kojega*, *komu* < *kojemu*.

Od starog oblika zamjenice *kto* bilježimo oblik *tko*. Evidentiran je i kraći (stari) oblik zamjenice *mene*: *me*.

Postoji dilema oko čitanja dijela natpisa: *ko moga gospodina*. Bijelić to čita kao: *so moga gospodina*, pogrešno transliterirajući glas *K*, koji se piše kao udvojeno latinično *C*. (Bijelić: 1890). Vego tvrdi da se ovdje radi o starom mjesnom prijedlogu: *konʋ* (*kod*) (Vego: 1890). Ipak, čitanje će idalje ostati poprilično nejasno, mada nema razloga da u tom dijelu natpisa ne vidimo današnji i bugarsko *кѡм* (Matasović: 2008), isto u značenju *kod*, s obzirom da je glas koji slijedi u natpisu označen grafemom *M*. Dakle, ako ipak ovaj dio natpisa pročitamo kao: *...na razmiroi kraine ko(d) moga gospodina*, pri tome će *na kraine kod moga gospodina* značiti: *na bojištu kod moga gospodina*. Uzmemo li u obzir mogućnost zamjene mjesnih prijedloga *kod/u*, dobijamo značenje: *na kraine u moga gospodina* > *na bojištu gospodinovom*, *na ratištu za gospodina*. Moguće je i čitanje *na kraine so moga gospodina*, u značenju: *na ratištu s mojim gospodinom*.

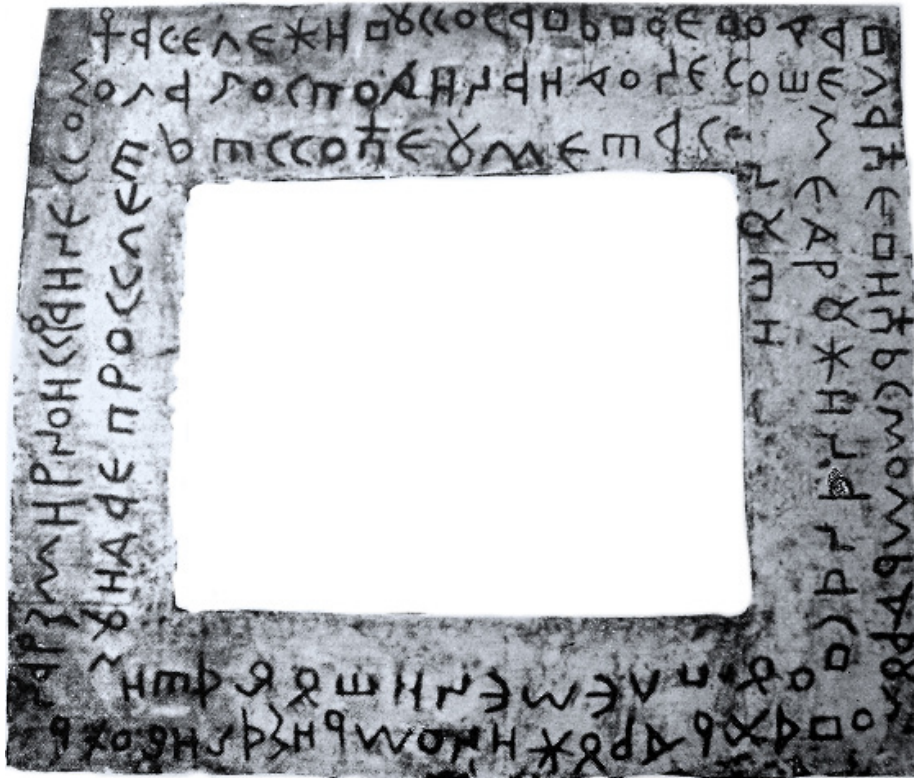
Kao i u kneževom natpisu, bilježimo formulu: *a se leži*, sa standardnim oblikom glagola *ležati* te staroslavenskom leksikom: *se* < *ovdje*. Nestandardni je oblik aorista, gdje je za 3. lice jednine upotrijebljena množina, kao nesrazmjer između osjećaja za cjelinu, odnosno jedninu ili množinu zbirnih imenica, tipa: *brat* > *bratija* > *braća*, *drug* > *družina* > *dru-govi*: *donesošē me družina*. Standardni su oblici: *donesē me družina*, *donesošē me drugovi*.

Izvršena je prva palatalizacija u riječima: *družinom*, *družina*, *donesošē*. Ne vrši se kontrakcija vokala u riječi *zagiboh* (*zgiboh*). Infiks *-nu-* u obliku taknuti upućuje na stari oblik glagola *taći*.

Bilježimo i ostatke optativa: *da e proklet* (*neka bude proklet*). Kao i u kneževom natpisu, i ovdje je prisutan imenski predikat, s razlikom u modifikaciji. Ovdje se imenski predikat proširuje atributskom rečenicom: (*onaj*) *tko će u me taknuti*.

5 Odstupanja od refleksa morfološkog jata evidentna su u mnogim našim dijalekatskim govorima. Uzmimo za primjer dva mjesna priloga gore/dolje. U Mostaru se kaže *gore/dole*, u Stocu *gori/doli*. Ijekavski standard propisuje: *dolje jer* je oblik *dole* ekavski. Ipak, za razliku od ikavske i ekavske zamjene *gore/gori*, ne postoji zamjena *gorje*, pa ni *parnjak gorje/dolje*. Razlog treba tražiti u specifičnosti grupe *rě*. Ipak, ponegdje se u ijekavskim govorima čuje i *onde* (*ovde*), ali i *ondi* (*ovdi*), umjesto standardnog *ondje* (*ovdje*).

6 Ova pojava nije neobična ni danas u drugim slavenskim jezicima. U bugarskom i makedonskom jeziku prezent pomoćnog glagola *biti* (*jesam*) glasi *e*, za razliku od našeg *jeste* (*je*). Slično, tako za naše *jedan* (*1*) u bugarskom jeziku imamo *edin*, u makedonskom *edna*, a u slovenskom *eno*.

Vojvodin natpis (iz Zbornika M. Vege)

PORODICA VLAHOVIĆ

U pomenutim natpisima iz Vlahovića sadržana su imena Vlada Bielića i Vukosava Vlađevića.⁷ Dâ se primijetiti da su sve nekropole stećaka iz okoline Ljubinja smještene u sjevernom dijelu župe Popovo. Tako je i selo Vlahovići u sjevernom dijelu općine Ljubinje i evidentno je da su Vlahovići prostorno bliski stolačkom kraju, kao prvo selo idući jugozapadno iz Gornje Bitunje, općina Stolac. U stolačkim natpisima u Nekuku i na Radimlji nalazimo članove ove porodice. Natpis u Nekuku kod Stoca sadrži ime Radoslava Vlahovića, a na Radimlji kod Stoca nalazi se natpis Vlada Vlahovića.

Neke neoromantičarske vizije prošlosti na odveć kontradiktoran način opisuju smrt vojvode Vlađevića i pitanje *razmirne kraine* koja je u natpisu spomenuta. Ide se od zaključka da je Vukosav Vlađević poginuo u boju za Kosovo, preko tvrdnje da je poginuo negdje u okolini Vlahovića, braneći kršćanstvo itd. Ali, pitanje *razmirne kraine* još ostaje zagonet-

no. Neke tvrdnje sežu i do apsurdâ. Vidjet ćemo da su oba naša smrtnika napustili ovaj svijet tek za vrijeme turske uprave.

Treba, pak, imati na umu da je *otomanska vlast vlastelinskim porodicama ostavljala njihova dotadašnja prava i privilegije. Na taj način oni su postajali saveznici novog osvajača. Upravljanje oblastima i slobodan život bile su zadržane stare plemićke privilegije. Tako je bilo i s vlasteoskom porodicom Miloradović-Hrabren, koja je od Turaka dobila naslov 'spahija', kojim se oni ponose, pišući ga i na freskama i na zadužbinama*". (Bogićević: 1952)

Kao i Vlasi Miloradović-Hrabreni, Vlasi Vlahovići spadali su u red uglednog bosanskog plemstva. *"Nepobitni su historijski dokazi da su vojvode Miloradovići vladali Donjim Vlasima tokom čitavog perioda 15. vijeka"* (Vego, 1890). Također, zna se da su i jedni i drugi bili "ljudi Pavlovića": *"Poznato je da su i Vlasi Miloradovići, i Vlahovići, bili ljudi Pavlovića, još jedne srednjovjekovne bosanske velikaške porodice. Katun Vlahovića je pripadao kao seniorima, porodici vojvode Radoslava Pavlovića, a Vlasi Vlahovići su vazali vojvode Radoslava Pavlovića"* (Kurtović: 2005).

Tako, ustvari, dolazimo do podataka dijametral-

⁷ Detaljnije podatke o vlaškoj porodici Vlahović potražiti u istraživanjima našeg historičara Esada Kurtovića (2005): *Sitni prilog o Vlasima Vlahovićima* u: Godišnjak BZK "Preporod".

no suprotnih od onih koje nude Ratković, Vego i svi ostali "Vukovci". Vlaške porodice bile su saveznicima s Turcima. (To se direktno ogleda i u izgradnji pravoslavnih hramova, pomognutoj ili direktno izvršenoj od strane Turaka.)

"Miloradovići su vodili glavnu vojsku Pavlovića koja je djelovala oko Slivna, a u kojoj su bile i turske pomoćne čete, zbog čega su Dubrovčani tražili posredovanje vojvode Petra Pavlovića. Sinovi bosanskog velikaša, Pavla Radenovića, braća Petar Radoslav Pavlović, nakon očeve smrti svoje posjede su održali pomoću Turaka" (Bogićević 1952).⁸

Postoje najnovija istraživanja koja direktno preciziraju život (što je dobar doprinos sigurnijem datiranju natpisa) i kneza i vojvode iz Vlahovića. "Djelatnost Vlada Bijelića pripada 60-tim godinama XV stoljeća. On se spominje početkom 1466, septembra 1468, i u sumarnom popisu Bosne iz 1468–1469. Uzima se da je umro 1474, kada ga je naslijedio njegov sin Vukosav Vlađević" (Kurtović: 2005).

Pošto su, zvanično, Turci već 1465. osvojili katun Pocrnje kod Ljubinja (Ratković: 2002, M. Dinić: 1940), a tada kneza i vojvodu još uvijek pratimo kao žive (i još najmanje 10 godina poslije), zaključujemo da su obojica zapravo umrli tek za vrijeme turske uprave. A neke Vlahoviće, još prije kneževine i vojvodine smrti, prepoznavamo već kao muslimane.⁹

8 Postoji još izvora za ovu istu tvrdnju. Naime, u jednom autentičnom pismu od 23. maja 1416. godine navodi se da je Stjepan Miloradović bio zapovjednik vojske kojom je uz pomoć Turaka uništio selo Slivno kod Metkovića. Tada su se Turci bili primakli dubrovačkim posjedima u Primorju između Stona i Kurila. Iz sadržaja pisma vidi se da su Turci i Stjepan Miloradović imali mnogo vojske, koje se pobojavao, pored ostalih, i utvrđeni Dubrovnik. (M. Vego: "Natpisi iz Ošanića kod Stoca" u: *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine* i Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, 1, broj 550.)

9 Ali-beg Vlahović, carski čašendir, dolazio je 875. h. g. (1470) u Dubrovnik na ostavinsku raspravu hercega Stjepana da s vojvodom Vlatkom Hercegovićem i Dubrovčanima provede diobu u ime Ahmed-paše Hercegovića. S njim je dolazio i brat mu Smailbeg Vlahović (Truhelka, Č., *Tursko-slovjanski spomenici*, Sarajevo, 1911). Ko je Ali-beg Vlahović vidimo iz jednog drugog izvora koji donosi Truhelka: "Od bosanskih muslimana, koji su u to doba došli do uglednog mjesta, spomenut ćemo samo nekoliko: braću Ali-bega i Smajila, sinove kneza Ivana Vlahovića" (Č. Truhelka: O porijeklu bosanskih Muslimana, 1934)

ZAKLJUČAK

Humačka ploča, s početka prvog perioda razvoja bosanskog jezika, i slično klesani kružni natpisi na dvije nadgrobne ploče iz Vlahovića, s kraja prvog i početka drugog razvojnog perioda našeg jezika, stoje u poredbenoj ravni, svjedočeći jedinstvenu kulturu i tradiciju te ih kao tri reprezentativne ploče treba zajedno učiti i proučavati. Humačka ploča je ktitorska ploča, kao i ploča kneza Bielića, koja skupa s pločom vojvode Vlađevića predstavlja ujedno i nadgrobni spomenik.

Dva starobosanska natpisa iz Vlahovića datirali smo u vrijeme s početka turske uprave, dakle, druga polovina 15. vijeka, a na osnovu paleografskih odlika, te podobnih historijskih izvora.

Od fonoloških osobina izdvajamo ijekavski refleks *ě*, bilježen dvoglasom *ie*, ali i čuvanje grafeme *ě*, što isto tako ide u prilog ijekavskom refleksu. Karakteristično je i gubljenje intervokalnog i inicijalnog *j*, kao i kontrakcija određenih vokala. Nestabilnost foneme *j* pokazuje i bilježenje ovog glasa grafemom *i*.

Čuva se grupa *čl*, gdje bilježimo oblik *člověk*, posvjedočen i u bosanskoj srednjovjekovnoj crkvenoj književnosti, ali i u nekim poveljama. Bilježimo i *đerv*.

Nepromijenjen, na zanimljiv način upotrijebljen je *ě* kao morfološko obilježje u lokativu: *na kraině*.

Zabilježili smo i pojavu mijesanja relacija mjesta i pravca, što je danas karakteristično za zetsko-južnosandžački dijalekt, čemu u prilog ide i ijekavski refleks negacije pomoćnog glagola biti: *nijesi*.

Negramatična sa stanovišta standarda jeste nesvakidašnja upotreba množine za cjelinu, što se ogleda u neslaganju imenice i glagolskog oblika kao dopune: *donesoše me družina*.

U formulaciji kletve bilježimo ostatke optativa, s karakterističnom pogodbenom rečenicom u jednom i futuralniom upotrebom prezenta (perfekta) u drugom natpisu.

LITERATURA:

1. Belić, Aleksandar (1972): *Historija srpskohrvatskog jezika, knj. II, sv. I: Reči sa deklinacijom*, Naučna knjiga, Beograd

2. Bešlagić, Šefik (1971): *Stećci i njihova umjetnost*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo

3. Bešlagić, Šefik, (1965): *Ljubinje – srednjovjekovni nadgrobni spomenici*, Naše starine X, Zavod za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo

4. Bjelić, Matija (1890): *Dva starobosanska natpisa u Vlahovićima*, GZM, Sarajevo

5. Bošković, Radosav (1972): *Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika: I - Fonetika*, Naučna knjiga, Beograd

6. Bogićević, Vojislav (1952): *Vlasteoska porodica Miloradovića-Hrabrenik u Hercegovini*, GZM, nova serija, sveska 7, Sarajevo

7. Damjanović, Sjepan (1995): *Staroslavenski glasovi i oblici*, Hrvatska tiskara, Zagreb

8. Gabrić-Bagarić, Darija (2004): *Primjeri bosanskohercegovačke pismenosti i književnosti od 11. do 19. stoljeća*, HKD Napredak, Zagreb – Sarajevo

9. Hamm, Josip (1974): *Staroslavenska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb

10. Esad Kurtović (2005): *Sitni prilog o Vlasima Vlahovićima u: Godišnjak BZK "Preporod"*

11. Matasović, Ranko (2008): *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskog jezika*, Matica hrvatska, Zagreb

12. Peco, Asim (1980): *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd

13. Ratković, Aleksandar (2002): *Ljubinje – srednjovjekovne nekropole i crkvišta: prilozi monografiji*, Opština Ljubinje

14. Truhelka, Ćiro (1889): *Bosančica – prinos bosanskoj paleografiji*, GZM IV, Sarajevo

15. Truhelka, Ćiro (1892): *Nekoliko hercegovačkih natpisa*, GZM, Sarajevo

16. Truhelka, Ćiro (1892): *Stari hercegovački natpisi*, GZM, IV/1, Sarajevo

17. Truhelka, Ćiro (1895): *Starobosanski natpisi*, GZM, VII/2 Sarajevo

18. Vego, Marko (1980): *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, Svjetlost, Sarajevo

19. Vego, Marko (1958): *Ćirilski natpisi iz Hercegovine*, GZM, Sarajevo

20. Vego, Marko, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, tom II*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1964, br. 97, 98, str. 44-47.

POTRAGA ZA PJESNIČKIM OKRILJEM KOD HABIBE RIZVANBEGOVIĆ - STOČEVIĆ I UMIHANE ČUVIDINE

Glas žene kao izraz njena mišljenja, osjećanja i stava pojava je koja privlači kritičku pažnju ne samo u društvima gdje je izražena dominacija muškaraca već i u drugačijim kontekstima. S jedne strane, žena iskazuje svoje viđenje, često i nezadovoljstvo pojavama u društvu, njena riječ je njeno oružje, a s druge strane, ona želi pokazati svoje umijeće, spretnost, sposobnost pisanja i obrazovanost. U ovom radu pokušat ćemo uporediti stvaralaštvo dviju bosanskohercegovačkih pjesnikinja, ukazati na sličnosti, ali i razlike njihova djela, budući da one nisu imale isti status u osmanskome društvu.

Kada govorimo o položaju osmanske pjesnikinje i njenoj prihvaćenosti u društvu, treba naglasiti da su poznate osmanske pjesnikinje bile uglavnom pripadnice viših društvenih slojeva, odnosno bile su u direktnom krvnom srodstvu s visokim dužnosnicima Carstva (valije, kadije, šejhul-islami ili paše) ili su to postajale sklapanjem braka s nekim od njih. U vrijeme kad je mali broj ljudi bio pismen, žene koje su željele biti pjesnikinje zasigurno su morale imati obrazovanje najvišeg stupnja, a to je bilo moguće jedino ako su bile pripadnice aristokratije. Takav je slučaj čuvene Mihri hatun, koja je bila kći poznatoga pjesnika, te pjesnikinje Nigar hanım, kćeri kadije, kao i drugih pjesnikinja koje se, na osnovu podataka u osmanskim tezkirama¹, prema riječima dr. Nazan Bekiroğlu, mogu "nabrojati na prste jedne ruke"². Nerijetko su one bile i pripadnice nekog od derviških redova (ehli-i tarik), što je stvaralo povoljniju klimu za pisanje poezije. S druge strane, njihov poetski izričaj odraz je nesretnoga ljubavnog života – neke od njih nikada se nisu udavale, neke

su bile u braku više puta, a treće, pak, nisu bile sretne niti zadovoljne svojim bračnim životom. Među ovim, uistinu, rijetkim imenima jeste i ime pjesnikinje bosanskoga porijekla, Habibe Rizvanbegović Stočević, kćerke posljednjeg hercegovačkog vezira, Galiba Ali-paše Rizvanbegovića.

Silom prilika, Habiba napušta rodnu gruđu i nakon očeve pogibije s porodicom seli najprije u Sarajevo, a zatim u Istanbul. Tamo završava školovanje, a s obzirom na izvrsno poznavanje turskog jezika, počinje pisati poeziju na turskom. Upravo zbog ove činjenice Habiba je jedan od rijetkih primjera bosanske pjesnikinje koja ne piše na svome materinjem, bosanskom jeziku. Pretpostavlja se da je iza sebe ostavila cijeli divan pjesama, ali danas je, i to zahvaljujući radu dr. Safvet-bega Bašagića, poznata samo jedna njena pjesma, gazel *Kad od tvog oštrog pogleda...* Zna se da je za vrijeme svog boravka u Konji Habiba stupila u mevlevijski tarik, derviški red čiji je začetnik Mevlana Dželaluddin Rumi. Prema riječima nekih autora, u njenoj pjesmi ne uočavamo činjenicu da je pripadala mevleviliku, no, ako se malo detaljnije upustimo u analizu njenih stihova, uvidjet ćemo da je njena poezija odraz kulturnog miljea u kojem je stasala i školovala se. S formalnog aspekta gledajući, primjećujemo da je Habiba svoju gore spomenutu pjesmu napisala u formi gazela, formi koja je najzastupljenija u klasičnoj osmanskoj književnosti. Nadalje, posljednji bejt sadrži ime pjesnikinje, to je tzv. mahlas bejt, što je, također, formalno obilježje pjesničkih formi klasične osmanske književnosti. Dubljom analizom njenog stiha konstatiramo da gazel *Kad od tvog oštrog pogleda...* obiluje brojnim simbolima tesavufske poezije obiluje brojnim simbolima tesavufske poezije (*trepavice*³, *oštri pogled voljene osobe*⁴, slo-

1 Tezkira – pjesnička antologija, zbirka biografskih i bibliografskih podataka o pjesnicima klasične osmanske književnosti, a uz biografije sadrže i stihove pjesnika koji se predstavljaju.

2 Bekiroğlu, Nazan, *Osmanlı'da kadın şairler*, Osmanlı, cilt 9, *Kültür ve Sanat*, Yeni Türkiye, Ankara, 1999, str. 802-812.

3 *Trepavice*, *kirpik*, *müjgân* su u klasičnoj osmanskoj poeziji najčešće simbol mača, strijele, koplja.

4 Pogled, gamze, simbolizira strijelu ili vrh strijele, mač, bodež.

mljeno srce, nedostatak pažnje voljenog za voljenom, pogled p'jani i sl.), što je, također, dio kanona bogate osmanske pjesničke tradicije. Opis voljene osobe, kao takav, dio je pjesničkog kanona i teško bismo na osnovu njega mogli iskonstruirati stvarni fizički izgled voljene osobe. "Originalnost, individualni stav, lični izljev osjećanja i iskrenost nisu bili ciljevi pjesnika, bar onoliko koliko se pridržavao klasičnog kanona i tradicionalnih modela."⁵

Uz to, namjera pjesnika nije bila stvoriti nešto novo, originalno. Svaki takav slučaj bio bi protumačen kao pobuna protiv tradicije, protiv autoriteta.

Da je pjesma Habibe Rizvanbegović Stočević spjevana u skladu s pjesničkim kanonima klasične osmanske književnosti pokazat ćemo komparirajući njenu pjesmu s jednom od pjesama čuvene osmanske pjesnikinje Fitnat Hanım. U nastavku ćemo navesti prvo pjesmu Fitnat Hanım, a zatim gazel *Kad od tvog oštrog pogleda...* Habibe Rizvanbegović Stočević:

"Taj tiranski sultan dirnut nije uzdasima i jecajima/ Neće ni pogled uputiti da pomogne tom srcu slomljenome.

Slobodni su ljubavnici oni koji ne žude za tvojim tijelom/ Njihova srca stegnuta nisu tvojih uvojaka likom.

*Jednim pogledom samo **usmrtila**⁶ si dragane svoje/ ubilački pogled tvoj ne iska sablje.*

Ujedinjenje s voljenom dolazi onome ko nijem je kao leptir/ ko nehajnoj ne zbori o vatri strasti za njom.

O, Fitnat, (njena) ravnodušnost uništi srce moje/ neće ni pogleda da daruje za lijek ovom srcu slo-

mljenome." (Fitnat Hanım)⁷

Kad od tvog oštrog pogleda...

*Kad od tvoga oštrog pogleda
Ima rana na sred džigerica,
Ne strijeljaj! Već je dosta, dragi,
I treptanja gustih trepavica.*

*Moj dragane, sad ti pogled p'jani
Oko drugih djevojaka bludi;
K'o sablja je tvoj otkaz ljubavi
Na novo mi obranio grudi.*

*Nerazumnoj, neznanjoj, nesvjesnoj
Protivnici ti si drug postao,
A meni si otkazao ljubav;
Gdje je riječ, što si je zadao?*

*Nevjerniče, zalud je od tebe
Očekivat djela milostiva;
Od iskona ne imadeš vjere,
Nevjernikom svijet te naziva.*

*O, Habiba, spasiti se teško
Od ljubavnih – neprebolnih jada;
Kao i ti mnoga nesretnica
Pustoj sreći nikad ne nada!*

(preveo/prepjeval: dr. Safvet-beg Bašagić)

Zahvaljujući nevjerovatnoj sličnosti dviju navedenih pjesama ispjevanih od strane pjesnikinja koje nisu živjele i djelovale u istom vremenskom periodu zaključujemo da niti jedna od njih ne pjeva o svojim istinskim osjećanjima, boli, nego da biraju one riječi i simbole koje bi odabrao bilo koji pjesnik divanske književnosti, kako bi time pokazale da su izvrsno ovladale pjesničkim kanonima i da su kadre biti među vodećim pjesnicima Carstva. To su ustaljene konstrukcije koje je moguće prepoznati u bilo kojoj pjesmi iz korpusa divanske književnosti. Kanon je bio neprikosnoveni autoritet, o čemu smo ranije govorili.

5 Silay Kemal, Singing His Words: Ottoman Women Poets and the Power of Patriarchy u: *Women in Ottoman Empire: Early Modern Era*, editor: Madeleine C. Zilfi, Brill, Leiden, 1996. (sa engleskog na bosanski jezik prevela Dženita Karić), str. 197-213.

6 Prevoditeljica djela *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era* Dženita Karić svjesno je potcrtala prijevod u ženskom rodu, budući da autor ovog poglavlja Kemal Silay ističe činjenicu da žena, pjesnikinja u klasičnoj osmanskoj književnosti ne stavlja u prvi plan svoj ženski identitet. To nam postaje jasno samo zahvaljujući mahlas bejtu, posljednjem distihu u kojem je sadržano njeno ime. To je i bilo lahko postići budući da osmanski jezik nije razlikovao gramatički rod.

7 "Silay Kemal Singing His Words: Ottoman Women Poets and the Power of Patriarchy" u: *Women in Ottoman Empire: Early Modern Era*, urednica: Madeleine C. Zilfi, Brill, Leiden, 1996 (s engleskog na bosanski prevela Dženita Karić), str. 197-213.

U periodu kad je stvaralaštvo na orijentalnim jezicima bilo na svom zalasku, stasa alhamijado književnost pisana na bosanskom jeziku arapskim pismom. Ona je, za razliku od književnosti na orijentalnim jezicima (književnosti visokoobrazovanih i elitističkih krugova društva), bila narodna književnost, prijemčiva običnom puku i nije zahtijevala visok stepen obrazovanja. Cilj ove književnosti jeste kritizirati negativne pojave u društvu, a te su kritike nerijetko upućivane državnim velikodostojnicima i drugim autoritetima. Među brojnim imenima, predstavnicima alhamijado književnosti u Bosni i Hercegovini, ističe se ime i jedne pjesnikinje, za koju dr. Abdurahman Nametak kaže da je “prva muslimanska pjesnikinja ovog tla”. Riječ je o Umihani Čuvidini, koja svojom poezijom, okarakteriziranom kao čistom narodnom, izražava svoj krik, svoju bol i žal za voljenim. Upravo ćemo zbog toga pokušati povući sljedeću paralelu, ovaj put između ovih dviju pjesnikinja. Obje su stasale na oduvijek u ratu zahvaćenom bosanskome tlu, te dijele istu, tužnu sudbinu žena koje gube svoje bližnje, pa stoga njihova poezija i predstavlja krik, njihovo jedino oružje kojim će se pobuniti protiv zle kobi što ih je pratila tokom života. Habiba je pripadnica aristokratske klase, kći paše, ali uprkos svome plemenitom porijeklu, život je bio jako nemilosrdan prema njoj. Jako mlada je ostala bez oca, dva puta se udavala, te umrla u 45. godini života, u tuđini.

O životu Umihane Čuvidine nemamo puno podataka, ne znamo godinu njenog rođenja ni smrti, pisanih izvora o njenom životu ima u jako malom broju, tako da na osnovu njih nije moguće izvesti bilo kakve zaključke. Poznato je samo to da je napisala dvije pjesme, *Sarajlije idu na vojsku protiv Srbije* i *Čamdži Mujo i lijepa Uma*, a povodom odlaska njenog voljenog Muje Čamdži bajraktara u boj. Njen voljeni se nikada nije vratio, a Umihana mu je, pjevajući o svojoj tragičnoj i nikada prežaljenoj ljubavi punoj boli, ostala vjerna do smrti. U legendama koje se vežu za staro Sarajevo danas postoji i ova o Umihani i njenoj ljubavi kao simbolu bezgranične ljubavi i odanosti.

Pjesma Umihane Čuvidine *Čamdži Mujo i lijepa Uma* protest je protiv rata, besmislenosti ubijanja, a potresna je budući da je to lična ispovijed pjesnikinje i žal za voljenom osobom.

Razlika narodne književnosti u odnosu na književnost Bošnjaka na orijentalnim jezicima jeste, između ostalih, činjenica da ova književna tradicija nije nastala po uzoru na kanon – pjesnik iskazuje lična osjećanja i priča vlastitu životnu priču, ne pribjegavajući pri tome upotrebi pjesničkih klišeja. S druge strane, pjesma *Čamdži Mujo i lijepa Uma* do te je mjere u skladu s narodnom poezijom da postoje mišljenja da je ona isključivo narodna pjesma. Zna se da je Umihana bila nepismena, te stoga nije ni mogla djelovati pod utjecajem književnosti stvarane u elitističkim krugovima. “Potpuno je razumljiv narodni utjecaj na poeziju naše pjesnikinje, jer je Umihana Čuvidina živjela u sredini gdje je narodna pjesma neobično cvala, a jamačno nije poznavala istočno pjesništvo.”⁸

Budući da nisu poznate varijante spomenute pjesme koje se pjevaju u narodu, zaključujemo da je poezija Umihane Čuvidine u potpunosti originalna. Iako nemaju izrazitu umjetničku vrijednost, njeni stihovi odražavaju neosporan talenat, koji, nažalost, nije imao uvjete da se razvije i doživi punu afirmaciju. Ipak, oni za nas posjeduju nemjerljiv značaj, budući da su djelo žene, pjesnikinje, i to u periodu kada još nije započeo proces emancipacije, te iz razloga što reflektiraju reakcije naroda na aktualna društvena zbivanja.

Treba naglasiti i to da, kontrastivnom analizom pjesama ove dvije pjesnikinje, postaje sasvim jasno da je pjesnikinja plemkinja udaljena od stvarnosti – ona ne dopušta (bilo vlastitim potiskivanjem – *autocenzurom*, ili nametnutim joj principima) da stvarnost prodre u njena djela, za razliku od Umihane Čuvidine, koja posjeduje samo голу riječ kao borbu i zato je obilato koristi. Pored toga, Habibinu poeziju čita elitni, obrazovani sloj društva, dok je Umihanina poezija prisutpačna običnom puku.

Usporedbom ove dvije ličnosti i njihovog stvaralaštva, dolazimo do zaključka da u našoj bogatoj književnoj baštini postoji mali broj imena pjesnikinja iz osmanskog i postosmanskog perioda BiH te da je njihov glas, njihov vapaj samo odraz nezadovoljstva što su ga osjećale prema vladajućem sistemu.

8 Hadžijahić, Muhamed, *Pjesme Umihane Čuvidine i narodna poezija*, Narodna uzdanica – Kalendar za prestupnu godinu 1936, godina IV, Sarajevo, 1935, str. 89.

One ne pišu da bi iskazale svoju “žensku stranu priče”, već da bi, u slučaju Habibe Rizvanbegović Stočević, čak osnažile muški diskurs, a u slučaju Umihane Čuvidine ojačale historijsko pamćenje putem poezije. Skladajući svoje stihove, pjesnikinje su na suptilan, ženski način, upotrebom pera kao oružja, dale svoj doprinos i trajni pečat bogatoj pjesničkoj tradiciji ne samo muslimana BiH nego i njenih naroda općenito.

Literatura:

1. Bašagić, Safvet-beg, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, BZK Preporod, Sarajevo, 2007.
2. Hadžijahić, Muhamed, *Pjesme Umihane Čuvidine i narodna poezija*, Narodna uzdanica – Kalendar za prestupnu godinu 1936, godina IV, Sarajevo, 1935, str. 88-94.

3. Hadžiosmanović Lamija i Memija Emina, *Antologija bošnjačke poezije na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo, 1997.
4. Hadžiosmanović, Lamija, *Umihana Čuvidina – prva lirska pjesnikinja*, Odjek, Sarajevo, 1972, br. 1-15. VI 1972, str. 22.
5. Handžić, Mehmed, *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana*, Državna štamparija, Sarajevo, 1934.
6. Huković, Muhamed, *Alhamijado književnost i njeni stvaraoci*, Svjetlost, Sarajevo, 1986.
7. Osmanlı, cilt 9, *Osmanlı'da kadın şairler*, dr. Nazan Bekiroğlu, str. 802, kao i na: www.nazanbekiroglu.org
8. Women in the Ottoman Empire: *Middle Eastern Women in the Early Modern Era*, urednica: Madeleine C. Zilfi, Brill, Leiden, 1996 (s engleskog na bosanski prevela Dženita Karić)

POZORIŠNI ŽIVOT MOSTARA ZA VRIJEME DRUGOG SVJETSKOG RATA

Za vrijeme Drugog svjetskog rata pozorišni život Mostara bio je skromnih razmjera. Uglavnom su ga obilježila gostovanja. Aprilski rat 1941. godine označio je slom Kraljevine Jugoslavije. Uspostavom tzv. Nezavisne države Hrvatske (NDH) 10. aprila 1941. godine Bosna i Hercegovina ušla je u sastav ove državne tvorevine. Tako je i sarajevsko Narodno pozorište u periodu od stvaranja NDH do njenog kraja 1945. preimenovano u Hrvatsko državno kazalište Sarajevo, a banjalučko Narodno pozorište nazvano je Hrvatsko državno kazalište Banja Luka (1941-1944). Sarajevsko Narodno pozorište tokom Drugog svjetskog rata gostovalo je u Mostaru dva puta. Godine 1942. gostovali su sa predstavama: *Na Božjem putu* Ahmeda Muradbegovića (15. i 18. IV 1942), *Skampolo* Daria Niccodemia (16, 17. i 18. IV te 2. i 3. V 1942), *Glumica Mariana Hemara* (17. i 18. IV 1942), *Džimbi djevojka iz Afrike* Istvana Zagona (18. i 19. IV te 2. V 1942), *Vitropir* Adalberta Kuzmanovića (22. i 24. IV 1942. i 15. VI 1943), *Sluga dvaju gospodara* Carla Goldonia (23. i 25. IV 1942), *Gospodsko dijete* Kalmana Mesarića (1. i 3. V 1942) i *Večera u dvoje* Theodora Mouchea (1. i 3. V 1942). Godine 1943. sarajevski teatar gostuje sa: *Blagdan života* Abdurahmana Nametka (13. VI 1943), *Omer za načvama* Alije Nametka (14. VI 1943), *Dva načelnika* Hamida (Ekrema) Šahinovića (16. VI 1943), *Uskrs* Augusta Strindberga (17. VI 1943), *Tri seoska sveca* autora Maksa Reala i Maksa Fernera (18. VI 1943), *Dugonja, Trbonja i Vidonja* Mladena Širole (18. VI 1943) i *Bez trećega* Milana Begovića (19. VI 1943).

Mostarske amaterske družine skoro da su zamrznule svoju djelatnost. Na osnovu pisanja informativnog tjednika „Hrvatsko pravo“, koji je izlazio u Mostaru u periodu 1942-1944. (ukupno 66 brojeva), može se rekonstruirati njihova djelatnost u

ovom periodu. Od uobičajenih godišnjih zabava na kojima bi bila izvedena i neka nova predstava zabilježena je premijera mostarskog „Hrvoja“ *Spis br.516* Gene R. Senečića u režiji Stojana Miličevića (premijera 3. V 1941). Ostali godišnji izvještaji o aktivnosti amatera bile su novinarske informacije o godišnjim skupštinama društava koje su priređivane bez bilo kakvih programa. Novost je i promjena u nazivu Muslimanskog zanatlijskog društva „Itti-had“ Mostar u Hrvatsko muslimansko obrtničko društvo „Itti-had“. Zabilježeno je da je na godišnjoj zabavi Hrvatskog kulturnog društva „Napredak“ (9, IV 1942) priređen slijedeći program: prvo je intonirana hrvatska himna, zatim je nastupio mješoviti zbor „Hrvoje“ koji je izveo „More“ od Ivana Zajca, a zatim su baletnu igru izveli Ksenija i Drago Berničević. Poslije je intonirana ustaška himna, a na kraju je izveden skeč u jednom činu *Metak mora hrkati...*

Početakom 1942. godine pri Ustaškoj mladeži osnovana je diletantska „Kazališna skupina Tabora ustaške mladeži“ (tako su se u početku zvali) a kasnije mijenjaju naziv u „Mostarsko kazalište Ustaške mladeži“. Prvi nastup imali su na prvu godišnjicu proglašenja NDH 10. IV. 1942. godine. Priredili su dvije predstave: dječji igrokaz *U tuđini* (ostali podaci nisu poznati) i *Spis br. 516* Gene R. Senečića. Senečićev tekst izveli su dva puta u Mostaru, dva puta u Metkoviću i jednom u Konjicu. U ove dvije navedene predstave većinu uloga igrali su pripadnici „Junaka“ i „Uzdaniće“. Kako nisu imali dovoljno glumaca amatera sa iskustvom ova skupina u maju 1942. organizira tečaj glume. Za proslavu druge godišnjice NDH 1943. godine u dvorani „Hrvoja“ premijerno su izveli tekst *Radnički dol* Gene R. Senečića. Zna se da su u ovoj predstavi igrali: M. Kramer (Ana Kelen), Avdo Muratagić (slikar Pinter), Lj. Curić (Jelka), Matulić (šef Mondialreklama)

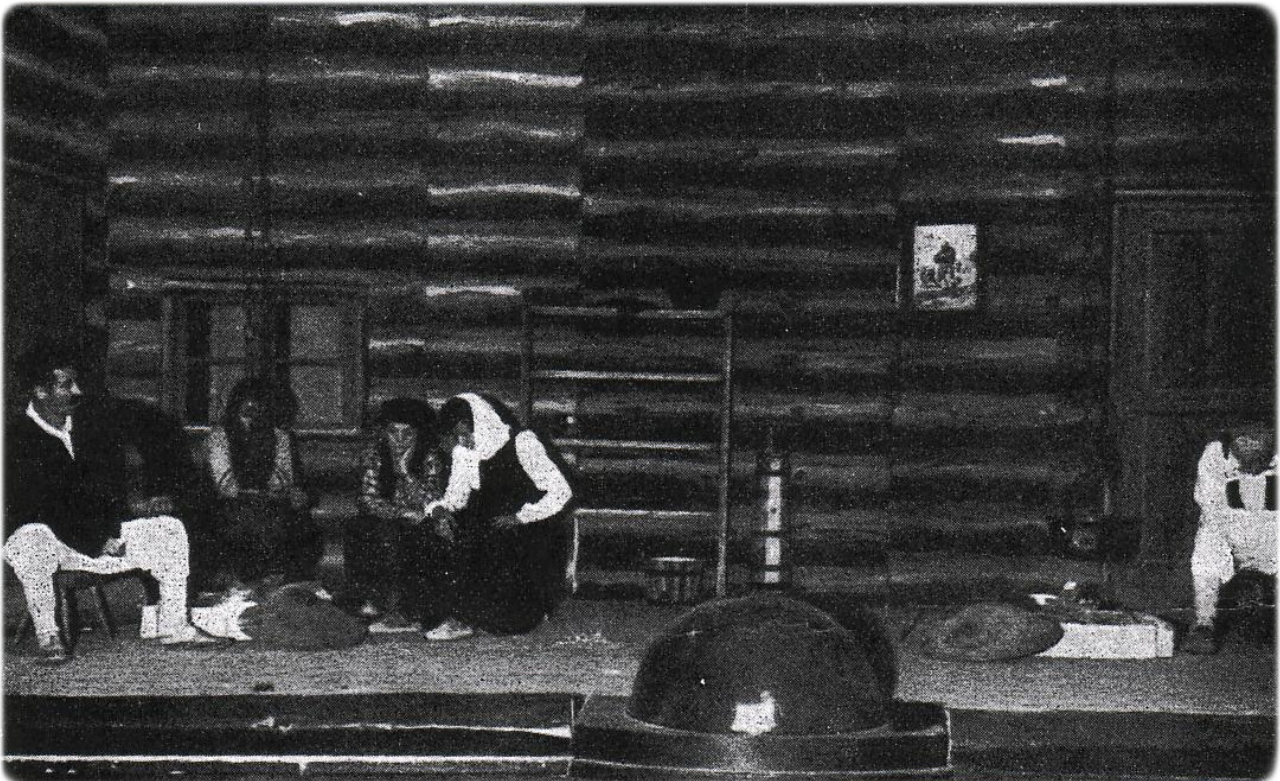
i M. Puharić (Violeta). Posljednja premijera amatera „Mostarskog kazališta Ustaške mladeži“ bila je predstava *Ognjište* autora Mile Budaka-Vojmila Rabadana. Premijera je održana u dvorani „Hrvoje“ 4. V 1943. godine, a reditelj predstave je bio Avdo Muratagić, u novinama najavljen kao poznati član kazališne trupe Hrvatskog pjevačkog društva „Hrvoje“. Zna se da su u ovoj predstavi igrali: Milena Puharić (Anera), Iva Magzana (Ducina), Vladko Košuta (Joso), K. Barišić (Anica), A. Simon (baba Anđuša), M. Kramer (Manda), Š. Vranić (did Vidurina i Starac s Velebita), Avdo Muratagić (Lukan), Z. Bedeniković (Blažić), R. Martinović (Mića), M. Bjelobrk (Zekan), A. Moro (ludi Nikola) i Đ. Vasilj (Grgica). U „Hrvatskom pravu“ od 1.VIII 1943. najavljeno je gostovanje sa ovom predstavom ali kasnije nije potvrđeno da se gostovanje i ostvarilo.

Bilo je to sve što su teatri izveli u Mostaru tokom Drugog svjetskog rata u vrijeme do tada neviđenih

stradanja i zločina. Tek će 25. februara 1945. godine u oslobođenom Mostaru „Pozorište narodnog oslobođenja Hercegovine“ (PNOH) u dvorani „Hrvoje“ prirediti *Dramsko i poetsko večer sovjetskih autora* i izvesti 14. aprila 1945. prvu poslijeratnu premijeru u Mostaru tekst Najezda Leonida Maksimoviča Leonova u režiji Šukrije Vranića.

Literatura i izvori:

Informativni tjednik „Hrvatsko pravo“, Mostar u brojevima od 9. IV 1942; 30. IV 1942; 1.V 1942, str. 3; 8.V 1942, str. 3; 9. IV 1943; 10. IV 1943, str. 7; 17. IV 1943, str. 3; 4. V 1943, str. 5; 7. V 1943, str. 5; 11. V 1943, str. 5; 1. VIII 1943, str. 5. - AMUR: Mostarsko kazalište Ustaške mladeži, u: *Dječja umjetnost*, Zagreb, br. 3. listopad 1943, str. 7 i 8; Salko Šarić „Pozorišni repertoar u Mostaru 1879 - 2001“, Mostar, 2006. godine.

Budak - Rabadanovo "Ognjište" u izvedbi Mostarskog kazališta Ustaške mladeži

Robert Michel

S JAROMIROM WEINBERGEROM U BOSNI

Austrijski pisac Robert Michel priča kako je nova opera Jaromira Weinbergera, koji je sa *Schwandom/Sviračem na diplama* već imao svjetski uspjeh, imala za osnovu njegov roman iz bosanskog života: *Mili/Dragi glas*.

Krajem marta napisao je Jaromir Weinberger posljednje note za svoju novu operu *Mili glas*. Godinu ranije jedva da smo znali jedan za drugoga. Kako smo se našli? Bilo je to ovako: u razgovorima o mom malom bosanskom romanu *Mili glas* bilo je s više strana isticano da ovo djelo sadrži izrazito opersku potku. Činjenica je da su se još ranije kompozitori interesirali za moja djela iz Bosne, ali nije nikada došlo do izvjesnije saradnje. S *Milim glasom* sada više nisam htio ništa prepustiti slučaju. Namjeravao sam u svom izboru privući slavenske muzičare, ali nisam mogao donijeti odluku kojeg. A onda sam prilikom moje posljednje posjete u Rodaunu/ gradska četvrt Beča/ maja 1929. razgovarao sa Hugom von Hofmannsthalom o svojim nevoljama, a ovaj je odmah upitao zar ja još nisam čuo za Jaromira Weinbergera i ispričao mi kakve je visoke pohvale čuo u Münchenu iz usta barona Franckensteina (vojvoda Frankenstein-Šlezija??) o Weinbergerovom Schwandu/ *Sviraču na diplama*. Sljedećeg dana sam poslao moju knjižicu u Prag i iznenadjuće brzo stiže Weinbergerov telegram da je on odlučio uglazbiti djelo. *Mili glas* je bila prva njemačka knjiga koju je Weinberger pročitao od početka do kraja. Kako mi je poslije rekao, već je pri čitanju prvih stranica imao dobar osjećaj da je našao autora koji je, zahvaljujući izraženom osjećaju za prirodu i ljubav prema prostom seoskom životu, veoma blizak suštini njegove umjetnosti.

Weinbergerovo brzo prihvatanje našlo je odjeka i u meni. Ja sam ga nagovorio da odmah otputujemo u Bosnu. Bio sam mišljenja da za buduće djelo ne bi bilo dovoljno da pozna je južnoslavensku muziku i narodno pjevanje samo iz literature; ja sam

Robert Michel

želio da mu pomognem da upozna sasvim posebne čudnovate predjele u kojima se odvija radnja moga romana, one predjele u kojima se slavensko biće stoljećima miješalo s prisutnim islamskim načinom življenja. Weinberger se pokazao pun želje da čuje poziv mujezina na molitvu, pjesmu pastira, pjesmu i ples Hercegovaca i Bosanaca u modulaciji koja je vezana za zemlju, kao i da sam shvati sumornost i melanholiju hladnoga krša. Već početkom juna otputovali smo.

Dolazeći iz pravca Zagreba, vozili smo se željeznicom i kod Kostajnice prešli bosansku granicu.

Pri dolasku iz tog pravca ne uočava se tako brzo primjesa orijentalnog kao na nekim drugim graničnim prijelazima; u svakom slučaju mogao sam Weinbergeru pokazati prvi fes, prvu munaru. I konačno, pojavio se na jednoj od stanica i prva pokrivena/ u zaru. Weinberger se činio neobično opčinjen utiskom koji je proizvelo potpuno nestajanje ženskog lika pred pogledom tuđeg muškarca i već tada je izrazio namjeru da u operi muzičkim izrazom prikaže ovu čaroliju sakrivanja lika, kao i ništa manje uzbudljivu njegovim otkrivanjem.

Toga dana smo došli u Banju Luku, koja sa svojih 40 džamija nudi izričito orijentalnu sliku. Ovdje je Weinberger mogao upiti u sebe mnogo utisaka iz ovog muslimansko-južnoslavenskog svijeta. Na putovanju dalje prema Jajcu potpuno je stekao i osjećaj za bosanski pejzaž. Pri pogledu na te negostoljubive planine na kojima život seljaka i pastira znači stalnu borbu s opasnostima i na sav taj svakodnevni herojski trud, koji donosi samo oskudan prinos, naučio je da razumije melanholiju, koja odzvanja u svim pjesmama ovih krajeva. Kasnije se kod Weinbergera taj utisak produbio još više, naročito pri prelasku preko Ivan-sedla i za vrijeme daljeg putovanja kanjonom i dolinom Neretve, a potpuno ga je savladao prilikom posjete mračnim planininama.

Za vrijeme naših pješačenja mogli smo često čuti domaće pjesme, zvonjavu stada, klaparanje malih bosanskih mlinica, polifonu muziku orijentalnog bazara. Mujezinov poziv na molitvu zabilježio je Weinberger u Jajcu i u glavnoj džamiji u Sarajevu. U ovome glavnom gradu uživali smo jednom u pravom pjevačkom nadmetanju u jednoj maloj krčmi. Prijepodne toga dana na pijaci nam je jedan musliman ponudio da kupimo tamburicu. Obecali smo da ćemo mu kupiti instrument, ali tek navečer; tada bi nam morao, uz dobru kapljicu, na njoj otpjevati nekoliko pjesme.

U krčmi je bilo samo nekoliko ljudi, ali svi su se pokazali spremni pjevati; naš svirač na tamburici bio je ponekad pravo ljubomorano kada mu je uvijek iznova neko drugi uzimao instrument radi pratnje neke pjesme. Posebno se isticao jedan mladi musliman s potpuno obrijanom glavom. Istiskivao je sugestivnom predanošću i zatvorenih očiju visoke tonove iz grla, pri čemu je poneki glas čudnovato

zviždao kroz velike rupe među zubima. Pjevao nam je beskonačno dugu baladu o Ali Pašiću i još druge pjesme.

Muslimani su pili samo rakiju, jedno jako piće, pošto im Kur'an zabranjuje vino, i jeli su uz to, radi ublažavanja djelovanja, krastavce u kiselom mlijeku i uz to uključivali tursku kafu. Uprkos tome, bilo je pripitih, i jedan, koji je ušao već teturajući, kojega je čvrsta ruka vlasnice krčme Srпкиnje s mukom zauzdala. Jednome nije bila dovoljna samo svirka i pjesma, pa kad mu je tamburica dospjela u ruke, skočio je i počeo uz svoje pjesme još i plesati. Sljedećeg sata postadoše pjesme obrijanog sve tužnije: sin umire, majka ga zakopa kod kuće u bašči, pod šipkovim drvetom. Sedmoga dana pita ga ona da li se osjeća dobro pod zemljom. A sin odgovara... I sada, šta sin odgovara? To pjevač ne može više izgovoriti; on samo tiho u sebi jeca.

U jednom uglu sjedio je jedan posijedjeli čovjek, koji je, stalno se smiješeći, gledao i slušao, a sebi iz dirljive bojažljivosti uskratilo da i on doprinese zabavi. Kad je dobio jednu cigaretu, bio je blažen i zahvalio se biranim učtivim riječima. Na kraju se nije više mogao oduprijeti, zabacio je fes unatrag i počeo pjevati:

Kad meni najdraža mete metlom avliju, penjem se na brdo i gledam u avliju odozgo i vidim na prstu najdraže svoj prsten. Ali jednom ne vidjeh više prsten i kad je najdražu o tome upitao, ona reče: "Tvoj brat mi je uzео prsten." Nakon ove pjesme kao da je zadugo bila nestala veselost sa lica starca.

Nakon ponoći došao je još jedan bosanski Ciganin s violinom i smijenio umornog pjevača. Kad je jedna mlada prodavačica ponudila pecivo iz svoje korpe, naredao je pripiti plesač na tri prsta svake ruke po jednu čašicu za rakiju i počeo plesati oko djevojke, koristeći rakijske čašice kao kastanjete.

U operi ponekad zazvuči motiv o Ali Pašiću i pijanac iz krčme u drugom činu posrće preko pozornice za vrijeme nadmetanja pjesmom. Samo ovaj pijani smije pjevati vidljiv, dok cijelo selo i dolina u natjecanju oko nepoznate ljepotice pjevaju i zvuče nevidljivi. Ovakvim rješenjem pokazao se Weinberger kao nadmoćan poznavalac muzičke pozornice, kao što mu je uopće i njegovo iskustvo u opernoj drami kod gradnje scenarija bilo veoma od koristi.

Već i prije *Schwande/Svirača s diploma* Weinberger je pisao prateću muziku za mnoge drame, a neko je vrijeme bio i operiski dramaturg kod Oskara Nedbala. Budući da mu je predstavljalo teškoću da komponuje na njemačke tekstove, Weinberger je napisao dijaloge najprije na češkom jeziku. Njegov naivni jezik narodnih pjesama voli igru riječi u slavenskoj modulaciji i njemački priređivač je bio stavljen pred jedan lagahni zadatak.

(S njemačkog prevela: prof. Enisa Simić)

P. S.

Austrijski književnik Robert Michel je 1928. objavio roman *Die geliebte Stimme* (Mili glas) za

koji su mnogi kazali da bi bio dobar predložak za operu. Radnja romana odvija se uglavnom u Mostaru, na rijeci Radobolji, oko samog vrela u Iličima i nešto oko Stoca i Čapljine.

Čuveni kompozitor Jaromir Weinberger, autor proslavljene komične opere *Švanda dudak* na osnovu Michelovog romana uradio je libreto i komponirao operu. Kompozitor je u više navrata s autorom romana Robertom Michelom boravio u Mostaru, Stocu i drugim dijelovima Bosne i Hercegovine, radeći na operi. Sjećanja s jednog od tih boravaka zabilježio je Michel i objavio u bečkim novinama *Neues Wiener Journal* 27. 4. 1930. pod naslovom "S Jaromirom Weinbergerom u Bosni".

National-Theater

München, Samstag den 28. Februar 1931

36. Vorstellung der Wagnierte in Abteilung I

Uraufführung:

Die geliebte Stimme

Oper in 3 Akten nach dem Roman von Robert Michel

Text und Musik von Jaromir Weinberger

Deutsche Übertragung von Robert Michel

Musikalische Leitung: Hans Knappertsbusch — Inszenierung: Kurt Barré
Bühnenbild: Ludwig Hornsteiner und Albert Hall — Kostüme: Lovis Mévy

Dmer Aga	Emil Grifft
Ramaja, seine Frau	Ilse Lornau
Rufeja, ihre Tochter	Elisabeth Feuge
Mustafa Azimbegovic, genannt der schwarze Weg	Fritz Krauß
Zuñuf Azimbegovic, genannt der weiße Weg, sein älterer Bruder	Josef Rühr
Maharema, seine Frau	Charlotte Klotzsche
Der alte Alfiya	Berthold Sterned
Mutter Hatibza	Hedwig Fischmüller
Ein Bauer aus Hjubuzi	Emil Graf
Der Muzjin	Walter Carnuth
Ein Truntenbold	Josef Janke
Ein Gendarmeriewachmeister	Emil Graf

Mohammedanische Kinder, Mohammedaner und Mohammedanerinnen. Serbische Frauen und Männer
Die Handlung spielt in einem herzegovinischen Dorf bei Mostar um 1910

Einstudierung der Ehre: Friedrich Jung

Tänze, einstudiert von Willy Godlewski, ausgeführt von Luise Bracher, Walter Matthes und dem Ballettcorps

Die Kostüme wurden unter Leitung von August Mück in den Werkstätten der bayerischen Staatstheater hergestell

Pause nach dem 2. Akt

Anfang 7¹/₂ Uhr Abends
ab 7 Uhr Ende gegen 10¹/₂ Uhr

Preise der Plätze: Profeniumslage, Vorder- oder Rückplatz *R.M.* 14.50 / Balkonpl. 1. Reihe *R.M.* 12.— / Parterrepl. 1. mit 3. Reihe *R.M.* 10.50 / Parterrepl. 4. mit 10. Reihe *R.M.* 8.— / Parterrepl. 11. mit 15. Reihe und II. Rang Vorderplatz *R.M.* 6.50 / Parterrepl. 16. mit 20. Reihe, II. Rang Rückplatz und III. Rang Vorderplatz *R.M.* 5.— / III. Rang Rückplatz *R.M.* 4.— / Parterre-Stehplatz *R.M.* 4.50 / Parterre-Stehplatz und nummerierter Galerie-Stehplatz *R.M.* 2.— / Galerie-Stehplatz *R.M.* 1.—.

Spielplan des National-Theaters.

Sonntag, 1. März. 36. Akt. VI. Der Bettelstudent. Anfang 7, Ende gegen 10¹/₂ Uhr. (Preise A.)
Montag, 2. März. 37. Akt. IV. Jar und Zimmermann. Anfang 7¹/₂, Ende nach 10¹/₂ Uhr. (Preise C.)
Dienstag, 3. März. 37. Akt. V. Die geliebte Stimme. Anfang 7¹/₂, Ende gegen 10¹/₂ Uhr. (Preise B.)

Preise A = Parterre *R.M.* 9.—. Preise B = Parterre *R.M.* 8.—. Preise C = Parterre *R.M.* 6.50.

Der neue Wochenverkaufs für Mittwoch, den 4. März mit Dienstag, den 10. März beginnt am

Sonntag, den 1. März 1931.

Theaterzettel *R.M.* 0.20; Textbuch zu *R.M.* 1.— an der Kasse, zu *R.M.* 1.10 bei den Einladtenern zu haben.

Plakat za operu Jaromira Weinbergera

PRIKAZI I OSVRTI

СЛОБО ГОР ВЪНА

STOLAC ONLINE

Niti je pretjerano ni prepotentno, a ni bahato zaključiti da Stolac s aspekta lokalpatriotizma ima vjerovatno najodanije građane! Bez upuštanja u odmjeravanja snaga i poređenja s drugim sredinama u zemlji, nije teško dokazati da se ljubav prema gradu iz kog su potekli rijetko može mjeriti sa stolačkom. Uostalom, u današnjem vremenu, prvenstveno zahvaljujući podacima, ovaj fenomen lahko je i provjeriti. Jedan od primjera, koji slobodno može poslužiti kao “dokazni materijal”, jeste Internet. U sklopu ove globalne svjetske komunikacijske veze, putem koje za nekoliko sekundi (ovisno o brzini i kvaliteti konekcije) možete stupiti u bilo koju vrstu veze (pisane i vizuelno-govorne) s bilo kim u bilo kom dijelu svijeta, razvile su globalne društvene mreže, koje su svekoliki svijet uistinu sveli na “globalno selo”, kako se to u komunikološkoj literaturi navodi bez ustezanja i posebnih ograda. U moru jakih svjetskih mreža, *Facebook* je svakako jedna od popularnijih mreža ovakve vrste komunikacije između ljudi. Stočani unutar ove mreže imaju, može se slobodno reći, svoj mikointernetski svijet, tačnije virtualni Stolac! Hiljade naših sugrađana svakodnevno, ili barem nekoliko puta sedmično, pohrle na ovu stranicu da “zraknu” je l’ ko postavio neku novu sliku, ima li novih informacija na “zidovima” *Facebook*-a koje dolaze “odozdo” (izraz “odozdo” često je korišten kad nismo u Stocu). Ova društvena mreža, odgovorno se može reći, kao svjetski brend, vjerovatno je na očuvanju veza, ali i afirmaciji Stoca učinila više za ovaj grad od mnogih drugih koje je ovaj grad odgojio, iznjedrio, obrazovao i kao gotov proizvod isporučio svijetu. Na njoj gotovo svakodnevno neko od članova postavlja neku staru ili novu “fotku” živih ili preminulih Stočana/-ki. Tu, na *Facebooku*, možemo vidjeti kako je Stolac izgledao prije 40, 50, 60, pa u nekim slučajevima i prije 100 godina. Albumi Semira Bajramovića, Alena Turkovića, Zije Rizvanbegovića, Baxe, Jase Elezović i drugih inih Stočana (neka se ne uvrijede oni koji nisu

spomenuti) neprocjenjivo su blago grada koji je gotovo pa izgubio sjećanje. Prema komentarima ispod fotografija može se vidjeti da mnogi upravo na ovoj mreži pronalaze fotografije svojih najmilijih, koje im je rat oduzeo i sve što je to prokletstvo donijelo. Nemoguće je, također, ne primijetiti s kolikim entuzijazmom većina Stočana učestvuje u kreiranju svojih profila na *Facebooku*. Pored neizbježnih fotografija svojih najmilijih, preostali prostor uglavnom je posvećen Stocu – Čupriji, Podgradu, Begovini, Uzinovićima, Bokulji, Centru, ma, svemu jednostavno što na bilo koji način ima veze sa Stocem. O Stočanima koje možemo vidjeti na fotografijama da i ne govorim. Dok predstavnici drugih sredina nostalgiju i ljubav prema svojim gradovima izražavaju u različitim, uglavnom morbidnim kvizovima (“Koliki si Mostarac, Sarajlija, Tuzlak?”, “Koliko poznaš taj i taj grad?” i sl.), gdje se kulturni kafić ili slična svratišta pozicioniraju kao najvažnije kulturno-historijske činjenice, Stočani, gotovo svi, bez izuzetka i s velikom ljubavlju kreiraju virtualne albume Stoca, ne remeteći bogatstvo njegovog prirodnog i kulturno-povijesnog naslijeđa. Možda zvuči banalno, a možda i bahato, ali svaka kuća, sokak, kvart, bukvalno svaki kamičak fotografira se i ponosno objavljuje, na uvid svakom.

Facebook je, također, dobar pokazatelj nostalgije Stočana koji sada žive na nekim drugim svjetskim destinacijama. Ako ćemo opet iskreno, jako se često zna desiti da se pretjera u toj nostalgiji, tako da zna poprimiti i ekstremne oblike. *Facebook* je i pokazatelj kako svi mi, ili gotovo svi, pristupamo svakoj grupi unutar ove mreže koja u svom imenu nosi ime našeg grada.

Svakako, na *Facebooku* možemo vidjeti i prepoznati razne karakterne osobine drugih naših sugrađana ili sugrađanki. Odgovorno tvrdim da se od svih Stočana koji su članovi *Facebooka* niko nije naščestitao rođendana više od Jase Elezović. Nema stolačkog evlada kojem “Seminova” mala nije poželjela

sve najbolje u životu. Međutim, Stolac vole i Stočani, tačnije oni koji u njemu trenutno žive! “Stolački Stočani” s pravom slikaju, npr., Baredžinu slastičarnu 24. 12. 2009. na 22 stepena, kako bi pokazali svima da takve have malo gdje ima. Niko nikad ne smije zaboraviti činjenicu da su se povratnici u svoj voljeni grad vratili iz raznih dijelova BiH, ali i svijeta i time dokazali koliko vole ovaj naš Stolac. Svojim povratkom, ma kako to zvučalo, Stolac je spašen od potpunog uništenja, u svakom pogledu. Međutim, raspravu u pravcu ko je više, a ko manje “valjō” Stocu, ko se iz kojih razloga vratio, a ko nije mogao, nije htio ili nije smio, nije razlog ovog teksta. Želio bih naglasiti, iako će izvođenje ovakvih zaključaka neki (možda mnogi) pogrešno shvatiti, da je energija koju svi mi imamo nedovoljno iskorištena za naš Stolac! Ukoliko bi svako od nas najmanji dio svoje energije koju trošimo relaksirajući se na toliko puta spomenutom *Facebooku* usmjerio da na bilo koji način doprinesemo našoj čaršiji, Stolac bi u relativno kratkom vremenu izgledao potpuno drugačije, u pozitivnom smislu, svakako! Kada govorim o pomaganju Stocu, teško je odrediti način za svakog pojedinca kako bi to bilo najbolje ili najefikasnije uraditi. Ali modeli, i kolektivni i pojedinačni, daju se pronaći, ako postoji volja jer energija koju Stočani izražavaju putem *Facebooka*, usuđujem se reći, tolika je da, kada bi se nekim slučajem mogla objediniti ili nekako kanalisati, bila bi tako jaka da bi donijela promjene ne samo Stocu, nego, Boga mi, i BiH. Ne pretjerujem, odgovorno tvrdim!

Ovdje, naravno, dolazimo i do nezaobilazne politike. Ni jednim slovom ovdje napisanim ne želim agitirati za bilo koju političku opciju u BiH, za pojedince još manje, ali opravdano želim reći da se politika i političari koji na bilo koji način predstavljaju Stolac moraju kritikovati, i to oštro, ali i pomoći. Jer, ako, npr., ne glasamo, kako imamo pravo bilo koga kritikovati? Evidentno je, a to se i sa satelita vidi, da su Stocu potrebne promjene. Grad stenje i preživljava, ali prema svemu viđenom u posljednjih 20 godina s krajnjim ciljem da se bukvalno “sasađi”. I sadašnji i bivši stolački načelnici najveću energiju troše ili su trošili da od Stoca odvrate sve investitore. Rezultat takve destrukcije jeste Stolac, grad bez perspektive u kojem nema zapošljavanja, izuzev u kafićima ili nekom privatnom biznisu, koji je, bez obzira na kvalitetu, nažalost, zanemariv. Stocu se

mora i može vratiti život, a to je moguće samo putem investicija i novih/starih radnih mjesta. Pred Robnom, kod Dine i Zdravljakom, sada Monacom (koji idiotizam, od naziva, naravno) uvijek se sjedilo i stajalo “onako”, čaršijskim žargonom rečeno. Danas se sjedi, jer se nema gdje drugo. Vicevi, čaršijske poštapalice, protkani s malo crnog humora i neizbježnog sarkazma, u Stocu poznatog kao “sejir”, zamijenila je melanholija, beznađe i besperspektivnost. Dovoljno je pogledati staklene poglede raje. Malo kladionice, kafa i doma. Od ljeta Stolac ne može više živjeti. Izlazak iz ljeta je praktički ulazak u zonu sumraka! Insinuacije kako se teško šta može promijeniti nedopustive su i u toj mjeri destruktivne da se kao “pirevina” moraju čupati iz korijena! Takve argumentacije rezultat su ili potpunog neznanja ili posljedica održavanja stanja u kojem je fino vlastitoj guzici. Sve se u Stocu, dakle, uz jedno razumno htjenje, može promijeniti. Samo svi moramo imati barem jednu malu trunku odgovornosti. Dajmo svi svoj doprinos i nemojmo brinuti za Stolac. Ukoliko želimo Stolac doživljavati onako lijepo kako ga doživljavamo i drugima prikazujemo na *Facebooku*, onda se sve može. Da se razumijemo, sve napisano u ovom tekstu ne odnosi se isključivo na Bošnjake, nego i na Hrvate, Srbe, tačnije, sve kojima je ovaj grad mio, a takvih na *Facebook*-grupama Stočana ima, Boga mi, puno. Ovo se odnosi i na sve Dubravce, kao i na svako selo koje gravitira ovoj općini. Podjele na Stočane, dijasporce, Dubravce ili ne znam kakve već, ovaj grad u postratnom periodu skupo su koštale. Ne možemo dozvoliti da načelnik Stoca daje sve od sebe kako mu dodijeljena sredstva od 1.600.000 eura ne dođu u Stolac. Da se ne otvori dom za osobe s posebnim potrebama, gdje bi se zaposlilo 100 ljudi, jer nije dogovoreno da dovoljan broj HDZ-ovaca radi na tim pozicijama. Moglo bi se još ovako nabrajati, ali sve je uzaludno ako mi svojom indolentnošću učestvujemo u tome. Da se razumijemo, niko nikom ne može, niti smije, sve da može, određivati gdje će ko od nas živjeti. Niko od nas nije kriv za rat ni raseljavanje! Desilo se i sad nas ima svugdje. Neki kažu: najmanje u Stocu! Te i takve stvari neće se promijeniti i na takve rasprave konačno bismo trebali prestati rasipati dragocjenu energiju. Zasučimo rukave, dragi moji, ma gdje bili i uradimo svi nešto za Stolac. Ništa nije bez značaja, ništa. Od malih stvari sve počinje. Uzmimo

svi za primjer stolačku pleh-muziku/limenu glazbu i vidjet ćete kako se bukvalno iz ničega može napraviti ogromna stvar. Kolektiv kojem se grad može diviti. Muzika koja odgaja djecu, zbližava ljude, ne brka ćeifa kod nacionalnosti. To je posao, prijatelji.

U tom pravcu moramo ići. To smo dužni prije svega prema sebi i svojim roditeljima. Na nama je da odlučimo da li se želimo pobrinuti za svoju djecu i njihovu budućnost!

NAD JEDNOM STOLAČKOM PJESMOM

Ključna riječ u kojoj je skoncentrirana i emocionalna i semantička vrijednost sevdalinke i istovremeno uporišna tačka od koje valja krenuti u svakoj ozbiljnijoj analizi jeste leksem sevdah¹. Ova riječ je vremenom poprimila, upravo zbog njezine noseće uloge, čitav spektar polifonične značenjske frakture, počevši od njenog denotativnog semantičkog sloja (*ljubav, čežnja, bol*) pa do konotativnog simboličkog i alegorijskog simbola jedne urbane profinjenosti i rafiniranosti jednog vremena i jednog “suptilnijeg izraza i erosa koji progovara kroz sevdalinku.”² Razumije se samo po sebi kako je ova magična riječ kod nas zadobila naročita značenja u simbiozi sa “slavensko-bogumilskom sjetnom prolaznošću” na jednoj, i njezinom izvornom inicijacijom, na drugoj strani. Primarno, za nas je sevdah strasna i bolna patnja, ali je, na drugoj strani, sjetna i slatka ljubavna čežnja. Ovakva bipolarnost priskrbljuje sevdahu puninu i cijelu lepezu osjećanja, koja u konačnici oplemenjuju ličnost, bez obzira na konačan ishod takvih nastojanja. Ishodišni cilj u konačnici i nije ljubavno sjedinjenje, koje se razumijeva kao profano prizemljenje duha, nego ukupna ispunjenost bića kome je takvo osjećanje znak posebnosti i ekskluziviteta. Nije svakome dato takvo stanje duha i sama činjenica dovoljna je da akteru pribavi potrebnu puninu i distinkciju naspram prizemnih stanja. Svejedno pred takvom realizacijom stoje razne prepreke, jednom individualne, drugi

put kolektivne, pa se sevdah “pokazuje kao mučenje koje čine drugi i kao samomučenje i slast šibanja izlučena i samim uživljavanjem u žudnju, mazohističkim doživljavanjem ljubavi i pored svijesti o njejoj uzaludnosti.”³

Sevdalijske ljubavi sakrivene duboko iza avlijskih zidova, na visokom i često nedostižnom demir-pendžeru, u sjeni hladovitih bašči ili svježini mahalskih česama, u slučajnom prolazu sokakom, opjevane su u ljubavnoj pjesmi, sevdalinci. *Prostorno određenje* sevdalijske, ljubavne scene jasno je omeđeno stvarnim i metaforičnim preprekama i zidovima, koje je valjalo preći ili prelaziti da se nikada ne pređu, da ljubav ostane bolna, beznadežna čežnja i da se troši u sjetnoj a dragoj prolaznosti i nemogućnosti ostvarenja. “Bol, zbog toga, što ljubav u tom trenutku nema mogućnosti zadovoljenja i ispunjenja,” piše Muhsin Rizvić,⁴ “jer pred njom stoji jedanput prostor i vrijeme kao zid i neprohodnost, drugi put prepreke individualne, društvene, porodične, tradicionalne ili prosto emocionalno-psihološke”. Tome treba dodati i činjenicu koja proizlazi iz saznanja kako je sevdalinka pjesma društvene grupe koja silazi sa historijske scene i stoga pjeva, u osnovi, romantičarsko osjećanje nastanka ljepote iz osjećanja patnje i svečane tužne uznesenosti visokog gospodstva prema primitivnom, profanom običaju plebsa koji se troši u prizemnim zadovoljenjima. Otuda sevdalinke imaju u sebi “nešto od bitnosti balade, njenu zamračenu tragiku bolnog osjećanja.”⁵

Osnovni motiv sevdalinke, varirajući njen lajtmotiv, jeste pjevanje o *nemogućnosti ostvarenja ljubavi*. Tom silnom naboju, oluji osjećanja i derta, uvijek se isprieči, u zadnjem momentu, neka prepreka jer ako bi se ljubav ostvarila, ne bi bilo razlo-

1 Sevdalinka (ar. *sevdah* – ljubavna čežnja, zanos; tur. *sevda* – ljubav; ar. *sāwdā* – crna; crna žuč; jedna od četiri osnovne supstance koje se, po učenju starih arapskih, odnosno grčkih ljekara, nalaze u ljudskom organizmu. Pošto je ljubav često uzrok melanholičnog raspoloženja i razdraženosti, dovedena je u vezu s crnom žuči, uzročnikom istog takvog raspoloženja, pa je ljubav nazvana *sāwdā* – crna žuč. Turci su preuzeli tu riječ od Arapa, a kod nas je dobila glas *h* i tako je nastala naša riječ *sevdah* (Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*).

2 Vidi: Jovan Kršić, *Sarajevo u sevdalinci*.

3 Muhsin Rizvić, *O lirsko-psihološkoj strukturi sevdalinke*, Panorama bošnjačke književnosti, Sarajevo, 1994, str. 122.

4 Muhsin Rizvić, nav. djelo, str. 122.

5 Isto.

ga za pjesmu. Sevdalinka pjeva, u onoj mostarskoj, kako dvore gradi Komadina Mujo i kako ga obilazi cijeli Mostar, *samo nema Zaimove Zibe* i tu nastaje tragika glavnog aktanta, u činjenici da nema onoga radi koga se sve to gradi i zbog čega sve gubi svoju vrijednost i postaje neutažena tuga. Međutim, izvjesno je da bi želja bila ostvarena da je *Zaimova Ziba* došla, ali ne bi bilo pjesme, ne bi bilo sevdalinke.

Ili pjesma o Ali-paši koji prosi lijepu Maru u dalekom Bišću. Mara odbija njegovu ponudu, ali dodaje: “...*da s’ oženiš, bih se objesila*”. Ona hoće zadržati ljepotu čežnje i patnje, a ako bi se udala za Ali-pašu, nestalo bi razloga za istinsku ljepotu ljubavne slatke strepnje i nade.

Zato je Rizvić u pravu kada tvrdi da je sevdalinka pjesma o sevdahu, a ne o ljubavi, jer je sve ostalo samo u sferi osjećanja i duboke čežnje. Sve je ostalo čisto i eterično, fizički i materijalno neopredmećeno, ostalo kao ljepota duhovnog fluida i sreće koja se očekuje, a nikada ne dolazi. Univerzalna ljepota sevdalinke živi u tom neiskazanom grču, bolu čekanja i snoviđenja onoga što se neće dogoditi. Sve ostalo je okvir i atmosfera tog osnovnog motiva.

Sevdalinka je, mada je najčešće izražena kao *monolog* jedne osobe, obično žene, rjeđe muškarca, uspjela kultivirati odnos između ljubavnika, transformirati ljubav u simbole i metafore i njihov eufemičan govor, te formirati prepoznatljiv jezički i stilski izraz, pa sve to transformirati na nivo umjetničkog i univerzalnog iskaza.

I konačno, sevdalinka snažno determinira *pasivni ženski princip*, ulogu žene koja čeka, pati i pjeva svoju emocionalno-psihološku parabolu, poput ptice u kafezu. Aktivan je, najčešće, muški princip koji traži zadovoljenje u objektu koji je statičan i bez inicijative. Ovakav odnos muškog i ženskog principa prati našu književnost, sa dominirajućim patrijarhalnom vizurom, bez izuzetaka, od njenih početaka. Iskakanja su samo slučajna i sporadična i liče na uzlet ribe koja lovi mušicu da bi se ponovo vratila vodi. Voda, ipak, nije tako ustajala kako se, u prvi mah, misli.

Pjesma *Poljem se vija Hajdar delija*⁶, kojom

6 Munib Maglajlić smatra ovu sevdalinku stolačkom, prema sredini i vremenu nastanka. Maglajlić u njoj prepoznaje srednjovjekovne slike utvrđenog grada Stoca, polje koje se stere ispod tvrđave i općenito atmosferu ove pjesme. Vidi: *101 sevdalinka*, Mostar, 1977, str. 153-162.

ćemo se zabaviti u jednoj mikrovivisekciji, na izvjestan način je prevratnička i ne prihvata prethodno nabrojane poetičke principe sevdalinke, ili barem većinu njih. Ono što poetički diferencira ovu pjesmu u odnosu na tradicionalnu ili da kažem tipičnu sevdalinku vrijedno je svake analize i interpretacije zato što ona nudi niz poetički razlikovnih odrednica u odnosu na tradicionalnu poetiku sevdalinke. Tradicionalna poetika nudi jednu vrstu poetičkog kanona koji se ponavlja na manje više sličan ili čak istovjetan način. Tradicionalna je sevdalinka koncipirana kao ljubavna priča koja ima isti **prostor/hronotop** ljubavnog susretanja, stvarnog ili fiktivnog, svejedno (*prozor, ženska odaja, čardak, avlija, bašča*), **vrijeme** povezano s ulogom mjeseca i prvog sumraka/akšama (*predvečerje, večer, noć*) **aktere** (*djevojka, momak ili oboje*), aktivni **muški princip** udvaranja (*preovlađujući*), **prepreku** realizaciji ljubavi (*socijalnu, klasnu, ličnu, iracionalnu, neuzvraćenu ljubav*), unutrašnji ili vanjski **monolog** aktera iz kojeg saznajemo uzrok ljubavne čežnje, snažnu **emociju** izraženu čežnjom/bolom kao najekstremnijim oblikom ljubavne želje, te sretan ili nesretan **epilog**, ovisno o vrsti sevdalinke (hedonistička ili tragična). Ovome treba dodati **metar** (*osmerac, deseterac, dvanaesterac* i dr.), **ritam** (*razvučeni, rjeđe brži, korespondentan teškom osjećanju*), natopljenost **turcizmima** kao stilogenim oblicima i **onomastiku** koja upućuje na muslimansku plemićku sredinu.

Na drugoj strani, u sasvim antipodnom odnosu na ovakvu poetičku shemu tradicionalno shvaćene sevdalinke stoji poetička struktura pjesme *Poljem se vija Hajdar delija*. Ona emanira jedan neočekivan subverzivni, destruktivni odnos spram tradicionalno shvaćene poetike i, ne rušeći tradiciju sasvim, iskoračuje u jedan savremeniji i intenzivniji doživljaj ljubavnog susretanja, čija kompozicija slika počiva na omiljenim paralelizmima (priroda – čovjek) i “sužavanju” spoljašnjih slika na unutar-nju emocionalnu sadržinu, dubinu i jačinu ljubavi.” Suprotno jasno komponiranoj priči u kanonskom modelu, koja se nerijetko strukturira po hronološkom i događajnom redosljedju gdje zadobiva sve kompozitivne fragmente, ova pjesma je samo jedna *slika/trenutak* u kojoj se odvija ljubavni dijalog sa snažnim, ali suptilnim i eufemičnim doživljajem ljubavnog susreta. Izostankom epiloga destruiira se tradicionalna kompozicija i u povratnoj ulozi

umjetnini osigurava modernost legitimiranu subjektivnim doživljajem i lično demonstriranim vlastitim osjećanjem. Stoga je ovakva liričnost sevdalinke mogla biti, i konačno bila, značajan poetički reper našim pripovjedačima moderne pripovijetke. Dakle, ono što značajno distancira ovu pjesmu od uobičajenog kanona sevdalinke jeste nov i neočekivan *prostor* pjesme, zatim simbolična vrijednost toga prostora, nepoznata starom modelu, u kojem je prostor značio hermetičnost i svaku vrstu limesa i kao treći, također neočekivani element prostora, jeste *priroda*, koji implicira odnose *čovjek – priroda i urbano – prirodno*. *Vrijeme* u ovoj pjesmi nema onu primarnu i očekivanu određenost nego se relativizira neinsistiranjem na očekivanoj hronološkoj ravni. Naprotiv, vjerovatno se ljubavni susret događa pri punom svjedočenju sunca, tako da se tajnost i tajanstvenost osjećanja diskretnog mjeseca emitira u *javni diskurs*, mimo svakog očekivanja. Za razliku od uobičajenog unutrašnjeg monologa i samozatajnog prikrivanja osjećanja, ovdje imamo *dijalošku formu* udvaranja aktera, dvoje mladih ljudi, i to na prostornoj distanci koja ne osigurava nikakvu samozatajnost. Zatim, tu je i najveća vrednota pjesme *Poljem se vija Hajdar delija – aktivan ženski princip*, nasuprot uobičajenog muškog, koji je dominantan u takvom patroceničnom, srednjovjekovnom kulturnom modelu. Svojom unutrašnjom logikom aktivan ženski princip producira rušenje ne samo poetičkog standarda nego i destrukciju etabliраних етичких načela ponašanja, kao i rušenje važećeg viteškog i ljubavnog kodeksa. *Izostanak epiloga*, kao konstruktivnog elementa kanona sevdalinke, destruiра kompoziciju, usmjeravajući recipijenta na osjećanje, a ne na tok priče. Da rezimiramo: svi spomenuti poetički elementi (*prostor, vrijeme, priroda, dijalog, ženski princip, kršenje etabliраних vrednota, destruiranje kompozicije, usmjerenost na emociju*) distingviraju prema etabliранom kanonu i, konačno, nanovo vrednuju tradiciju, uspostavljajući novu stvarnost. U tome je njezina prevratnička uloga.

Evo te sevdalinke:

*Poljem se vija Hajdar delija,
po polju ravnom, na konju vranom.*

Gleda ga Ajka sa gradskih vrata.

*“Hajdar delija, i perje tvoje,
tvoje me perje po Gradu penje!”*

*“Ajko djevojko, i kose tvoje,
tvoje me kose po polju nose!”⁷*

Prostor/topos u kojem se događa ljubavni susret dvoje mladih nije očekivan i nije sevdalijski, pa sugerira iznevjereni horizont. Hajdar delija ide poljem jašući konja, slobodan i rabijatan, a djevojka stoji na gradskim vratima, kao ptica tek poletjela do vrata, ustreptala i bojažljiva, kao dijete u nedopuštenu poslu. Djevojka je mogla biti na pendžeru, u bašči, na sokaku, pokrivena velom, kako nalaže patrocenični moral vremena, ali nikako na gradskim vratima. Topos pjesme odgovara srednjovjekovnom gradu, utvrdi, s visokim zidovima i glavnim vratima koja se zatvaraju i na kojoj uvijek stoje muške straže. Na vratima se ne može zadržavati niko, a najmanje mlada djevojka koja još posmatra momka i zaljubljuje se na prvi pogled. Postupak djevojke iniciran ličnim, subjektivnim osjećanjem nije u skladu s etičkim kolektivnim principom vremena i sredine, pa je individualni princip u sukobu s kolektivnim. Slika je moguća i stvarna, a to što je nesvakidašnja i paradoksalna uvećava joj poetičku vrijednost. Ona obogaćuje poetsku strukturu sevdalinke novom situacijom i novim iskustvom: *novom prostornom scenom i pobunom ženskog individualnog principa protiv kolektivnog, važećeg etičkog principa*.

Pomicanje toposa sevdalinke prema vanjskom svijetu/prirodi jednako tako decentrira običajni, etički kanon i relativizira njegovu funkciju strogosti ženskog zatvorenog prostora. Breša je nepovratno otvorena ili relativizirana snagom emocije, zapravo, destruirana je uvjerljivošću i istinitošću emocije, koja dolazi iznutra. Relacija između čovjeka i prirode nanovo je uspostavljena na fonu relaksacije i jedinjenja potaknutog ljubavlju. Ponovno nađena priroda producira nepatvorenu, kosmičku ljubav koja se na taj način univerzalizira. Takvom činu posvjedočuje simbolička semantika polja kao primarnog prostora slobode i ličnog izbora (muškarca) antipozicioniranog naspram tvrđave, simbola zatvorenosti i izglobljenosti iz života (žene). Po-

⁷ Munib Maglajlić, *Antologija bošnjačke usmene lirike*, Alef, Sarajevo, 1997, str. 97. (istakao A. P.)

ljane su antiteza podzemlju i simbol su raja, kamo nakon smrti stižu pravednici. Tvrđava i srednjovjekovni moral izopačile su ljudski lik. "Nečujnost i nevidljivost prodrle su u njega s njima je došla i usamljenost. Privatan i izdvojen čovek – čovek za sebe – izgubio je jedinstvo i celovitost, koje je određivalo javno načelo. Njegova samosvest, izgubivši narodni hronotop trga, nije mogla naći takav isti stvaran, jedinstven i celovit hronotop."⁸ U privatnom čovjekovom životu, naročito u životu žene, pojavilo se mnogo sfera i objekata koji ne podliježu javnom diskursu, pa je lik čovjeka postao višeslojan i heterogen, te su se u njemu razdvojili spoljašnje i unutrašnje. Već smo rekli kako je vrijeme u pjesmi *Poljem se vija Hajdar delija* drugačije nego u tradicionalnoj sevdalinci. Ljubavni susret nije se dogodio u predvečerje, odnosno ova pjesma ne insistira na tome elementu. Ali ona insistira na prezentskom vremenu slike/trenutka. "Snaga i ubedljivost realnosti, stvarnosti," piše Mihail Bahtin, "pripada samo sadašnjosti i prošlosti, 'jeste' i 'bilo je'; budućnosti pripada istinitost druge vrste..."⁹ Ova pjesma je u prezentu, a folklorni čovjek za svoje ostvarenje traži prostor i vrijeme i neprekidno je u njima, pa na taj način tvori trenutak/događaj koji se izdvaja od uobičajene prošlosti u sevdalinci. Prezentsko vrijeme izdvaja događaj, dramatiizira ga i dovodi u zonu bliskog kontakta s recipijentom, stvarajući tako njegovu uvjerljivost i neposrednost doživljaja, što je, također, modernistički element.

Za razliku od preovlađujućeg monologa u sevdalinci, kao intimnog ispovjednog izraza djevojke ili momka, koji ostaje omeđen avlijskim, kućnim ili drugim zidom, ova pjesma je koncipirana kao dijalog u kojem inicijativu pokazuje djevojka. Dijalog je vredniji od monologa jer on pretpostavlja slobodnu cjelovitu ličnost, koja slobodno formulira stavove, izražava osjećanja, namjere, težnje i kontekstualizira ličnost u ambijentu. Uz razumljivu dramsku napetost, Ajka se dijalogom predstavlja kao cjelovita ličnost, koja je u stanju javno formulirati svoju želju, ne libeći se otkriti osjećanje, što je tradicionalno čuvano kao najveća tajna. Ljubav u ovoj pjesmi nije više samozatajna vrijednost ličnosti, koja se uzaludno troši u neiskazanoj žudnji, nego ta činjenica

dobiva javni diskurs sa svim mogućim posljedicama na aktere takvoga čina. Junakinja ekspresivnim dijalogom ispoljava sve što znamo o njoj, pa se u pjesmi u samo jednom dijalogu evokativno rekonstruira život ličnosti, s osnovnim svojim planovima i osjećanjima. Unutarnji duhovni život dobiva u dijalogu "perceptibilnu materijalnu formu", tako da se ono što je sakriveno u unutarnjem jasno vidi u spoljnom, u dijalogu. Da ne bude zablude, ovdje nije riječ o dramskom dijalogu jer bi on pretpostavljao dramski sukob i dramsku napetost među akterima. Toga ovdje nema. Ali ovdje postoji dramska napetost i pretpostavljeni dijalog između pojedinca i zajednice i kod prvog i kod drugog aktera. Istovremeno moramo pretpostaviti i stvarnu dramsku napetost unutar samih aktera, kao svojevrsan intimni, unutrašnji dijalog.

"Hajdar delija, i perje tvoje / tvoje me perje po Gradu penje!" Animiranje i slobodno apostrofiranje imenom momka, te upućivanje jednog od najljepših komplimenata, uopće u sevdalinci, konkretnom mladiću potvrđuje inicijativu aktivnog ženskog principa, samosvjesnog i jasno određenog. Vrijednost komplimenta zadobiva kosmičku snagu trijumfa ljubavi činjenicom da se nastavlja pobuna ženskog principa protiv važeće društvene prepreke, okoštale etičke norme, koja zabranjuje ženi javno pojavljivanje. *Tvoje me perje po Gradu penje*, priznaje djevojka, iako duboko svjesna pobune koju upravo čini radi momka i ljubavi. Ići po Gradu znači penjati se na gradske zidine, što je ekskluzivno muški prostor, pa ako hoćete još ekskluzivnije, to je primarno vojnički prostor. Šta će raditi u tom prostoru jedna djevojka? Koje su sankcije za takvo ponašanje? Kako će se kazniti rušenje kolektivnog etičkog principa u ime individualnog, onog istog pred kojim su poklekale mnoge tragične heroine naše baladično-lirske epopeje? Zašto se, recimo, Hasanaginica nije usudila boriti protiv društvene norme iako je imala jače argumente (djecu)? Ajka ne pristaje na čekanje, na pasivnu ulogu posmatrača i ptice u kafezu; ona je odlučila preuzeti inicijativu vlastitim iskazom i izjavom ljubavi, bacajući rukavicu u lice vremenu i etičkom kodeksu. Ona ne pristaje na pjevanje o sevdahu, ona pjeva ljubav. Time sevdalinka izlazi iz prihvaćenog stereotipa pjesme o sevdahu i ljubavnom jadu i postaje *pjesma o trijumfu ljubavi*.

8 Mihail Bahtin, O romanu, Beograd, 1989., str. 252.

9 Isto, str. 264.

Hajdar, na drugoj strani, prihvata bačenu rukavicu i kavaljerski uzvraća kompliment. Time je dijalog realiziran i uspostavljen ljubavni odnos. Istovremeno, uzdrman je princip preovlađujućeg sevdalijskog monologa, muškog ili ženskog, svejedno. Drugi učesnik u dijalogu, muškarac, prihvata ravnopravno prvog učesnika, ženu, praštajući joj unaprijed rušenje etičkog kolektivnog principa. Prihvatanjem dijaloške akcije otvara se put ostvarenja ljubavi. Nadilazeći monolog, kao misao zatvorenu u sebe, samodovoljnu i dogmatičnu, dijaloška misao ostaje otvorena za druge, komunikativna i aktivna u smislu dijalektičnih suprotnosti koja pokreće radnju. Monolog se iscrpljuje unutar ličnosti, unutar pasivne kontemplacije, a dijalog poziva na komunikaciju i suprotstavljanje, pa je zato aktivan princip.

Otkrivajući razlog njegovog lutanja poljem (*tvoje me kose po polju nose*), muškarac također ruši etički, kolektivni princip uzdržavanja od javnih ljubavnih izliva, kojem takva "slabost" nije dopuštena, pa nehotice afirmira individualni princip prava ljubavnog užitka i hedonizma. On podnosi žrtvu i izlaže se osudi kolektiva u ime ljubavi, doprinoseći rušenjem barijera i pucanjem oklopa, stvaranju preduvjeta da se ljubav realizira. Njegov je aktivni doprinos posve komplementaran ženskom aktivnom principu. "Znak ljubavi je", piše Ibn-Hazm, "i kad zaljubljeni napušta svoje osobine samo da bi želju voljene obratio na sebe. Koliko je samo tvrdica koji su se zbog toga pretvorili u rasipnike? Koliko li je tužnih koji su se razveselili i kukavica koji su se osmelili, pa grubih koji su se raznežili, neodlučnih koji su postali odlučni, glupih koji su se opametili i nakaza koji su se prolepšali? Koliko li je samo ljudi u godinama koji su se podmladili, koliko čednih koji su postali bestidni, koliko neopreznih koji su se preobratali u oprezne."¹⁰

Na koncu, ostalo je da mikrostilističkom analizom ukažemo na ključni, stilogeni postupak kojim se intenzivira izraz u pjesmi, i u ženskom i u muškom komplimentu. U čemu je snaga i novina komplimenta? Šta je tu novo u odnosu na opća mjesta u sevdalinci? Šta je novo u odnosu na izraze divljenja prema drugome u općeprihvaćenoj stilistici komplimentata? I djevojka i mladić priklonili su se jednoznačnoj stilističkoj varijanti *izdvajanje iz pretpostav-*

ljenog niza komplimentata, jednog detalja pomoću sastavnog i nabrajajućeg veznika i (*i perje tvoje; i kose tvoje*). U prvom slučaju Ajka nudi novi izraz (*i perje tvoje*), shvaćajući perje kao simbol konkretne materijalne kićenosti momka (*konj, odijelo, oružje, opći izgled*), na jednoj, i kao izraz apstraktnog fluida, koji nosi sa sobom (*nâm, junaštvo, porijeklo*), na drugoj strani. Njezin izraz sa veznikom i podrazumijeva ovaj niz konkretnih i apstraktnih vrijednosti, koje ne imenuje zbog namjernog izbjegavanja potrošenog stilističkog rekvizitarija okamenjenih i očekivanih stilskih sredstava svojstvenih sevdalinci. Dakle, sve mi se tvoje dopada, pa na kraju i *perje tvoje*, koje može biti samo perjanica na kalpaku, izdvojeno i istaknuto veznikom, snažno je stilizirano do totalne *ekonomičnosti izraza*. Isti postupak koristi Hajdar u svom komplimentu (*i kose tvoje*). Dakle, sve ti je lijepo i dopada mi se, ali izdvajam kosu (*poslije veznika*) kao najjači izraz tvoje ženske ljepote. Vječno žensko je uzdignuta stvarnost, kako kaže Goethe, na koju se čovjek uznosi kad voli, ne zato što bi on sam imao moć uzlaženja nego zato što je on privučen, i to privučen ka najvišem.

Oba komplimenta, i ženski i muški, u prvom stihu imaju bezglagolsku rečenicu/stih (*Hajdar delija, i perje tvoje; Ajko djevojko, i kose tvoje*), a ona je sama posebi stilogena. Bezglagolska rečenica nije nezavršena, kako bismo za trenutak pomislili; naprotiv – takva rečenica je cjelovita, snažnija, stilogenija negoli glagolska, koja je gramatički i standardno korektna. Poznato je u stilistici da je svako odstupanje od norme, zapravo, stilogeno jer izrazu priskrbljuje nova značenja i, što je važnije od toga, subjektivni stav/osjećanje. Eliminiranjem glagola eliminira se izraz trajanja, protok vremena, koji nas u epskoj pjesmi, baladi i tradicionalnoj sevdalinci anestezira, dok je ovdje u pitanju samo slika/trenutak susretanja i međusobnog komplimentiranja, a ne linearno razvučena rečenica. U linearnoj rečenici računamo samo na jednu dimenziju, vremensku, dok je bezglagolska rečenica reducirana elipsa polivalentna na niz semantičkih polja. "Eliptični se izraz tako bitno odvaja od jezičkog znaka", kako ga je definirao Ferdinand de Saussure.¹¹ Saussure

10 Ibn-Hazm, Golubičina ogrlica, str. 36.

11 Ferdinand de Saussure, Cours de linguistique générale, Paris, 1969, prema: Branko Vuletić, Prostor pjesme, Zagreb, 1999, str. 238.

smatra kako "jezički znak ima samo jednu dimenziju – vrijeme. Slika je plošni znak, a bezglagolska rečenica svoju slikovitost, višedimenzionalnost, prostornost pokazuje prije svega svojim govornim ostvarenjem." Ovakvim razumijevanjem potiranja vremenskog toka, linearnosti/jednodimenzionalnosti ovaj stilistički postupak tendira pjesničkom. Snažna i upečatljiva slikovitost trenutka i spomenuta nelinearnost upućuju na oblike modernističkog stvaranja. U bezglagolskoj rečenici prepoznamo "sažimanje vječnosti u tren, životnog iskustva u stih; i obrnuto: bljeska munje u vječno trajanje, stiha u opće poimanje života i svijeta."¹² Osim što oblikuje pjesnički prostor, bezglagolska rečenica linearnom tekstu udahnuje govor ljudskosti, a "jednodimenzionalnosti jezika daje životnost prostora; bezličnost općeg pretvara u univerzalnost pojedinačnog."¹³

Oba obraćanja sadrže *apostrofu* kao figuru antičke retorike u kojoj se glavni akter/govornik obraća imenom i zvanjem sagovornika, kako bi mu dao potrebni legitimitet i važnost (*Hajdar delija; Ajko djevojko*). Apostrofiranje je figura koja se najčešće koristi u epskoj pjesmi i baladi i udružena s ponav-

ljanjem ima vrlo snažan stilogeni efekt. Ono na što računa ova figura jeste patos, odnosno važnost koja se daje sagovorniku u trenutku obraćanja. Apostrofa snažno obavezuje oslovljenika i upozorava na važnost i ozbiljnost poruke koja se takvim postupkom odašilje. Patos nije saveznik liričnosti, ali je kao stilska figura usmene poezije neizbježan i očekivan.

Pjesma *Poljem se vija Hajdar delija* nudi se kao atipična sevdalinka s trijumfom ženskog aktivnog principa koji snažno mijenja prostor događanja, oblik komunikacije i otkriva novi izraz ljubavnog dopadanja. Ona mijenja uobičajenu sliku defanzivne ženske pozicije u našoj literaturi, u mjeri koja je nužna kako bi se prevladao tradicionalni, statični princip pozicije i uloge žene. Druga velika njezina značajka jeste destruiranje tradicionalnog poetičkog modela na jedan potpun i cjelovit način, pa je kao takva prevratnička, na jednoj, i konstruktivistička, na drugoj strani.

(Preuzeto iz: Alija Pirić, *Arheologija teksta*, DES, Sarajevo, 2010.)

¹² Branko Vuletić, nav. Djelo, str. 259.

¹³ Isto.

HAMID DIZDAR: ODABRANI ARHIVISTIČKI I HISTORIJSKI RADOVI

Zahvaljujući Historijskom arhivu Sarajeva, prije svega njegovom umješnom i agilnom direktoru, gospodinu Sejdaliji Gušiću, te njegovim stručnim i ambicioznim saradnicima, čija imena su na časnom spisku priređivača i u impresumu knjige, koji su na ovom zadatku položili još jedan važan ispit, arhivisti u Bosni i Hercegovini i šira kulturna javnost dobili su koristan i drag poklon u knjizi Odabrani arhivistički i historijski radovi Hamida Dizdara. Iskreno se radujemo realizaciji odluke Historijskog arhiva Sarajevo da povodom svoje važne godišnjice oda dužno poštovanje svom dugogodišnjem rukovodiocu i istinskom arhivskom pregaocu.

Uz obimno novinarsko, književno i bavljenje kulturnom historijom, Dizdar je bio izuzetan bibliofil, arhivist i prevodilac. Sakupljao je i objavljivao različite usmene književne oblike, tradiciju i narodne običaje, pisao rasprave i feljtone iz književne kulturne prošlosti Bosne i Hercegovine, a u stolačkim, mladalačkim danima bavio se i slikarstvom.

Hamid Dizdar je bio tihi čovjek izuzetne samodiscipline i nevjerovatne istrajnosti s vrlinom strastvenog istraživača. Istraživanja je najčešće obavljao po nepristupačnim, zabačenim mjestima, mračnim tavanima i vlažnim magazama i podrumima. Bile su to prave bitke za spašavanje arhivske građe s nevjerovatnim entuzijazmom, koji nikada nije prestajao i nikada nije poražen, pa i danas traje.

Opredjeljenje Hamida Dizdara bilo je „otkriti, prikupiti, zbrinuti i čuvati“, a potom, istražiti

i publicirati. Isticao je: „U Arhiv se ulazi da bi se istraživalo, a ne dobio odgovor na svako pitanje komplikovane historije.“ Najviše zahvaljujući Hamidu Dizdaru Istorijski arhiv Sarajevo prikupio je i sistematizirao arhivsku građu u fondovske cjeline i vremenske odrednice značajne za vladajuće ideje raznih civilizacija u historiji Sarajeva, kao svjedočanstva i ilustrirane slike susreta antagonizma i dijaloga pluraliteta. Tematska raznovrsnost i obilje radova nastalih u širokom vremenskom rasponu nametnuli su priređivaču i uredniku ove vrijedne knjige teškoće prilikom izbora, obrade i u pogledu sistematizacije radova. Da se izdavač i priređivač opredijelio na sabrane, umjesto odabranih radova Hamida Dizdara iz arhivistike i historije, bilo bi to višetomno izdanje. Dizdar je svoju zauzetost za unapređenje arhivske djelatnosti i BiH temeljio na vlastitom proučavanju arhivske teorije i prakse, a u pojedinim segmentima obavio je pionirski posao.

Ova vrijedna knjiga ne obuhvata sve njegove priloge i radove, pogotovo ne one koji su bili izvještajnog karaktera, a nastali su kao rezultat njegovih funkcija u Društvu arhivskih radnika BiH.

Dizdar je zanimljive događaje zapisivao, opisivao i prikazivao. Bilježimo neke: *Prvi radio-telegram iz Sarajeva, Požar u Kolobara hanu, Posljednji balkanski karavan, Sarajevo je dobilo prvi vodovod (148 godina prije Londona, a 378 prije Beča), Dolazak prvih automobila, Pred osnivanje Društva prijatelja starina, Prvi ljekari i ljekarije u Sarajevu, Prvi novinari u Sarajevu,*

Strani turisti u starom Sarajevu, Deset godina Arhiva u Sarajevu, Kako se nekad ljetovalo.

Neki njegovi radovi rezultat su studioznog istraživanja, a pažnji znatiželjnog čitaoca neće promaći: *Bosna i Hercegovina u zapisima starih putopisaca, Tajni dogovor o namjerama austrougarskog generalštaba - šta otkrivaju zapisnici koji se čuvaju u Arhivu grada Sarajeva, Poslije 500 godina najzad povelja bosanskih vladara, Popis hanova, karaula i prosjaka u Sarajevu 1878. i 1879. god., Turske vlasti u Bosni i Hercegovini i srpska putujuća pozorišta, Dvadeset godina od dolaska prvih Jevreja u Travnik, Bilješke o razviku štampe u BiH, Muslimani i kršćani pod turskom vlašću u BiH, Da li je u Bosni muslimana bilo prije osvajanja Bosne od strane Turaka.*

Radovalo ga je svako pronalaženje novih arhivskih vrijednosti, što potvrđuju naslovi: *Pronađen je zanimljiv arhivski materijal o trgovačkim vezama BiH i Dalmacije, Turski rukopis o prvom srpskom ustanku, Važni dokumenti iz naše kulturne istorije, U Sarajevu pronađeno originalno djelo velikog azerbejdžanskog pjesnika Nizamija.* Uz svaki rad naznačeno je kada je i gdje prvi put objavljen.

Objavljivanje ove knjige treba biti poticaj i nadahnuće svim arhivskim radnicima u BiH da čuvaju pamćenje zapisano i sadržano u arhivskoj građi.

Još je mnogo zanimljivog na više od 500 stranica korica ove knjige čije je publiciranje značajan kulturni događaj koji će obogatiti kulturnu tradiciju Sarajeva.

U nekrologu za Hamida Dizdara najiskrenije je Kasim Išović zapisao: „Bio je čovjek, skroman

po svemu i u svemu osim u golemoj ljubavi i toplini srca za čovjeka ... običnog i svagdanjeg.“

Osnovni zadatak knjige je predstavljanje i valorizovanje djela Hamida Dizdara, arhiviste, čovjeka koji je svojim radovima uzdigao arhivistiku do nivoa nauke, zahvaljujući izuzetnoj stručnoj obaviještenosti i sposobnosti da zapazi problem, objasni i donese razložne zaključke za rješenje različitih pitanja i arhivskih fenomena, čovjeka koji je pisanom riječju praktičnim istraživačkim radom krstario prošlošću Sarajeva i problemima arhivistika ostavljajući dubok i značajan trag u svim djelatnostima kojima se bavio na ponos nama i našem slavljenuku, šesdesetogodišnjaku: Histrijskom arhivu Sarajeva, kojim je dugo godina uspješno rukovodio.

Zaposlenici u Historijskom arhivu na ovaj način potvrđuju da poštuju i cijene djelo Hamida Dizdara i sve čine da Arhiv bude ustanova izražene i tople dobrodošlice svim posjetiocima i korisnicima. U tome su uspješni i još jednom izražavamo naše želje i očekivanja da budu istrajni, kao što je bio pionir službe Hamid Dizdar.

Valja im stoga zahvaliti na ovoj knjizi kao dragocjenom poklonu svima koji vole knjigu i čitanje, prošlost i istraživanje, kojima boravak u arhivskim depoima pričinjava ugodnost i kojima arhivska prašina ima poseban i ugodan miris.

I „Arkapres“ je na visokom profesionalnom nivou obavila sve povjerene zadatke i poslove potvrdivši i učvrstivši saradnju sa arhivima, koja traje dugi niz godina.

VOLITE LI SVOJ GRAD ?

(Riječ-dvije o gradovima koji to prestaju biti)

Što grad čini gradom?

Parkovi. Zelenepovršine. Uređene i dotjerane, dakako. Pluća grada.

Prometnice. Žile kucavice sa svim pripadajućim prometnim znakovima i signalizacijama koje se poštuju, dakako.

Postojanje raznih institucija za dobrobit njegovih stanovnika: škole, vrtići, knjižnice, čitaonice, muzeji, galerije, bolnice, ambulante, crkve, džamije, sinagoge, havre, hramovi za sve konfesije, zvonici, minareti, sahat-kule, spomenici, kazališta, kina, hoteli, restorani, stadioni, pošte, banke, robne kuće, trgovine i dućani, policijska stanica, vatrogasni dom, sud... Sve to lijepo uređenih fasada i prilazima koji te zovu da im dođeš, da im priđeš bez straha i tjeskobe, da se u njima osjećaš kao čovjek.

Okoliš između njih također čist i sređen; okoliš koji te pozdravlja i koji ti se smiješi, nudeći ti hlad, klupu, odmorište, zaklon... Pa, ako se tu još nađe i rijeka i/ili bazen, vodoskok, fontana koji ti svojim grgoljenjem razgaljuju dušu – e, onda je to mjesto SAN SNOVA! Tko ne bi poželio živjeti u takvome gradu?! Ali, tu leži zamka, ili kako bi to Shakespeare rekao, "...ay, there's the rub...", jer ipak, prvo i prije svega – grad čine LJUDI! Oni koji žive u njemu i stvaraju svu tu ljepotu u kojoj bi trebali nesebično uživati.

Bez njih, bez njihovih ruku i uma svega toga ne bi ni bilo. Da, istina je, baš kao što je i istina da ti isti ljudi koji ljepotu stvaraju mogu tu ljepotu u trenu uništiti, ili je uništavaju polako, gotovo neprimjetno, možda čak i nesvjesno. A evo o čemu se radi:

Nalazimo se već dulji niz godina u periodu tranzicije, ma što taj pojam značio. I baš zato što taj pojam istovremeno znači i sve i ništa i

što nikome nije ni jasan niti simpatičan, svatko ga sebi tumači onako kako to njemu najbolje odgovara. Uglavnom se to svodi na "lov u mutnome", pa tko zna – zna! Pod parolom "snađi se, druže" ili onom "tko je jamio, jamio" događaju se prava čuda. Ali, držimo se sada grada, koji i najviše trpi i koji je tema ovoga uratka.

STAMBENE ZGRADE – FASADE

Stambena zgrada sagrađena prije tridesetak godina. U njoj dvadesetak stanova i neutvrđeni broj stanara. Zgrada je izgubila svoju prvobitnu, jasno osmišljenu fizionomiju jer... bio je rat.

Ali, može li rat biti opravdanje baš za sve što činimo i dan-danas, domalo 20 godina poslije te pošasti? Ako smo onda bili časni građani, zašto to ne možemo biti i danas? Jer, jedni zastakljuju terase ili ih zazidavaju kako bi dobili još jednu prostoriju, drugi zatvaraju prozore da se zaštite od vjetrova i pogleda, treći ih, pak, otvaraju tamo gdje nikada nisu ni bili iz sasvim suprotnih razloga, četvrti ih premošćuju i/ili dozidavaju nove prostore iznad, ispod ili sa strane da bi otvorili garaže, dućane, uredne za ovu i onu djelatnost, peti farbaju ograde u plavo, šesti u žuto, sedmi u plavo-žuto ili već nekoj boji po osobnom izboru; pa, onda tu su satelitske antene koje se kočopere kao kvočke na jajima, kao da taj narod ne radi ništa drugo već gleda dvadesetak programa po cijeli dan, i to na svim jezicima i sve razumije; onda su tu i klima-uređaji čiji se kotači vrte kao kotači poludjele lokomotive, simbolizirajući, valjda, brzinu kojom jurimo u ponor... šarenilo općega besmisla kakvog nema ni u jednom cirkusu!

STAMBENE ZGRADE – HODNICI I STEPENIŠTA

Uđimo u hodnik te iste zgrade. Nema svjetla. Ne radi tko zna od kada. Išarani, izguljeni zidovi. Obijeno stubište iz kojega vire dijelovi armature. Razvaljeni poštanski sandučići što podsjećaju na zapušte-

na groblja, tanki sloj prašine i paučine što visi po kutovima. Koga briga kad je to svačije i ničije. I tu dolazimo do paradoksa, jer, penjući se tim i takvim stepenicama, prolazimo pokraj elegantnih i skupih protuprovalnih vrata, sve jedna skuplja i ljepša od drugih. Pitanje se samo nameće – što se čuva iza tih vrata? I hoće li ona namamiti ili zaustaviti provalnika? Koliko je to u skladu s izvornom arhitekturom, prvobitnim dizajnom nekada uređene zgrade? Ma, što ima veze? Svi se rukovode egoističnom krilaticom – “Neka je meni dobro!” Tko mari za kulturu, tradiciju, odgoj i ine tekovine civilizacije, duhovne vrijednosti, duh vjere?

OKOLIŠ

Ispred zgrade udišete svježinu vode, miris zelenila, punim plućima. To je ono što nam je podarila majka priroda. A ona je široke ruke. Ne škrтари. Koráčate niz rijeku, rubom obale, ulicom, sokakom i tu vas opet čeka iznenađenje. Komotni stanari tu su podigli zidić, ovdje zacementirali, malo zagrađili, zabetonirali 2-3 kvadrata. Pa neće valjda, sjediti u prašini i blatu. Beton je zakon! A to što su okolo pobacane limenke piva, plastične boce raznih napitaka, vrećice raznoga sadržaja ili prazne – to nikome ne smeta. To nitko ni ne vidi. (Čast izuzecima koji uporno i uredno sav taj otpad skupljaju i odnose do kontejnera ili koševa za smeće koji su tu i tamo postavljeni, i, kao po pravilu, uvijek prepuni, pa se oko njih skupljaju gomilice koje zaudaraju.) Obilazite ili preskačete novonastale prepreke i idete dalje. Ali, to nije najgore. Ima toga još.

NOVONASTALI POSLOVNI PROSTORI

Uvijek na nekom lijepom mjestu, negdje uz most, ćupriju, uz obalu, na adi, na nekom vidljivom mjestu, baš tu gdje ne bi trebala biti, nikne neka kafana, neki kiosk, ribnjak, trgovina, nekakvo parkiralište! K'o šakom među oči! I to preko noći! Kao da je Bogom dana! Ne poštuje ni okoliš ni okolne stanare. Pravi se važna i ruga se svima i svemu uokolo jer svijet postoji samo zbog nje! Zar novopečeni vlasnici, gazde skorojevići, ne znaju da postoje stručnjaci koji bi procijenili, ukazali, savjetom pomogli na radost i zadovoljstvo svih? Ili je pojam urbanizacije i dalje samo pojam koji zaboravljeno čući u rječniku stranih riječi?

PLAKATI I POSTERI

Kakav je kaos tek tu nastao! Sve se svukuda lije-pi. Što god kome treba, bez reda, bez kraja i konca! Svatko može zalijepiti kakvu god hoće obavijest, na što bilo. Po svom nahođenju ili ćeifu. Svejedno. Putniku namjerniku, a i takvih još uvijek ima, može se zavrtjeti u glavi od stotinjak starih, prastarih, novih, najnovijih, velikih, malih, poderanih, poderanih pa zakrpanih, razderanih, izguljenih, osušenih, sprženih, pokislih plakata! Ili smučiti! Svejedno. Pravu informaciju o događanjima u gradu ionako neće dobiti. A, kada se sve to začini decibelima svakojake glazbe iz okolnih kafića, gledat će da pobjegne glavom bez obzira!

OBNOVA KUĆA

Obnavljaju se, popravljaju, dograđuju, uređuju kuće i okućnice, dvorišta, avlije, ali kojih dimenzija i s kakvim izborom materijala?! Ima tu i plastike i najlona, i lima i betona, i PVC-a, i raznih metala, pa čak i žice! Gdje su nestali kamen i drvo, ono što je bilo prvo? Krovovi isto pjevaju tužnu priču – najmanje ih je od kamenih ploča i crijepa! Što vi mislite o zelenim, plavim ili ljubičastim krovovima koji nisu samo na slikarskim platnima modernista? Kao noćne more! A tek crni oluci koji uokviruju kuću kao na osmrtnici!

BAŠČE I VRTOVI

U vrtovima čudni ukrasi. U hladu, ispod stabala i razgranatoga žbuna stoje, sjede ili leže gipsani patuljci, lavovi na kapijama, labudovi pokraj osvježavajućih kanala ili fontana. Betonski bazeni, plavi kao more! Ljudi traže hlad ispod najlonskih, sintetskih šatorskih krila što u svijest dozivaju sjećanje na cirkuske arene... Zašto se čovjek tako uporno želi odvojiti, zaštititi od prirode? Zašto ne sjedi u hladu jorgovana, jasmína, smokve, maslina? Gdje su nestale šušćave odrine? Zašto sebi oduzima i prijeći pogled plastičnim krpama teškoga mirisa kemije i medicine? Gdje su onaj iskonski sklad i ravnoteža duha i tijela koju su imali dok su prirodu ljubili i poštivali? Malobrojni su oni koji nisu zaboravili sebe, koji nisu povodljivi, koji nisu potrčali za šundom i kićom i kvazikulturom zapada, jeftinim proizvodima Orijenta ili Dalekoga istoka.

Ah, ta tranzicija! Krajnje je vrijeme da prijedemo ili da se vratimo, jer što drugo preostaje čovjeku koji se izgubio?

GOST PJESNIK

СЛОБО ГОР ВЪНА

LJUBAVNA HARFA ENESA KIŠEVIĆA

Pjesnik Enes Kišević po obrazovanju je dramski umjetnik – glumac. Živi i radi u Zagrebu, ali je po rođenju Bosanac, Krajišnik kojem je ostalo “djetinjstvo zaključano u Ključu”, kako je jednom napisao, i zato je tamo sve više prisutan. Sve te biografske razdvojnosti (Zagreb – Ključ, glumac – pjesnik i još lirik i dječiji pjesnik) očituju se i isprepliću u njegovoj umjetnosti.

Enes Kišević živim primjerom pobija neka uvriježena saznanja o pjesnicima i o tome kako su oni nesretan narod – jer on je primjer sretna Orfeja. Jedan od glavnih razloga za to jeste izuzetan dar interpretacije poezije, kojim je taj pjesnik pobrao najraniju slavu, odnoseći, u pravilu, pobjede na takmičenjima recitatora. Interpretirajući svoje stihove na mnogim poetskim saborima, postao je, vjerovatno, jedan od najomiljenijih pjesnika. Uistinu, ko malo bolje upozna Kiševića, ne može odoljeti spoznaji da je taj umjetnik, nekako, i u svome svakodnevnom životu sposoban stvarati poetski “štimmung”. Enes se i dan-danas jednako čudi svijetu, jednako ga voli, jednako mu se divi. A njegovu pjesničko srce, do bola žedno i željno Ljubavi, kao da ni najmanje ne stari. Nije onda nikakvo čudo što je Kišević, ujedno, jedan od najboljih pjesnika za djecu. Nije malo znalaca koji ne žale što on nije isključivo dječiji pjesnik, što se tom poslu ne preda u potpunosti.

To što je Kišević interpretator svoje poezije ima, svakako, dublje implikacije u samome estetskom činu, gdje se već u umjetničkoj oplodnji sjedinjuje pjesnik i recitator. O toj bitnoj vezi i sam je govorio da, dok piše, riječi izgovara u sebi poput molitve. Iz tog su proizišle neke suštinske značajke u obliku, ritmu, jezičkoj ekspresiji stiha i pjesme, po čemu je njegovo cjelokupno pjesništvo prepoznatljivo. Zanimljivo je zapažanje glumca Fabijana Šovagovića da su se Kiševićevi načini govorenja pretvarali u “pis-

Enes Kišević

ano govorenje”, a da mu u interpretacijama “duša lebdi nad zanatom” u prijenosu drugoj duši, što je drugi život napisane pjesme.¹

Suodnos pjesnika i interpretatora možda je još presudnije i najočiglednije doprinio slavi njegove poezije za djecu koja predstavlja vidnu poziciju u savremenome dječijem pjesništvu, hrvatskom i bošnjačkom. Prihvaćen je i moderan jer je igru stavio u centar dječijeg svijeta. Igra je esencijalno žarište u kojem se sjedinjuju interpretator i dječiji pjesnik. Ona je i motiv i vitalna energija koja sve pokreće i oblikuje zaigrani poetski svijet u kojem i riječi igraju preobrazbu – svjetlost pretvaraju u melodiju, melodiju u boju, čvrsti se oblici rasplinjavaju, trepere na granici između sna i jave i iščezavaju u fluidu. Stihovi teku kao žubor vode, kao slapovi, kao talasi, ili su vrutak i zavrte se u krugovima. Igra zahvata i u sebe upija svu prirodu u kojoj se razigrano srce ispunjava ljubavlju i dobrotom.

¹ Fabijan Šovagović, Pogovor u: Enes Kišević, Sve mirim te, svijete, Zagreb, 1976., str. 80.

Kako prići poeziji Enesa Kiševića, a ne popustiti njenim razigranim čarima koje obuzimaju dušu i razigraju čula? Kako joj se pokušati primaknuti racionalno-analitički i osmisлити je s one druge, ozbiljnije i univerzalnije strane? Možda je ipak teško odvojiti jedno od drugog jer, koliko se god nastojali opredijeliti za objektivnu valorizaciju, teško ćemo se oduprijeti onoj imaginativnoj čaroliji Kiševićeva pjevanja koju su mnogi skloni nazvati estradnim. Iako to nije kompliment za liričara, uvijek bi bilo premalo argumenata koji bi potrali to, pomalo već formirano mišljenje o toj poeziji.

Našlo bi se dosta primjera Kiševićeve nemoći da se odupre estradnoj čari “lahke riječi”, riječi karakteristične za “maspoetiku”, stiha koji šarmira u “datom trenutku”, počesto igre riječima – bez dubljeg značenja, ali markantnog efekta za trenutak. Takve i slične pjesme imaju prvenstveno umjetnički naboj tek u situacijama kad ih pjesnik govori pred publikom. Istina je da takvim stihovima Kišević i osvaja svoje mnogobrojne obožavatelje. Za svrhovitiju i estetski opravdaniju opasku o poetskom djelu Enesa Kiševića daleko su zahvalnije neke druge, srećom, mnogo brojnije, u kojima se taj pjesnik poput cvijeta i stidljive dječije duše otvara za neke druge spoznaje koje imaju i univerzalniji umjetnički smisao od pjesama o kojima smo dosada govorili.

Prve stihove mladi Kišević objavljuje krajem 60-ih i početkom 70-ih godina i skreće pažnju poezijom koja je promovirana kao “estradna”. Druga, odmah primijećena i značajna osobenost njegove poetike jeste u uskoj vezi s tim: nevjerovatna jednostavnost lirskoga govorenja koja ide do naivnosti. Stjepan Hranjec svoj osvrt u kojem, istina, preferira dječiju poeziju, naslovio je: “Enes Kišević, pjesnik začudne jednostavnosti”²

Tim dvjema osobinama pjesnik se predstavio kao “nov” i “svoj”, a samosvojnost iskazana na početku ostala je trajna oznaka njegova pisanja i dok je pjesnik sazrijevao, od zbirke do zbirke, njegov lirski rukopis nije se znatnije mijenjao. Iako je objavio više knjiga stihova, uglavnom nalazimo kraće ocjene i prikaze u povodu izlaženja, a da nema obimnijega sintetskoga rada.

U razvoju Kiševićeve poetike uočavamo nekoliko razdjelnih momenata. Od prvijenca *Pjesnik nosi svoje pjesme na ogled* (1974) traje period njegova sazrijevanja i obuhvaća zbirke *Sve mirim te svijete, i ništa te kao ne boli*, do *Erosa sjeme* (1986), a zaokružen je naredne godine izborom *Lampa u prozoru*, u kojem je sadržano sve što je najvrednije iz ranijih knjiga. Zapaža se motivska raznovrsnost u promišljanju svijeta i života iz prve zbirke, pretežno ljubavno-intimističke i angažirane deklamacije, u drugoj i trećoj širi se naglašenijom metaforikom egzistencije oko ključnih motiva – majka i Stvoritelj, čovjek i duša, ispituje se moć ljubavi u otuđenom svijetu, a izvjesno panerotsko poimanje ljubavi nagoviješteno je i naslovom *Erosa sjeme*.

Enes Kišević izuzetno je razuđen pjesnik. Gotovo da nema emocije ili situacije koja nije opjevana i kojoj nije data mogućnost da se u pjesmi “probudi” kao nešto sasvim novo i u životu rijetko i neobično. Pjesme o svijetu, ljubavi, životu, suncu (manjeviše, pjesme koje bismo nazvali “svijetlim”), potom pjesme o bolu, nepravdi, čovjekovoj tuzi i rezignaciji (“tamne”), o ljubavi, putenoj i kosmičkoj (“sretne”), majci i djetinjstvu, sjećanja (“sjetne i nježne”) – samo su suženi motivski krug. U tom motivskom krugu egzistiraju i ponajbolje Kiševićeve pjesme, kao što su *Pogača*, *Ljetna kiša*, *Otac*, *Snijeg u očima*, *Zatvorena projekcija* i mnoge druge.

Kiševićeva je lirika sva obasjana i prožeta svjetlošću i ozarena ljubavlju i putenošću. U tom smislu, u povodu izbora *Lampa u prozoru*, Božidar Stanišić vidi “svjetlost i eros” kao moćne pokretače lirskog čina, te rezonira da pjesnik “*iznutra stvara solarni mit svoje poezije, mit s kojim su neraskidivo povezani kult vatre i ognjišta...*”, a to opet povezuje eros koji je “*istovremeno paganska raspusnost tijela, tajanstvo začeca, drama rađanja, svečanost čina dolaska na svjetlost sunca*”³. U kontrastu dobra i zla sagleda se čovjekov položaj u svijetu i obično se svodi na arhetipsku poziciju antonima, svjetlost – mrak. Mrak je, u mnogim aspektima života, gruba činjenica koja provocira lirsku refleksiju prema svjetlu kao iskonskoj čežnji bića za ljepotom i Ljubavlju, harmonijom i ispunjenjem. Kako ideja dobra potječe od majke i Boga, roditeljke čovjekove

2 Stjepan Hranjec, Enes Kišević, pjesnik začudne jednostavnosti, Zrno do zrna, Zagreb, 1995.

3 Stanišić, Božidar, Enes Kišević, Lampa u prozoru, Zagreb, 1987, Književna riječ, XLII/1987, 12046 (10. III).

i praroditelja sve prirode, tako se i svjetlost (ona božanska i ona koju je davno zapalila u pjesnikovu srcu majka) izjednačava s ljubavlju i vatrom erosa. Svjetlost je životodajna i kreativna energija i istovremeno etička kategorija najvišeg reda te se u tom krugu osmišljavaju estetski i ljudski aspekti ove lirike.

Mnoge Kiševićeve pjesme izuzetno su kratke, a objavio je i dosta poetskih minijatura – tercina i katrena. U njegovu pjesništvu, pak, posebno mjesto, čini se, mogu zauzeti upravo poemske pjesme u kojima, više nego u drugim – kraćim, do punog izražaja dolazi pjesnikova široka poetska narav. Nekolike takve pjesme, iz novijih knjiga, svakako zaslužuju antologijsku pažnju, naročito *Jutarnja molitva*, *Sonata od sna* i *Havino preklinjanje*.

U knjizi pjesama *Jutarnja molitva* (1991) Enes Kišević objavio se kao zreo pjesnik i u stilsko-izražajnom i misaono-sadržajnom vidu. Sačinjena je od četiriju tematskih cjelina: *Tebi što braniš oči moje*, *Sonata od sna*, *Između dva krika* i *Jutarnja molitva*. Naslovni ciklus, *Jutarnja molitva*, donio je najviše novina u smislu dosegnute suptilnosti misli i poruka. Nadaje se pomisao kako u našoj savremenoj književnosti, nakon Kulenovića, niko nježnije i strasnije od Enesa Kiševića nije opjevao majku i njen grandiozni lik. Njegova *Jutarnja molitva* kao da je potekla iz Kulenovićeva pera, prvenstveno iz poeme *Na pravi put sam ti, majko, izišo*.

Vjetra krug
u vode krug udara.
Vode krug
krug bilja pokreće.
Krug života
krug smrti otvara.
Krug od svjetla
u krug tame teče.
Bez snivača,
bez očiju slanih,
Izvan kruga
samo san se stani.

Jutarnja molitva otvara se filozofijom kruga u kojem je sve savršenstvom oblika zatvoreno i povezano. Zatvoreni su i snivači – *očiju slanih*, jedino je san izvan kruga slobodan. Sintagma *suza i oči* u

mnogim varijantnim oblicima, veoma česta, asocira osjećaj egzistencijalne ugroženosti. Stihovi ritmički proizlaze jedan iz drugoga – kao krugovi na vodi iz čijeg se doticaja stvaraju novi i tako u beskraj. Pjesnik je s radošću otkrio Boga u sebi i Njegovu svjetlost i ljubav kojom obuhvaća i drži svijet. Shodno shvaćanju islamskih mislilaca, pjesnik se osjeća božanskim djelom kojem će se vratiti, kao “*Tvoja suza, koja se ponovo vraća očima svojim*”. U sakralnom stilu i himničnom tonu – blagosivlja/hvalosivlja Boga za sve darove koji su mu donijeli sreću i punoću življenja. Pjeva odu majci, zahvaljuje Bogu za sinove i za život koji je u svojoj cikličnosti vječan, pa je i čovjek besmrtno sudjelovanjem u vječnom životu.

Stihovi su nadahnuti panteističkim poimanjem svejedinstva bića, jer osjeća da u svemu živom “*moja krv / i dah moj treperi*”. Istovjetan je hedonistički doživljaj sjedinjenja s prirodom u erotiziranoj viziji žene, koji priziva Humu, i izlivi osjećanja radosti postojanja:

Zbog harfe boja
čije strune zategnute
od moga vida do Tvoga spokoja
glazbom nijemom odzvanjaju.

Inače, metaforika panteističke ljubavne harfe često se razmjenjuje u novim pjesmama. U toj beskrajnosti i sveprisutnosti Boga odiše i pjesnik koji, opijen, pjeva o harmoničnoj ljepoti svijeta. Ipak je svjestan da nema snagu stvaranja koju ima Bog, jer je umjetnik i čovjek, opijen samo oponašatelj – iz čijih usta “*samo jeka izlazi*”.

U *Jutarnjoj molitvi*, kao i ostalim stihovima etnozavičajnog nadahnuća, nema izravnih motivsko-leksičkih vokacija islamskoga semantičkog polja, ali postoje konotacije misaono-mističnog shvaćanja univerzalnosti Ljubavi koja sjedinjuje – čovjeka, prirodu i Boga. Lirik je u božanskoj svjetlosti ljubavi našao smisao:

“*I usta moja, / te rane otvorene, / već polako / svjetlost tvoja zarasta.*”

Upoređujući *Jutarnju molitvu* s dosadašnjim stvaralačkim postupcima, Mirko Todorović smatra je “značajnom novinom u hrvatskoj književnosti”, te

da je “*produbljanjem i intenziviranjem psiholoških, etičkih i filozofskih slojeva čovjekove svijesti, poetskim pristupom postigao vrhunske stilske domete, a strukturu svojih pjesama obogatio gnomskim i aforističkim dionicama*”.⁴

Sonata od sna budi frapantne asocijacije na *Pjesmu nad pjesmama*. Ljubavna motivika sada je postala složenija za neka pokrenuta moralno-filozofska i psihološka razmatranja o mogućnosti čovjekova opstanka u okruženju. Ljubav ima veliku moć i može pjesnika odvojiti od stvarnosti gdje više nisu ni riječi potrebne: “*Zacijeli riječi poljupcima*”. Ni žena nije obično biće nego nešto eterično i lijepo, nešto što je iznad svega ovozemaljskog i pojavnog:

*Ko snijeg si koji pao nije,
satkana sva si od sna,
latico sniježna zgusnuta svjetla,
sva si ko cvijeta prah.*

Ljubav je sasvim nadnaravna pojava, u njoj je tajni smisao boljega svijeta, a sakralni motivi kršćanskoga semantičkog koda bili su prisutni i u ranijoj poeziji, posebno simbolikom čovjekove zemaljske patnje u liku raspetoga Krista.

Zaljubljene ljubav prenosi u irealne tajnovite predjele snovitosti i bajkovitosti: “*Pod tvojom usnom sni violina, / u violini pjesma, u pjesmi plod. / O kad me dodirnu usta tvoja: / Harfa se boja prospe u svod*”. Senzacija čulne punine iskazuje se sinestezijom “harfa boja” ili “harfa boja u zvuk hoće preći”. Sinestezija je i u naslovu “sonata sna” i ona najbolje odgovara Kiševiću shvatanju smisla ljubavi u svejedinstvu svijeta. Samo ljubav zaslužuje najsavršeniju formu, a san i jeste sve ono što java nije.

Među spolovima ljubav zatreperi čulnošću erotskog doživljaja (“*U prozoru zimsko sunce / kroz san sije / zavlaci se između nas / da se zgrije*”). Međutim, kod Kiševića ljubav nadržava dva bića, ona postoji i sama za sebe, kao ideal, univerzalni princip: “*...Još malo i ljubav će naša bez nas nastaviti put*” (Mi).

Savremenoj civilizaciji i pustoši dehumanizirane urbane sredine lirski subjekt suprotstavlja pejzaž idiličnoga seoskog kraja (gdje je rijeka čista). Tu se osjeća sretno sjedinjen s okruženjem – sve što postoji (zemlja, nebo, ptica, čovjek, drvo) jedno je

i svi imaju ista lica – samo je to mjesto gdje čovjek može biti sretan. Nasuprot panteizmu stoji alijenacija. Čovjek je među ljudima najusamljeniji, potpuno otuđen i “gnjije”. U besmislenom svijetu, u kojem je čovjek otuđen od svoje suštine i otrgnut od prirodne sredine, izlaz je i bijeg u ljubav. Samo ljubav ima smisla i neophodna je, kao zrak i kao san, u životu koji je “*Oka treptaj, tajna tajne*”. Tako se utječe mističnom prozrenju: “*Svakim danom ja udišem svemir cijeli*”. Blizak je Bogu, moru i zvijezdama i u zanosu teži preobrazbi i potpunoj eterizaciji: “*Daj mi Bože biti zrak da svijet me udiše*”. Želi se osloboditi tijela i postati zrak i tako se sav predati, pretočiti se i stopiti u iskonskoj čežnji bića za sjedinjenjem s univerzumom.

Potaknut apokaliptičnim zlom i stradanjem koje je zadesilo Bosnu i Hercegovinu, Kišević se, kao pjesnik i kao interpretator, unutrašnjim imperativom strasno okreće patriotsko-rodoljubnom angažmanu. Knjiga metaforično naslovljena *Snijeg u očima* (1993), pored starih pjesama u novom izboru, donosi i stihove iz ratne zbilje koji su u punom saglasju s naslovom. Stihovi iz istoimene pjesme propituju dilemu: kako ostati ljudski uspravan i dosljedan sebi kad ti se svijet ruši:

*Ne nosi me, moj očaju,
ti nada mnom nemaš vlasti,
toliko sam ja letio
da ne stignem nikad pasti.
I kada mi dušu sruše,
što ni u snu lako nije,
moje će me staro srce
još da grije,
još da grije.
Ne smiješi se, moja glavo,
što sam sâm na sebe spao,
u očima mojim slanim,
snijeg je pao,
snijeg je pao.*

Oči su “suhe” i u njima je “snijeg”, što je, u odnosu na suze, gradacija. Može se pročitati – hladnoća, odsustvo emocija, ukočenost, ili bjelina i čistoća, kao neka vrsta samozaštitnog tampona pred užasima koji se ne žele i ne mogu gledati.

Potresan doživljaj tragedije svog naroda i zavičaja obznanio se kao duboka lična bol, a koja

4 Mirko Todorović, *Poezija u krugu svjetla i tame*, Jutarnja molitva, Ljubljana – Zagreb, 1991, str. 103.

se u najboljim stihovima uzdiže do opće, bosanske boli. Senzibilitetom, lirika ove vrste asocira na romantičare i njihovu "svjetsku bol". Naslov pjesme istoimenog ciklusa *Sijeda djeca* najljepša je metafora za strahotni poremećaj s nepredvidivim posljedicama. Sintagma uspostavlja paradoksalnu vezu, spaja se kraj i početak života, starost i smrt s djetinjstvom i rođenjem. Spoj nespojivog – oksimoron, jedna nova istina, djeca se rađaju umorna i izmučena, unaprijed predodređena za skorbu smrt, kao da nose neki roditeljski, prastari grijeh tla. Ispovijest je to svježije boli, sve je u njoj simultano i prezentno dato u trenutku kad rat još traje i kraja nema. Iz takve pozicije pjesnik se obraća Bogu, ne molitvom bespomoćnog, jer to je prije etički čin svjedočenja i obavijesti o razmjerama antropoloških sila zla:

*Sve to što čovjek stvori
to još se sagraditi može,
ali oni ruše ono
što Ti si stvorio, Bože.*

Motivi su iz popisa ratne zbilje: rušenje svega, podjela, čak i Boga, vladanje nad ljudima, svuda granice, mali čovjek zarastao u mržnju. Sve su žrtve nevine ("a grana ruža miriši i u ruci koja je skrši") i pjesnik svu bol nedužnih stradalnika osjeća i sjedinjuje u sebi:

*Za koju zemlju mi je pasti
kad ja sav pripadam zemlji.
I sve nedužne žrtve
sahranjene su u meni.*

Iz beznada i boli, u komunikaciji pjesme (ja, Ti, oni i žrtve) pjesnik samo svjedoči, ne sugerira puteve izlaska ili rješenja, kao što ni u prvom sloju lirskog saopćenja nije molba i traženje pomoći. Nije ni vapaj. To izbija poetskom sugestijom iz dubine pjesme.

Bosansku bol potresno ispovijeda i *Havino preklinjanje*. Zbog neobičnosti motiva i potresnosti svjedočenja žene-žrtve, pjesma je naišla na izuzetnu recepciju, ne samo ovdje već i u svijetu. Prevedena je na dvadesetak jezika i stavljena na repertoare evropskih dramskih umjetnika. Već je ime Hava leksem bogate semantike, priziva svetost i uzvišenost prve žene-majke i pojam za ženu uopće. Uže uzeto, Hava je nevina žrtva animoziteta i bestijalnosti.

Kiševićev postupak asocira na Kovačičevu *Jamu*; sve je dato kao ispovijest žrtve i počinje u momentu kada se nasilje već desilo. Žrtva živi s bolnom sviješću o posljedicama, pa je to dramatična ispovijest suočenja i traumatičnoga psihološkog proživljavanja.

Hava je pobožna žena iz naroda, pa je i njezino lirsko svjedočenje u stilu jednostavnosti i sažetosti narodnoga govora, a u ritmu i tonu molitve. Sama sa sobom i svojom nevoljom, obraća se Bogu prijekorno: "*Molila sam Te da iz utrobe moje / ispljuneš sjeme soja pasjeg*". Bezizlaz u mucu sugerira katarzični refren: "*Zašto me uslišio nisi Bože moj / kad ništa Ti skrivila nisam?*"

Drama obeščašćene žrtve kojoj se ni smrt ne želi smilovati, iako za njom vapi i traži je i od Boga i od mučitelja, raste zajedno s plodom. Rođenjem djeteta dolazi do obrta u kojem se tenzije ličnog bola unesrećene žene preobražavaju u iskonski poriv majčinstva. Havino obraćanje Bogu više nije prijekorno i upitno, već se umilno moli i s punom moralnošću preklinje da pogleda na to obilježeno dijete i da ga podrži u životu i među ljudima:

*Daj mi snage,
milostivi Bože moj,
podignuti ovo muško dijete,
koje niko osim Tebe
sačuvao ne bi,
i daj merhameta,
djetetu ovom,
sa ljudima i sa istinom
njihovom živjeti,
nesretna Te njegovu
Majka Hava preklinje.*

Saobrazno tradiciji vjersko-patrijarhalnog morala, Hava svoju nevolju prihvaća od Boga i u svetosti čina rađanja nalazi smirenje, te uzrasta do simbola. Pored goleme duševne patnje, nema izljeva mržnje, kukanja ni proklinjanja krivaca; u dubini duše ona vjeruje u Viši Smisao i dostojanstveno podnosi sudbinu, pa je i njena ispovijest stišana i bogobojazna.

Nekako u isto vrijeme kada je postala prisutnija zavičajna komponenta, Kiševićeva poezija postala je i ljudski dublja, misaono suptilnija i izražajno-estetski sublimnija. O sudbinskoj vezi umjetnika i zavičaja ispovijeda u stihovima: "*Tamo gdje ugledah svijet, / tamo ćeš vidjeti i smrt. / Ma gdje bio na zemlji,*

/ tamo ćeš tražiti put". U tom krugu sve etno-patrijarhalne, duhovne i etičke vrijednosti simbolizira Majka koja priziva simbole rođenja, djeteta, života, ljubavi, a motivski se povezuje sa svjetlom i vodom. U čitavoj poeziji majka Hadžera bdi je nad životom i moralni je korektiv. Ona pali lampu u prozoru za nevremena, a svako jutro, pri abdestu, posipa vodu na sve četiri strane:

*Da sve teče kao ova voda dobra.
Da sve teče,
da dno svoje ne muti.
Da sve njenu bistrinu
i pitkost imade.
Da za sobom čisto ostaje.
Da pred sobom bistri.
Da sve svojim tokom
k sebi teče.
Da tiho pritječe drugima.
I da sve snova u izvor svoj kane.*

Pored sunca, drugi bitan element jeste blagodat vode kojom je okupana i umivena Kiševićeva poezija. Voda asocira životni krug: izvor, tok i uvir, ali i čistoću i bistrinu, posebno, etičku. Polazeći od aksiološkoga kriterija ljudskih vrijednosti, majka Hadžera sumira iskustvo o neophodnosti humanizacije egzistencije: *"Bijede će nestati kad svaki čovjek / bude osjećao tuđu nevolju kao svoju"*.

Mnogi Kiševićevi stihovi potekli su iz humanizma i ljubavi prema najbližim, svom narodu i zavičaju, potaknuti su svježom boli i patnjom zbog svega što je zadesilo Bosnu i Hercegovinu, što je premetnula preko deverli glave – *"Dever ćuprije"*. Namjera je, sigurno, bila plemenita i u slučajevima kad je ispisivao stihove iznuđene dnevno-političkim porivom, koji se nisu uvijek mogli izdići iznad toga. Ali je zato, u najboljim pjesmama, sve intimno predosjećano i poteklo iz dubokosežnih doživljaja pandemonije zla da bi se izdiglo iznad ličnog i nacionalnog do općeljudskog.

Kišević je u takvim pjesmama ispjevao poemu jedinstvene ljepote i uzdigao se do Orfeja bosanske boli. Te i takve pjesme spadaju u najljepšu rodoljubnu liriku napisanu u Bošnjaka.

Ali, Enes Kišević bio je i izgleda da će ostati zaljubljenik u život i ljubavni romantik. Glavni je razlog za to što srce velikog djeteta Enesa nikako ne stari. Pjesnikovo srce i njegova čula još intenzivno čute ljepote svijeta i dive se čudu života:

*Svaki put kad mi se dogodi ljepota,
iz mene same odjeknu riječi:
To je život!
I život ovaj moj učini mi se načas
probuđenim strunama harfe.*

.....
*Prvi put ih danas uz Tebe,
ma koliko stiskao usta,
svim strunama tijela u čistom tonu ćutim –
sretan što mi srce
ne razlikuje jeku od glasa.*

(Probuđena Harfa)

To su, ponovo, u njegovu srcu i njegovu biću zatreperile strune probuđene harfe ljubavi i zabrujale mlazom boja. Ponovo Kišević pjeva "sretne" pjesme, s istom, njemu svojstvenom lahkoćom i jednostavnošću i u prepoznatljivom ritmu lirskoga govorenja.

Iako je objavio desetak zbirki i izbora lirike i nekoliko knjiga za djecu, Kišević se još ni blizu nije ispjevao.

(Predgovor u: Enes Kišević, *Ljubavna harfa*, "Bošnjačka književnost u 100 knjiga", Preporod, Sarajevo, 2002, str. 7-23)

Enes Kišević

I ništa te kao ne boli

Dan je kao sunčan.
Ti si kao veseo.
Prolaziš, kao ne vide te.

Svima je kao lijepo.
Svima je kao dobro.
Svima je kao ludo.

I ti si kao sretan.

Živi se kao u miru.
Ptice su kao slobodne.
Budućnost kao na dlanu.

Savjest je kao čista.
I suncu je kao jasno.
O, srce, kao pjevaj.

Svi kao brinu o svima.
Svatko je prijatelj kao.
Svima je kao stalo do tebe
I do svijeta.

I dan kao sviće
I ti se kao smiješiš!
I ništa te kao ne boli.

A votre sante et bon appetit

Kako vi imate dobru sliku na televiziji.
Kako se vidi dobro Vukovar u vatri.
Sarajevo u vatri. Mostar u vatri.

Naša antena ne hvata tako dobro.

Kako Srebrenica dobro gori.
Kao uživo.
Kao da je kod nas, ovdje, u Ženevi.

Šta je to?
Pa to zemlju boli.
Oni vade kosti iz grobova.
U najlonskim vrećicama ih nose.
Živi sele.
Mrtvi sele.

Vidi, molim te, kako je svaka zraka
i svjetla i mraka
natopljena dušama ogorčenim.

Mora da u toj Bosni nije lako disati.

Kako je sjajno kamerman uhvatio
oslobođenu pustoš na licu vojnika!
To bi samo Marlon Brando mogao odigrati.
Bravo, kamera!
Bravo, novinarčino!

Naspi mi, molim te, još vina
i presnimi mi, molim te, ovu sliku,
tako je upečatljiva.

Kažu da sad oružje dobro ide?
Krv je bosanska skočila iznad nafte.
Gledaj diplomate kako se iza leđa brate.

Kako samo onako može pogoditi džamiju?!
Veliko je to umijeće:
naciljati u taj bijeli labuda vrat.

Pogledaj, molim te, kako biblioteka dobro gori.
Kako osvjetljava grad.
Kako plamen suče svjetsku pamet.

Pa, ovo je, naprosto nemoguće:
dijete raskomadano,
a lutka mu u ruci cijela.

Tu sliku nam baš nisu trebali servirati
uz ovako dobru večeru.

-Ne gledajte vi što naša djeca neće jesti.
Samo se vi okomite na ribu;
A votre sante et bon appetit!

Pismo svetom Nikoli u BiH

Dragi Svet Nikola,
ja sam dijete iz Bosne,
dijete iz rata,

nemam cipela
i ne mogu ih ostaviti ispred vrata,
pa te molim Sveti Nikolice
donesi mi bilo kakve cipelice.

Mogu biti i iznošene.
Nije važna boja.
Ne smeta ako su
i veće za dva broja.

Ne trebaš ih puniti
nikakvim darovima –
sam ću u njih zavući
ove noge dok ih imam.

Prekinuta šutnja

Iz čista mira, neki me čovjek na ulici
poteže s dva prsta za rukav i reče:
-Vi, gospodine pjesniče, još uvijek pjevate,
a već ste dobrih godina nakupili?

Smušeno se osmjehnuh i htjedoh produžiti,
no zajedljiv čovjek u prolazu
(o hvala Bogu što smo svi prolazni)
ne odustade od svoje unaprijed smišljene namjere,
te nastavi:

- Pa danas vam poezija nije ni za mlade ljude,
a kamoli za stare.

Doduše, vi i sijede glave lijepo pjevate,
no nikad vam ovaj svijet, pjesniče moj,
nije živio od poezije. Nikad!
Niti će ikad živjeti.

-Svijet ovaj, nikada nije živio od ljudi,
gospodine, nego je oduvijek živio od poezije.

Isključivo i jedino od poezije.

Samo što je ovo drvo, recimo, toga svjesno,
a mnogi od nas nisu.

-Kako to mislite „veliki pjesniče“?!

-Pa zrak ovaj koji dišete, recimo poezija je.
Zemlja na kojoj stojite i koja vas hrani poezija je.

Voda koju pijete,
ovaj suton što pada
i što će vam skoro donijeti san,
sunce, koje će vas sutra probuditi,

ako ga zaslužite,
velika poezija jest.

A ja sam tu tek da vas podsjetim, gospodine,
da je ovo sve oko nas,
sve ovo nad nama i u nama –

čista poezija.

Istina je, da se priroda svome Stvoritelju
zavjetovala vječnom šutnjom,

no upravo zbog toga meni i jest dana riječ,
kako bih ponekad

(ali samo kad je to doista nužno)

mogao prekinuti tu dobrostivu šutnju –
točnije rečeno, nastaviti ju.

Jutarnja molitva

Vjetra krug
u vode krug udara.

Vode krug
krug bilja pokreće.

Krug života
krug smrti otvara.

Krug od svjetla
u krug tame teče.

Bez snivača,
bez očiju slanih,
izvan kruga
samo san se stani.

Blagoslivljam Te
što si me i ovo jutro probudio.

Znam da to mnogima,
koji sinoć usnuše sa mnom,
jutros već nije dano.

Samo da gledam u Tvoju svjetlost,
u izvor očiju mojih,
meni je najveći dar
koji se pružiti može.
Ono što vidim
prevelika je radost za mene.
Prevelika
da samo u meni ostane.

(...)

Hvalosivljam Ti
što me nisi odijelio od mrava,
od konja, od ptice, od ribe, od tigra
(koji se otrgo iz kaveza,
al pruge od rešetki nosi),
od jelena, od deve,
od zmije, od orla, od crva...
od braće po liku –
što si nam svima utisnuo žig krvi
po kojoj se prepoznajemo.
I nikad se moja ruka
ne diže na njih,
jer u njima moja krv
i dah Tvoj treperi.

(...)

Naviko si me na noći,
Naviko na dane,
Naviko na zemlju.
Na nebesa sviko.
S vatrom sam u rodu
sa zrakom sam u rodu;
ko da sam iz vode,
iz svjetlosti niko.

A sve i bez mene
Bit će ko i prije.

Ni sjena se na me
naviknula nije.

Sve što je sebe u Tebi našlo,
zanimjelo je pred Tobom.
Drveće nema riječi:
u plodovima Te opjeva.
Voda nema riječi:
u bilju Te zeleni.
Zemlja nema riječi:
u cvijetu Ti se smiješi.

I usta moja,
te rane otvorene,
već polako
svjetlost Tvoja zarasta.

GOST SLIKAR

LAOBO TOP VINA

AKTUELNOST I AUTENTIČNOST: SLIKARSTVO MEHMEDA ZAIMOVIĆA U SAVREMENOJ BH. KULTURNOJ HISTORIJU

Svojom životom, svojim umjetničkim i izlagačkim djelovanjem te svojom svestranom prisutnošću u kulturnom životu akademik Mehmed Zaimović nesumnjivo je jedno od najznačajnijih imena bosanskohercegovačke umjetnosti druge polovine 20. stoljeća. Njegova prva izložba bila je već 1961. godine, neposredno nakon diplomiranja na sarajevskoj Školi za primijenjenu umjetnost (na odsjeku za slikarstvo), kada je kao gost ULUBiH-a sudjelovao na grupnoj izložbi ovog udruženja u Splitu. U istom gradu će, tek nekoliko godina kasnije, tačnije, nedugo nakon prve samostalne izložbe u Salonu „Lik“ u Sarajevu 1964. godine, samostalno izlagati sa svojim kolegama Aleksićem, Lahom i Ljubovićem (1965). Uslijedit će godine iznimne izlagačke aktivnosti u zemlji i inozemstvu, studijska usavršavanja (Danska, Holandija, Francuska) te sudjelovanje na najznačajnijim izložbama u tadašnjoj Jugoslaviji (poput Jesenjeg salona u Banjoj Luci, Trijenala likovnih umjetnosti u Beogradu, Međunarodne izložbe originalnog crteža i Bijenala mladih u Rijeci, Sarajevskog salona, izložbi Grupe 69) kao i u predstavljanju savremene bosanskohercegovačke umjetnosti u značajnim evropskim i svjetskim likovnim centrima.

Slikarsko, crtačko i grafičko sazrijevanje Mehmeda Zaimovića dešavalo se u iznimno plodonosnom periodu savremene bosanskohercegovačke kulturne historije sedme i osme decenije 20. stoljeća, što je, nesumnjivo, bio izniman poticaj visokim dometa tadašnje likovne, književne, filmske, dramske i muzičke produkcije, ali su, istovremeno, ti visoki dometi svjedočili o jednoj jedinstvenoj generaciji i njenoj uključenosti u evropske kulturne tokove.

Šezdesete i sedamdesete godine 20. stoljeća u likovnom životu Bosne i Hercegovine u bitnom je odredila i velika smjena generacija likovnih umjet-

nika. Naime, iako je određeni broj značajnih umjetnika koji su djelovali prije Drugog svjetskog rata i dalje aktivno sudjelovao u likovnom životu, bio je sve očitiji novi dinamizam i vitalitet koji su unijele mlade generacije sarajevske Škole primijenjenih umjetnosti te diplomanata zagrebačke, beogradske i ljubljanske likovne akademije.

U širem kontekstu bivše jugoslavenske društvene i kulturne scene, pitanja likovnog aktualiteta bila su usko povezana s razumijevanjem uloge likovnih umjetnosti u društvu pri čemu su, u pravilu, priklanjanja savremenijim kretanjima u zapadnoevropskoj umjetnosti poprimala značaj ideološkog uvjerenja. Situacija je osobito bila zaoštrena 1963. godine, nakon govora tadašnjeg predsjednika o stanju u jugoslavenskoj kulturi u kojem je kritičkim tonovima popraćeno približavanje apstrakciji i udaljavanje od realizma, a koje je značajnim dijelom bilo osjetno već na izložbi Prvog jugoslavenskog trijenala u Beogradu 1961. godine, jednoj od tada najznačajnijih izložbi savremene umjetničke scene.¹ Iako je na djelu bilo naknadno uključivanje jugoslavenskih umjetnika u likovne tokove aktualne u Evropi već nekoliko decenija, nedugo nakon spomenutog izlaganja uslijedio je prošireni plenum izvršnog odbora Saveza likovnih umjetnika Jugoslavije u Beogradu, na kojem je bilo osuđeno „jednostrano usmjeravanje likovnog stvaralaštva”² i pristajanje uz apstrakciju.³ Mehmed Zaimović pripada

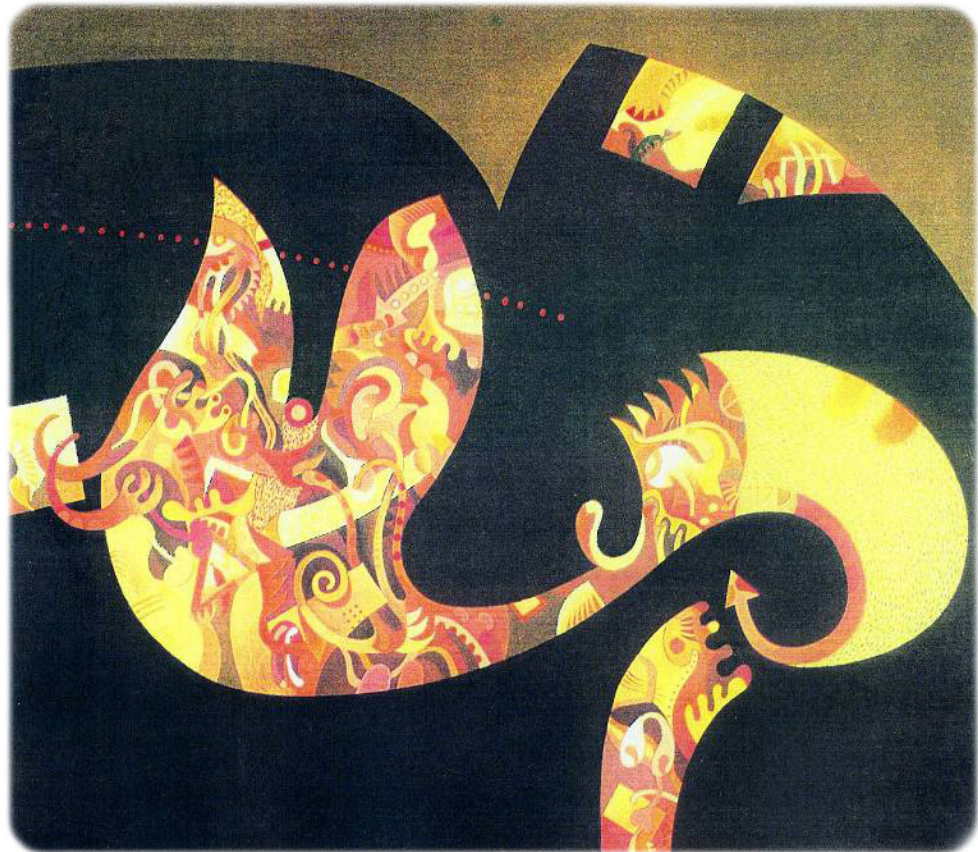
1 *Problem je u odnosima umjetnosti i društva – poslije razgovora likovnih umjetnika u Beogradu*, „Oslobođenje”, Sarajevo, 10. 3. 1963.

2 Isto.

3 Iste godine u sarajevskom časopisu „Odjek” Miodrag Bogičević piše tekst u kojem pokušava razlučiti pojam apstrakcije u slikarstvu. Vidjeti u: Miodrag Bogičević, *Sukobi apstrakcije kopije i umjetnosti*, „Odjek”, XVI, 18, 15. 9. 1963, str. 11. i 14.

onim umjetnicima ovog dinamičnog perioda koji su se sasvim jasno distancirali od programatskog razumijevanja likovnih umjetnosti i od poetike socrealizma koja, u usporedbi s ostalim zemljama istočne Evrope, ovdje i nije ostavila dubljeg traga u slikarstvu. Umjetnici poput Zaimovića, Likara, Aleksića, Misirlića, Hoze, Memnune Vile, Miševića, Ramića (da spomenemo tek nekoliko imena iz te sjajne generacije) visokom razinom izvedbe i otvorenosti za likovno istraživanje i eksperiment otkrivali su upućenost i poznavanje dominantnih stilskih pravaca evropskog kasnog modernizma

u umjetnosti – od enformela, gestualne apstrakcije, uklona ka fantastičnom i nadrealnom do elementa popartističkog izraza i analitičkog slikarstva. Ali, dok se evropsko slikarstvo enformela naglašenom gestualnošću i ekspresivnošću djelovanja na površini (grebanjem, urezivanjem, paljenjem, hemijskom razgradnjom, deformacijama, gustim strukturama) dijelom javilo kao reakcija na formalizam hladne, purističke apstrakcije i značajno vezalo uz tada dominantnu filozofiju egzistencijalizma (podsjetimo na opuse Wolfganga Schulzea Wolsa, Jeana Fautriera, Jeana Dubuffeta, Alberta Burrija, Antonia Tapiesa, Hansa Hartunga, Emilija Vedove), istraživanje na tragu enformela i postepeno reduciranje likovnih elemenata kod dijela bosanskohercegovačkih slikara, kipara i grafičara s kraja pedesetih i početka šezdesetih godina može se tumačiti u nastojanju udaljavanja od ideoloških sadržaja, suviše deskriptivnosti i akademske dorađenosti kompozicije, te otvaranjem ka novoj ekspresiji i autonomnosti likovnog medija.⁴

Čitava umjetnost 20. stoljeća bila je, na stanoviti način, rascijepljena između, s jedne strane, gorljive želje za naglašavanjem umjetničke autonomnosti, i, s druge strane, jednako snažnom potrebom za sudjelovanjem umjetnosti u životnoj svakodnevici. Slika je postepeno nadržala i prelazila svoj fizički okvir, postajala slika-objekt, slika-tijelo, pa sve do slike-kao-ideje i potpunog iščezavanja njene materijalnosti. Iako se ta uzbuđljiva, tragalačka avantura netom minulog stoljeća za iznalaženjem “posljednje slike” u velikoj mjeri dešavala izvan okvira tradicionalno shvaćane slike i mada su sve likovne discipline redefinirale svoje osnove, a historija umjetnosti ubrzano tragala za novim metodama intepretacije djela, ostao je veliki broj umjetnika koji su, poput

ktivnom izrazu, pružilo je formiranje grupe Prostor-Oblik (1975), kao i djelovanje nekoliko mlađih autora koji su aktivnost vezivali uz sarajevsku Akademiju likovnih umjetnosti, osobito u oblasti crteža, skulpture i instalacija. U ovom kontekstu značajno je spomenuti instalacije Nusreta Pašića (Atelje), interes za ambijentalnu umjetnost i performans Jusufa Hadžifežovića, kao i istraživanja u skulpturi studenata iz tadašnje klase prof. Alije Kućukalića (Skopljak, Solaković, Bukvić), a koji su pripadali prvim generacijama sarajevske ALU.

4 Približavanje problemsko-analitičkom osjećanju umjetničkog djelovanja i kao stanovita protuteža naglašeno figura-

Zaimovića, taj sve tješnji prostor slikarskog okvira doživljavali kao novi izazov.

Uporedo s onim što se doimalo dominantnom strujom druge polovine 20. stoljeća u svim umjetničkim sredinama neugaslo je djelovao određeni broj umjetnika koji je ostao u domeni slike i crteža, svjesno čuvajući potrebni simbolički odmak između svijeta umjetnosti i svijeta života. Nerijetko su se, pa tako i na našim prostorima, u isuviše pojednostavljenoj polarizaciji odnosa figuracije i apstrakcije ili upotrebe medija, suprotstavljali „savremeniji“ i „tradicionalniji“ likovni izrazi.⁵ Na prostoru Bosne i Hercegovine izostali su, ili su značajno kasnili, određeni aspekti savremene umjetnosti koji su se u tadašnjoj likovnoj kritici uvriježeno imenovali „drugom linijom“ (Denegri). Razlozi takvih prilika u BiH vrlo su složeni (političke, ekonomske, socijalne prirode) i prelaze okvire ovog osvrt, ali su nesumnjivo i povod da se otvori pitanje odnosa likovnog aktualiteta i likovne autentičnosti, a koje je postalo jedno od središnjih pitanja likovne teorije u osvit postmoderne.

Generacija bh. umjetnika s kraja šezdesetih godina 20. stoljeća, i to primarno u domeni grafike i arhitekture, postepno je relativizirala dominantno hermetični, ahistorični formalizam i esteticizam modernizma i unijela jednu novu, oslobađajuću energiju. Iako je dominantna projekcija glavne literature o modernoj umjetnosti dotad bila da „suvremenost pripada moćnima, a da se tradicije drže nejak“, izvjesno je da su sredine na rubnim područjima, u odnosu na centre modernosti, upravo u sadržajima i oblicima tradicionalnog izraza

5 Naime, neodrživost jednostranog suprotstavljanja figuracije i apstrakcije, a koja je trebala podrazumijevati i navodno suprotstavljanje tradicionalnijeg i savremenijeg izraza, bila je tematizirana na velikoj izložbi jugoslavenske umjetnosti krajem sedamdesetih godina upravo u Sarajevu. Izložba pod nazivom Umjetnost u Jugoslaviji 1970–1978 kao stvarnu dilemu umjetnosti s kraja šezdesetih i tokom sedamdesetih godina postavila je pitanje: predmet ili koncept?, s obzirom na to da su i apstrakcija i figuracija u krajnjoj instanci čuvale „predmetnost“ svijeta umjetnosti. „Nova tradicija“ (I. Zidić) osme decenije, a koja je nastupila nakon radikalne objave konceptualne, spontano je povezala apstraktne i figurativne izraze, a upravo to je bio prostor realizacije bh. grafike i slike u specifičnim uvjetima recepcije kasnog modernizma.

prepoznavale neprekinute sadržaje svoje povijesne egzistencije. Gotovo bi se moglo reći da je tek postmoderni senzibilitet na svojevrsan način unio oslobađajuću atmosferu u bosanskohercegovačku umjetnost i omogućio rasterećeno traganje umjetnika za vlastitim obrascima moderniteta, ublažavajući, na svojevrsan način, immanentni kompleks zaostajanja za likovno razvijenijim sredinama. Možda se upravo u spomenutom kontekstu može razumijevati veza između modernog izraza i tradicije koja snažno određuje prirodu likovnih umjetnosti u Bosni i Hercegovini u toku 20. stoljeća.

Umjesto povijesti kao „biografije velikih ličnosti“ koja je još dominirala početkom 20. stoljeća (a takvo je bilo i razumijevanje povijesti umjetnosti), na značaju je sve više dobivala i tzv. povijest s margina. Ono što je bilo do tada izvan središta – pa i u pogledu ekonomskog utjecaja, a u kontekstu umjetnosti to bi se moglo proširiti i na pitanje marginaliziranosti/ decentriranosti tzv. malih kultura i likovnih sredina – počelo je sudjelovati u novom, pluralističkom pogledu na historiografiju i historiju umjetnosti; riječ je o raznovrsnim, ali jednako mogućim konstrukcijama prošlosti. Namjesto teleološke determinacije historiografije (Derrida) kojom se nameće značenje prošlosti prema nekom una-prijed utvrđenom cilju, djelo se sve više razumijevalo u određenom trenutku svoje vlastite povijesne i prostorne determinacije. „Uprisutnjavanje zajedničkog prostora iskustva“ postalo je osnovom „konektivne strukture“ bosanskohercegovačkih umjetnika, temelj na kojem se oblikovalo „kulturno pamćenje“, odnosno oblikovao „odnos prema prošlosti“, „politički identitet“ i „stvarala tradicija“ (J. Assmann)⁶. Naime, ono što osobito izdvaja značajan broj bosanskohercegovačkih umjetnika sedme decenije jest vezivanje elemenata likovnog moderniteta s vlastitim kulturnohistorijskim naslijeđem: naspram stilističke homogenizacije većih likovnih središta, autentičnost (izvornost, jedinstvenost) recepcije moderniteta nadaje se kao mjera likovne

6 U svojoj knjizi *Kulturno pamćenje*, Jan Assmann pojam „kulturnog pamćenja“ koristi kao „krovni termin za funkcionalne okvire koji se javljaju pod napomenama stvaranje tradicije (ili kulturno trajanje), odnos prema prošlosti (ili kulturno sjećanje) i politički identitet (odnosno politička imaginacija)“. Vidjeti detaljnije u: Jan Assmann, *Kulturno pamćenje*, Vrijeme, Zenica, 2005.

aktualnosti unutar koje se polje razlika tzv. malih i perifernih sredina otvorilo kao polje smisla i stvaralačke slobode. Ova karakteristika bh. umjetnosti kasnog modernizma osobito je zanimljiva jer je riječ o generaciji umjetnika koja se morala školovati na akademijama izvan matične sredine sve do osnutka Akademije likovnih umjetnosti u Sarajevu (1972).

Iako se slikarstvo Mehmeda Zaimovića opire pojednostavljenim i jednostranim stilističkim klasifikacijama, ono na autentičan način pruža svjedočanstvo o jednom takvom iskustvu. Zaimović je nesumnjivo slikar velike erudicije – on je izravno upućen u tadašnje prilike na evropskoj i svjetskoj likovnoj sceni. Njegov slikarski i crtački rukopis nenametljivo otkriva poznavanje različitih stilskih

tendencija i on iz te bogate riznice formi crpi na način koji nikada nije doslovan. Tako je i kada se nadahnjuje elementima vlastite likovne tradicije – to nije ikonografsko prepisivanje ili dopadljivo ilustriranje poznatih sadržaja. Ali, to su uvijek, riječima umjetnika, boje ovog podneblja, ove zemlje, neba i livada i onda kada se motiv pejzaža izravno ne otkriva (prvom) pogledu. Ta se veza sluti i u ritmu koji vlada između pojedinih elemenata brižljivo građene kompozicije, u ekspresiji linije, u kolorističkim sazvučjima. Slikarstvo Mehmeda Zaimovića na raskošan način otkriva da pripadanje jednom narodu, kulturi, običajnosti nije nužno impliciranje “povijesnog sužavanja” (Šarčević): ono potvrđuje da vrijeme koje živimo nameće potrebu za *transverzalnim*

umom – otvorenim i sposobnim za prijelaze između kultura, tradicija i religija.⁷ I ono izvanredno pokazuje da se može biti duboko ukotvljen u prostor i vrijeme u kojem se živi i djeluje i biti savremen.

Interes za vlastito kulturno naslijeđe, uz nastojanje da se kritički promisli aktualno stanje u umjetnosti i kulturi i da se kontekstualizira s prilikama u okruženju, rezultirali su u sedmom i osmom desetljeću u Bosni i Hercegovini izuzetnom izdavačkom i izlagačkom aktivnošću, pokretanjem nekih od kapitalnih kulturnih institucija i edicija, oživljavanjem i pokretanjem značajnog broja stručnih časopisa iz oblasti likovnih umjetnosti, književnosti i filma te organiziranjem naučno-istraživačkih projekata i simpozija.⁸ Krajem šezdesetih godina proteklog stoljeća održana je tematska rasprava vodećih kulturnih djelatnika o kulturnom naslijeđu naroda Bosne i Hercegovine⁹ na kojoj je istaknuta uloga i značaj tzv. malih kultura u savremenoj historiografiji, osobito onih koje su, kako je to istaknuo Mak Dizdar, poput bosanskohercegovačke, “obojene heterogenim izrazima i simbolima na raskršću bizantijsko-islamskog Istoka i romansko-germanskog Zapada.”¹⁰ U promišljanju odnosa prema kulturnom naslijeđu, uočeno je da “pristup kulturnom naslijeđu izražava stupanj

istorijske svijesti jedne nacije”¹¹ u kojem osobitu ulogu imaju tragovi naslijeđa u opusima “modernih slikara, pjesnika, urbanista, grafičara i arhitekata koji time žele reali-zirati svoju želju za kontinuitetom” pri čemu “želja za identitetom postaje ravna želji za dostojanstvom.”¹²

Ovakvo promišljanje vlastite tradicije bilo je sasvim na tragu tada vrlo aktualne rasprave o novom razumijevanju historijskih tokova i uloge historiografije u društvenim kretanjima, a koja je uzbunila evropske intelektualne krugove nakon objavljivanja knjige francuskog povjesničara Fernanda Braudela *Gramatika civilizacija*¹³ 1963. godine. U spomenutoj knjizi Braudel je izložio svoje razumijevanje civilizacija kao “beskonačnih povijesnih kontinuiteta” i među prvim historičarima 20. stoljeća pisao je o “povijesti dugog daha”, pozivajući na primjenu povijesnog postupka koji bi se mogao usporediti, recimo to Braudelovim riječima, s “dugolinijskom plovidbom po pučini vremena.”¹⁴

S ciljem pokretanja naučno-istraživačkih projekata kojima bi se istraživala i valorizirala kulturna baština, šezdesetih i sedamdesetih godina otvoren je niz značajnih muzejskih i galerijskih institucija, između ostalih: Muzej književnosti BiH u Sarajevu (1961), Muzej Branka Šotre u Stocu (ekspozitura Umjetničke galerije BiH, 1963), Galerija portreta u Tuzli (1964), Muzej grada Zenice (1966), Muzej Jevreja BiH u Sarajevu (1966), Ekspozitura Umjetničke galerije u Mostaru (1969), Samostalna muzejska zbirka u Bijeljini (1970), Umjetnička galerija u Banjoj Luci (1971), Galerija Jovana Bijelića u Bosanskom Petrovcu (1972, dio Muzeja Pounja u Bihaću), Zavičajni muzej u Livnu (1974), Galerija Rizaha Štetića u Brčkom (1975).¹⁵

7 Abdulah Šarčević, *Politička filozofija i multikulturalni svijet/ Istina o istini: svijet moderne i postmoderne/U sjeni nihilizma*, Svjetlost, Sarajevo, 2003, str. 252.

8 Godine 1974. književnik Branko Ćopić iznio je sljedeću misao o kulturnom razvitku Bosne i Hercegovine u periodu nakon Drugog svjetskog rata: “Kulturni procvat i razmah umjetničkog i naučnog stvaralaštva u Bosni i Hercegovini idu takvim tempom i daju takve rezultate da mi se sve čini kako je ova republika u tome pogledu najdalje odmakla od onog stanja zatečenog nakon oslobođenja. To naročito važi za posljednjih desetak godina kad se taj stvaralački zahvat još više proširuje i produbljuje.” A Skender Kulenović: “Ako bi se poredili rezultati sadašnjeg umjetničkog stvaralaštva s onim što je učinjeno između dva rata, onda mogu da kažem da je Bosna i Hercegovina učinila veliki napredak na području kulture.” (Citirano prema: Mihajlo Vujanić, *Odlasci bez rastajanja, susret sa stvaraočima koji žive i rade u Beogradu*, “Odjek”, Sarajevo, 15. 12. 1974).

9 Svi tekstovi objavljeni su u tematskom separatu pod naslovom *Zapisi i suočavanja: O kulturnom naslijeđu naroda Bosne i Hercegovine*, u časopisu „Izraz“, br. 12, god. XIII, decembar 1969, str. 597-622.

10 Mak Dizdar, *Marginalije na temu o kulturnom naslijeđu*, „Izraz“, br. 12, str. 600-601.

11 Predrag Palavestra, „Izraz“, br. 12, str. 609.

12 Husejin Tahmišćić, Suočeni s raznovrsnošću, „Izraz“, br. 12, str. 616.

13 Spomenuta je knjiga prvobitno bila zamišljena kao udžbenik završnih razreda francuskih gimnazija. Međutim, složenosti svoga pristupa ekonomskim i društvenim problemima savremenog svijeta nadmašila je prvobitni okvir. Prevedena je na hrvatski jezik pod naslovom *Civilizacije kroz povijest*, Globus, Zagreb, 1990.

14 Braudel, str. 64.

15 Prema: Krunoslava Topolovac, *Muzeji i galerije*, u: *Kultura u SRBiH 1945-1975*, NIŠP „Oslobođenje“, Sarajevo, 1976, str. 45-57.

Jedan od najznačajnijih izlagačkih prostora, otvoren u tom periodu, bila je nesumnjivo Gradska galerija Collegium artisticum u Sarajevu, u kojoj je prva izložba održana u aprilu 1975. godine, a koja je imala za cilj ponuditi veće izlagačke prostore, čiji je nedostatak bio jedan od ključnih argumenata u opravdavanju činjenice neodržavanja velikih gostujućih inozemnih izložbi u Sarajevu. Iz istog perioda treba spomenuti i vrlo aktivno djelovanje Umjetničkog paviljona u Sarajevu (1947–1975) u kojem se od 1968. do 1974. održavao *Sarajevski salon*, a čije je zatvaranje 1975. bilo jedan od dodatnih poticaja za otvaranje veće gradske galerije u Sarajevu.

U međunarodnoj afirmaciji bosanskohercegovačke likovne umjetnosti, uz djelovanje Umjetničke galerije BiH u Sarajevu, značajno je bilo i pokretanje *Jesenjeg salona* koji se održavao svake dvije godine u Banjoj Luci (1961), umjetničke kolonije u Počitelju (1965) te djelovanje Galerije jugoslovenskog portreta u Tuzli i ljetne kiparske kolonije u Ostrošcu. Uz redovite godišnje izložbe umjetničke kolonije u Počitelju, umjetničke izložbe bile su održavane i u okviru drugih kulturnih manifestacija, kao što su bili *Jesenji likovni salon*, koji se održavao u okviru Oktobarskih dana kulture u Sarajevu, te *Slovo Gorčina*, koje se od 1971. održava u spomen na pjesnika Maka Dizdara u blizini jednog od najznačajnijih lokaliteta bosanskog srednjovjekovlja, nekropole stećaka u Radimlji kod Stoca.¹⁶ Mehmed Zaimović prvi je put izlagao na ovoj značajnoj manifestaciji u Stocu još davne 1978.

Godine 1974. u sarajevskom časopisu "Odjek" bio je objavljen impozantan popis više od 50 stalnih kulturnih manifestacija koje su se održavale u Bosni i Hercegovini u periodu sedme i osme decenije 20. stoljeća, od kojih su neke bile značajne i u evropskom kulturnom kontekstu.¹⁷

16 Zanimljivo da je iste godine, u ozračju probuđenog zanimanja za proučavanje kulturnog naslijeđa, u Zenici održan simpozij pod nazivom Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura (H. D. *Simpozijum o kulturi srednjovjekovne Bosne*, "Borba", Beograd, 3. 10. 1971), a spomenuta izložba *Umjetnost na tlu Jugoslavije – od prethistorije do danas*, koja je nakon Pariza 1971. postavljena i u Sarajevu, bila je na platou Skenderije popraćena velikom izložbom srednjovjekovnih bosanskih stećaka.

17 Milenko Radošević, *Stvaralačka raznovrsnost*, "Odjek" Sarajevo, 15. 12. 1974.

Kao jedan od ključnih projekata za buduće istraživanje, naučno valoriziranje i objavljivanje građe iz oblasti kulturnog naslijeđa bilo je svakako pokretanje biblioteke *Kulturno naslijeđe BiH* 1963. od dvije sarajevske izdavačke kuće – „Svjetlost“ i „Veselin Masleša“, pri čemu je „Svjetlost“ radila na pripremanju i objavljivanju djela iz oblasti književnosti, jezika i pozorišta, dok je „Veselin Masleša“ objavljivao radove iz oblasti arhitekture, historije, historije umjetnosti i društvenih nauka. Spomenimo da je do 1973. biblioteka *Kulturno naslijeđe BiH* objavila čak 10 novih naslova iz oblasti likovnih umjetnosti¹⁸ te da je iste godine „Svjetlost“ dobila nagradu za najuspješniji izdavački projekt u Jugoslaviji upravo za spomenutu ediciju, od Udruženja izdavača i knjižara Jugoslavije.¹⁹

Dovoljno je podsjetiti na godinu 1966. i događaj koji se rijetko bilježi i u mnogo razvijenijim evropskim književnim sredinama, a riječ je o pojavi dva izuzetna književna djela: romanu *Derviš i smrt* Meše Selimovića i zbirci poezije Maka Dizdara *Kameni spavač*. Kasim Prohić (1937–1984) zapisao je kako su ta dva djela "učinila takav prijelom u shvaćanju umjetničke vrijednosti književnog teksta, a potom i o predstavi o literaturi kojoj izvorno pripadaju, da ih možemo imenovati kao graničnu liniju od koje jedan put vodi u autentična umjetnička svjedočanstva od šireg kulturnog značaja, a drugi ili u rutinerstvo spisateljskog zanata ili u puki diletantizam i neispisanost književnog rukopisa." "Poslije ovih djela", smatrao je Prohić, "književno stvarati postalo je mnogo teže, ali i – izazovnije."²⁰

18 U prvih 10 godina djelovanja biblioteka *Kulturno naslijeđe BiH* objavila je sljedeće naslove iz oblasti likovnih umjetnosti: M. Wenzel: *Ukrasni motivi na stećcima*, Š. Bešlagić, *Stećci*, Đ. Mazalić, *Leksikon umjetnika BiH*, Z. Kajmaković, *Zidno slikarstvo u BiH*, S. Tihčić, Jovan Bijelić, Đ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u BiH*, Dž. Čelić i M. Mujezinović, *Stari mostovi u BiH*, M. Kadić, *Starinska seoska kuća u BiH*, P. Anđelić, Bobovac, *Kraljeva Sutjeska* Vidjeti članak: Marina Trumić, *Imate Sarajevo – Značajan jubilej*, „Oko“, Zagreb, 28. 11. 1973.

19 Vidjeti u: Miodrag Bogičević, *Izdavačka djelatnost kao dio kulturnog preobražaja* u: *Kultura u SRBiH 1945–1975*, str. 71-79. i Risto Trifković, *Osvrt na ediciju "Kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine" u izdanju Svjetlosti*, „Život“, 11-12, god. XXIV, knj. XLVIII, novembar – decembar 1975, str. 503-511.

20 Kasim Prohić, *Meša Selimović*, u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, *Novija književnost*, knjiga IV – proza

Sedma i osma decenija 20. stoljeća bile su važne i za uključivanje bosanskohercegovačkog dramskog stvaralaštva u modernije, evropske pozorišne tokove. Šezdesete godine označile su u čitavoj Jugoslaviji vrijeme istraživanja u teatru. U Sarajevu je, već sredinom šeste decenije, na inicijativu Jurislava Korenića, osmišljen nov i alternativan koncept teatra te je 1955. otvoreno Malo pozorište, kasnije preimenovano u Kamerni teatar 55. Spomenuto pozorište potaknulo je osnivanje i Dramskog studija (1967), koji će kasnije prerasti u Odsjek za scenske umjetnosti i teatrologiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu (1972), a u okviru kojeg je pozorišni život bio osvježen dinamičnijim vidovima scenskog izraza, poput kabare-teatra, mjuzikla, satiričnog kolaža i svojevrsnih oblika *happeninga*.²¹ Krug oko Kamernog teatra pokrenuo je i Festival male i eksperimentalne scene (MESS) 1960. godine, a on je pobudio osnivanje niza eksperimentalnih teataru u bivšoj Jugoslaviji. Bile su to godine prvih domaćih teatarskih inscenacija djela velikih evropskih pisaca poput Camusa, Millera, Sartrea, Becketta, Ionescoa, Williama, Geneta, Pirandella; jednom riječju, uključivanja u tzv. evropsku "antidramu" s kraja četrte i početka pete decenije 20. stoljeća, kao i vrijeme praižvedbi tekstova domaćih autora.

Umjetničko djelovanje Mehmeda Zaimovića jedinstveno je svjedočanstvo ovog dinamičnog razdoblja: Zaimović pamti značaj koji je u životu grada imao stari Umjetnički paviljon, on je sudjelovao u radu počitelske kolonije, banjalučkog jesenjeg salona, Makovih dana u Stocu; grafički je uredio i premio brojna nova izdanja; bio sudionikom prvih velikih međunarodnih izložaba mladih bh. umjetnika u svijetu, ali istovremeno čuvao živo sjećanje na velikane bh. umjetnosti – svoje profesore iz umjetničke škole. I stoga, iz takve dinamične i plodonosne klime u kojoj su nastajali njegovi rani radovi – od ekspresivne figuracije ranih crteža do svedenih i pročišćenih kasnijih ulja, Zaimovićev način likovnog mišljenja otkriva postupak velike sinteze i čini suvišnim krute stilske podjele.

Slikarstvo Mehmeda Zaimovića referira se na vidljivu stvarnost, u njoj nalazi svoje žive impulse

i poticaje, ali pokušava doseći i njeno drugo, manje vidljivo lice. Zato se to slikarstvo, na stanoviti način, dešava na granici svjetova – onog vidljivog i onog nevidljivog, i u njemu su elementi apstrakcije i figuracije sasvim prirodno isprepleteni. Oštro opcrtni okvir u pravilu gradi prepoznatljiv, dominantan motiv koji formom evocira temu: kvadratni kadar na slici *Prozor* (1977), vijugavi tamni put na slici *Put kojim je otišla moja majka* (1988), spiralna forma na slici *Odlazak koji dolazi* (1989), prstolike forme na crtežima iz ciklusa *Bol* (1992) i slici *Ruke* (1994), plameni jezici u slici *Opasno* (2000).

Zaimović ne slika sam proces gledanja i neposrednog slikarskog mišljenja na način na koji je to, recimo, činio Cézanne. On pušta da ga motiv u potpunosti osvoji i zarobi čula, da se nataloži na sva, u njemu već postojeća, emotivna i intelektualna iskustva i da potom, poput supstrata, iziđe na površinu platna. Zaimović bilježi sjećanja na pojedina vizualna iskustva, na sve ono što i nesvjesno nastanjuje naš pogled, a potom i sjećanja na emotivna stanja koja su ta iskustva proizvela u njemu: *Sjećanje na muziku* (1982), *Na ivici sjećanja* (1987), *Odnosi prema događaju* (1994). To nije slikarstvo neposrednog, ni onda kada slika *Buđenje jutra* (1984) ili *Svitanje* (1998). To nije slikarstvo prpošne sreće ili lahkoće, ali ono nije ni mračno ni zatvoreno – spremno je da se otvori pogledu koje u njemu nalazi rezoniranje srodne duše. Zato to nisu tek neki izvanjski simboli ubačeni u prostor slike koji bi tek tu trebali naći ili dobiti značenje. To je duboko intimno i proživljeno slikarstvo: i onda kada slika pejzaže, sjećanja na prijatelje ili najdublju bol.

Ove godine, nakon više od 30 godina od svog prvog izlaganja na Slovo Gorčina u Stocu zatvara se jedan veliki luk u slikarskoj, izlagačkoj i intimnoj putanji akademika Mehmeda Zaimovića. Tu, uz izbrušeni stih velikog Maka Dizdara, nalazi svoje blisko okruženje. I upravo tu, u bogatom tkanju drevnih pećinskih slika, antičkog Daorsona, srednjovjekovne nekropole i osmanske arhitekture potvrđuje da i u našem ubrzanom vremenu digitalne tehnologije nalazi svoj neugasli izazov u okviru slike. I da u tom, obavezujućem okviru još uvijek nalazi prostore iznimne širine i novih izazova.

(ur. Enes Duraković), Alef, Sarajevo, 1998, str. 390.

²¹ Vidjeti u: *Kamerni teatar 55: prvih 50 godina, monografija*, Kamerni teatar 55, Sarajevo, 2005.

MLADI PJESNICI

СЛОБО ГОР ВЪНА

U OVOJ PJESMI VUK NIJE LOŠ

*Sad kad smo porušili sve mostove
nema nam druge
nego progovoriti jezicima novim
(Babilon)*

Knjiga Jasmina Saletovića *Eto vuka* prvo-nagrađena je zbirka pjesama na manifestaciji *Slovo Gorčina* 2009. godine i iako je prvijenac, pokazala se cjelovitom i smisaono koherentnom. Mladi autor upustio se u velike poetske teme – oslobodivši stih, oslobodio je misao i doveo riječi do maksimalne semantičke napetosti. Saletović je ponudio više od 40 pjesama, među kojima dominiraju one inspirirane bitnim ličnostima i događajima iz prošlosti čovječanstva, historijskog i mitskog, kao što su Pandorina kutija, Sizif, Troja, Sokrat, Adam, Eva, Noa, Posljednja večera, Nostradamus, krstaški ratovi, Luj XIV, Bartolomejska noć, Vilijem Tel, Hesse i drugi, dati iz jednog sasvim drugačijeg ugla, s ironijskim otklonom i stavom savremenog čovjeka spram prošlosti. U tom smislu znakovita je prva pjesma zbirke (Pandorina kutija) – otvorivši je ne pronalazimo očekivano i poznato, ne nudi nam se odgovor na vječne tajne, već pokazuje ogoljena stvarnost svakodnevnice. Čitajući stihove: *“u krošnji neke tek izbeharale jabuke sa čijeg lišća prvo jutarnje sunce otkida kapi...”* očekivat ćemo pjesnički topos: blistave rose, bistre vode i sl., a dobit ćemo: *“kapi jeftinog pesticida”*. Vraćajući se u mitski i herojski svijet, Saletović pronalazi teme iz sopstvenog života i okruženja, smještajući u njega čovjeka svjetsnog vlastite potčinjenosti biološkim i fizičkim zakonima. U knjizi se isprepliću stvarni i umjetnošću stvoreni svijet, pa suncokret u bašti stoji ponosno smatrajući sebe *“direktnim potomkom najljepšeg Vangogovog suncokreta”*, iskazujući na taj način postmodernistički stav spram odnosa između istinitosti stvarnog i stvarnosti stvorenog. Stihovi iz pjesme *“Putevi”* – *“Hese/Hese/Odr’o si mog stepskog vuka”* – samo su neki u nizu koji aluzivno prizivaju čitateljeva prethodna znanja, uvlačeći ih u novi kontekst u kojem dobijaju i nova značenja. U pjesmi *Crvotočina* motivom jabuke u isti su krug smrtnosti i besmi-

sla uvučeni Eva, Newton i Vilijem Tel – svi su imali bitan kontakt s jabukom koji je utjecao na razvoj civilizacije, a njihova tijela su iznesena na istrošenom tepihu. Saletovićeveva Eva zagrizla crvotočnu jabuku, a Noa, uz životinje svih vrsta, *ukrcava i četiri slona*.

U zbirci *Eto vuka* dominiraju neuobičajene sintagmatske veze i metafore koje se po pravilu proširuju na cio stih ili pjesmu; po Saletoviću, stojeći *“na tromeđi otuđenja, konačnosti i nevjerice”* (pjesma DNA) mi *“mastilom ispiremo jezike da bi svoje mrtve izrodili”* (pjesma 12). Tragajući po prošlosti, on prepoznaje sebe sada i ovdje, među ljudima koji preplašeno stoje pred nepoznatim, pred neizvjesnom budućnošću i izvjesnim krajem. Sve pjesme u zbirci uporedo s prvim, prepoznatljivim poetskim slojem, koji osvaja pri prvom susretu s poezijom, nude pažljivom recipijentu mnoga skrivena značenja, do kojih možemo doći tek nakon pažljivog, višekratnog čitanja. Ne poštujući standardne jezičke norme, autor stvara poeziju koja počiva na apstraktnoj koncepciji i čije ideje prepoznajemo isključivo u figuralnom obliku. Na taj se način njegova poezija stalno kreće između ovog opipljivog, vidljivog svijeta i prostora inelektualne apstrakcije i na toj suprotnosti počivaju pjesme u kojima sentimentalnost i emocije nisu pronašle mjesto. Saletović će *“skalp grčke tragedije”* otkriti u *“kutiji kreme za cipele”* (*Nedodirljiva*), njegova bit *“završava u metamorfozi / štedne žarulje”* (*Metafizička*), dok *“nevoljenu djecu krste u formalinu/ krste, Sizife/ u formalinu/ njihove pupčane vrpce/ moje su glasne žice”* (*Povratka*). Pjesnička minijatura koja nosi znakovit naslov – *“Praktična filozofija”* – problematizira, od Borgesa pa dalje kroz postmodernu, opće mjesto literature: ko piše, a ko je napisan, ko sanja, a ko je isanjan, uvodeći krajnju opreku: ko je živ, a ko mrtav: *“... rekoh mu da je mrtav / a on me upita kako znam da nisam mrtav ja / Nastavio sam ne okrećući se”*. U svijetu koji počiva na vjeri da ništa nije pouzdano, gdje se lijepo i ružno prepliću, a ljepota može biti i rođenje i smrt (*Teorija relativnosti*), Saletović vjeruje u riječ jer jedino u jeziku može biti stvorena i ostvarena svaka čovjekova zamisao.

Jasmin Saletović

PANDORINA KUTIJA

Crveno zrno neuhvatljivo
uskrsla sumnja nerazborita
prljava harmonijo savremena
mutni govoru svakodnevni
samotno djelo grešno
nemušti raskolu munjeviti
trulo poštovanje istančano
ustajala naviko brižna
skršeni ponosu postojani
historijski previdi opovrgnuti
goraki porazi časni
usmeno predanje prepisano
nezasita tetnjo za konkretnim
zamorno razmišljanje o ništavilu
visoki raskošu pustoši
prozirna kazaljko
sanjivo ljenčarenje
kiseli kontrasti
Zašao sam duboko
među vaše ćelije
u svima vidim svoj lik
ali on nema ruke kao ja
ni noge ni oči ni jezik
on je demon satkan od vremena
uzalud pokušavam da ga dohvatim
jer ja ne znam
da on živi tamo negdje
u kućici za ptice
u krošnji neke tek izbeharale jabuke
sa čijeg lišća prvo jutarnje sunce otkida
kapi jeftinog pesticida

SUNCOKRET

Jutros me je suncokret, visok kao raspelo
ubjeđivao u opravdanost svoje visine
tobože, on je direktni potomak
najljepšeg Vangogovog suncokreta
Vrištim
da pustim svoje korijenje
u zemlju u kojoj su posrnule posljednje ljuštore
udarničkog poleta, da lučački zamirišem
da pčele od mog nektara naprave otrovni med
da leptirove gusjenice znavijek uspavam
da caklinom rosnog jutra reflektujem
nezasićenu svjetlost u njegovo tjeme, da padneš
u moju krletku
A sinoć sam sanjao kako tvoj uzdah
miriše na sreću, kad se razodjene

CRVOTOČINA

Bijesni crv ugrize Evu
i ona ispusti jabuku
a ta jabuka
ili jabuka mnogo slična njoj
pade na glavu nekog besposličara
i iz njenog sjemena
izraste stablo
u čijem hladu Vilijam Tel
jednog dana promaši
jabuka pade na zemlju
teška poput ruke
što posrće pred svojom sjenkom
Islušanim bajonetima
stjeraše ih u predsoblje
da se odreknu svog učenja
U istrošenom tepihu
obazrivo
iznesoše njihova tijela
Jabuka pade na zemlju

POEZIJA KAO SVJEDOČANSTVO DUHOVNOG I EGZISTENCIJALNOG PUSTOŠENJA

Elvedin Nezirović: *Zvijer iz hotelske sobe*, Liber, Beograd, 2009.

Moj prvi susret s poezijom Elvedina Nezirovića desio se davne 2002. g. kada sam bio recenzent njegove prve zbirke pjesama pod naslovom *Bezdan* i već tada se moglo uočiti da se radi o izuzetno nadarenom i talentiranom mladom pjesniku koji kuca na velika vrata bosanskohercegovačke poezije. I nisam se prevario. Pred nama je nova zbirka Nezirovićevih stihova, *Zvijer iz hotelske sobe*, zapravo, dokumentarno svjedočanstvo rata i povijesti kroz dušu, srce i um lirskog subjekta izloženog duhovnom i egzistencijalnom pustošenju.

Iako sastavljena iz četiri ciklusa: *Tišine*, *Disneyland*, *Krhotine* i *Usne za Veneru*, doima se, nakon prvog i svakog sljedećeg čitanja, kao jedna dobro osmišljena cjelina i nikog ko je iščita neće ostaviti ravnodušnim. Zašto? Zato što se pjesnik, prije i poslije svega, bavi životom u trenucima kada je njegova povijesno-sudbinska datost potpuno bezvrijedna i beznačajna u vremenu što ruševina i rat se zove. Baviti se, dakle, određenim razdobljem vlastitog života i grada, koji ga kao takvog determinira i pojavno uramljuje u slike i pojedinačne ratne sudbine, zasigurno je svojevrsna pjesnička angažiranost i borba s vlastitim ratnim iskustvom, potisnutim u sudbinu koja se nije mogla ni zaobići ni izbjeći, jer pjesniku je dato da je zapisuje, živi i traga za njom:

*pjesnik sam, ne hroničar
i povijest koju zapisujem
ne pripada nikom do meni
dato mi je da pišem, ne da živim.
je li to dar ili usud?*

(iz pjesme Potraga)

A šta je drugo mogao pjesnik u ratu raditi, osim pisati i zapisivati sebe i grad, uz zaglušujući tutanj ubilačkog rekvizitara, i prkositi životom onima što ga nasilno drugima oduzimaju. Pisanje je ovdje i dar, i sudbina, i usud, i svjetlo koje traži ljude kao i Ragib u poharanom i ratom porušenom gradu, kome je mina unakazila i iskasapila tijelo:

*Zovem se Ragib i rijetko izlazim iz svoje sobe.
Odavno je zgasla moja žeđ za ljudima. Staro pero sa
sedefnim poklopcem jedina je moja veza sa ostalim
svijetom.*

*Njime govorim i razlučujem se od mrtve tišine
stvari i zidova.*

*Oko još jedno imam al' suza nemam da ga zalijem:
presahò bunar u meni, pa mi dato da patim a za-
branjeno da plačem.*

(iz pjesme Usud)

I za Ragiba, i za pjesnika, jedina veza sa svakodnevnicom i pojavnim svijetom jest staro pero sa sedefastim poklopcem koje bašeskijski mirno gleda razvaljeni svijet i opire mu se jedinim okom klešuci nove riječi od tuge i kamena. Rekonstrukcija ljudskih sudbina i gotovo fotografsko slikanje napaćene duše u stvarnosti koju nisu željeli nije samo pjesma paćenika nego i priča u obliku začaranog kruga gdje Biba sevdahlijski sanja svoga Ahmu, zaključujući da nema tužnijeg mjesta na svijetu od prazna kreveta:

*Čujem ga noću kako, kroz pljusak poljubaca
kojima me obasipa, govori:
nisu me ubili, Bibo,
ta znaš, bona, da ja ni u džennet ne bih pošao
bez tebe.*

(iz pjesme Džennet)

Ovaj melanholični lirski pasaž ucvijeljene žene istovremeno je prkos bolu, ali i negacija smrti, koje u ratu ima više nego bilo čega drugog.

Slike porušenog grada, koji se otima bilo kakvoj formi i najviše liči na svijet poslije atomskog rata, duboko su urezane kako u pojedinačnu, tako i u kolektivnu svijest onih čije je postojanje bilo izloženo svakodnevnoj traumi i umiranju. A najokrutnije i najžešće domove i gradove rušili su oni koji ih nisu imali i koji u njima nisu nikada živjeli. Zato je Nezirovićeva želja za prestankom rata u pjesmi Requiem nadnaravna i apostrofirana do bola:

*stalno sanjam da sam mrtav
budim se samo sa jednom željom:
Bože, daj da, od trenutka kada otvorim oči,
ne čujem više ni jedan metak
ne vidim više ni jednu smrt.*

Nešto drugačiji stihovi najbližiji lirskim minijaturama nalaze se u četvrtom ciklusu – *Usne za Veneru* – u kojima lirski subjekt kazuje sebe drugog i drugačijeg u potrazi za smislom ostanka i opstanka u napaćenom gradu. Zapravo, ovdje se pojavljuje nada i svjetlo u spas ljudskog roda kroz ljubav koje još ima i bez koje je sve besmisleno, bez obzira što je pjesnik imenuje kao bolest, a nijedna bolest ne traje kratko. Iako je bilo za očekivati da, kao i većina mladih hercegovačkih pjesnika, Nezirović pjeva o jarkim bojama, mediteranskom suncu i neuzvraćenim ljubavima, u stihobirci *Zvijer iz hotelske sobe* sve podsjeća na dnevnik iz rata, gdje se poezija, naizgled jednostavnom naracijom, oštro suprotstavlja zlu i zločinu apokaliptičnih razmjera na kraju XX stoljeća kako ljudskost ne bi izgubila smisao i bila zauvijek poražena.

Elvedin Nezirović

USUD

Zovem se Ragib i nekad sam bio klesar. Već Tri Hiljade Devet Stotina Šezdeset i Četvrti dan sam, evo, nakaza i bogalj, crkavam u vlastitom tijelu i po rukama one što se potajno od mene zgraža – moje žene, Vasvije. Mina mi posječe noge i iskasapi tijelo pa sam ćorav u jedno oko i, k tome još, nijem. Zovem se Ragib i rijetko izlazim iz svoje sobe. Odavno je zgasla moja žeđ za ljudima. Staro pero sa sedefnim poklopcem, jedina je moja veza sa ostalim svijetom. Njime govorim i razlučujem se od mrtve tišine stvari i zidova. Njime bivam ono što mi je od Boga uskraćeno da budem – insan. Ime mi je Ragib, onaj na čijem je prozoru jutros uveho cvijet. Oko još jednom imam al suza nemam da ga zalijem: presaho bunar u meni, pa mi dato da patim a zabranjeno da plačem. Jes, zovem se Ragib i o meni ste čuli ako ste nekad prošli sokakom. Ne umijem da govorim pa zapisujem ono što mi kroz usta ne more izać. Ne idem nigdje i ne pokazujem se nikom. Tako moja muka biva manja jer je ne dotiču drugi. Zovem se Ragib i otkako sam bogalj nisam usnuo – ne bojim se zaspati već se bojim probuditi. I tako vazda – jedno oko u ovaj drugo u Onaj gleda svijet! Zovem se Ragib. Onaj kojeg je jučer prevarila žena. U ratu sam ostao bez nogu, ali su mi zato u miru izrasli rogovci. Ne pitaj me jer ne znam koji mi je Usud veći. Zovem se Ragib. Klesar sam koji od ruku kleše riječi. Riječi od kamena.

GUERNICA (BILI SMO DJECA)

bili smo djeca
vojnici koji su jurišali na ženska srca
zdušniji nego na neprijateljske bunkere
voljeti!
o, zaboga, zbog ljubavi je vrijedilo izgubiti rat...
mi smo povijest učili
vodeći tuđe ratove
u rovovima tmastim
obuzdavali smo mladost koju
nikada nismo uspjeli odživjeti

naši snovi su pokošeni na nekoj oranici
naši snovi su pucali
poput dječijih lubanja pod vojničkim čizmama
naši snovi su, poput ptica, rastjerani rafalima
i sada postoje negdje
kao sveukupno ništa
bili smo samo djeca
umjesto u zagrljaje očeva
jurišali smo u iskopane grobove
u ovu pjesmu
iz koje su trebale iznići ruže
u kojoj su se trebale naći gole krasotice
a ne motivi s Guernice
bili smo djeca
sada smo duhovi
sada smo
Smrt

POTRAGA

pjesnik sam, ne hroničar
i povijest koju zapisujem
ne pripada nikom do meni:
dato mi je da pišem, ne da živim.
čudno je to sa mnom:
pjesme su mi psalmi
a grješan sam kao i svaki čovjek i
ne umijem biti dobar bolje od drugih
je li to dar ili usud?
biti go pred svijetom, bez tajne,
nimalo više svoj do tuđi?
a čovjek bez tajne – nije li samo pročitana knjiga?
ko sam, onda, dragi Bože?
mudrac?
budala?
svetac ili grješnik?
ako mi ikad skineš ovo breme
molim Te, učini to kao
Onaj koji zna
da život i nije ništa drugo do
potraga.

IZ PERA HERCEGOVAČKIH
AUTORA

СЛОБО ГОР ВНА

DAORSON, ZMIJE NAŠIH PREDAKA

Δ AOPΣΩN, tako je ime ovoga grada na čiji smo prag upravo spustili svoja stopala Smaila i ja, prvi put od kako postoji. A postoji, kako kažu najnoviji instrumenti koji “snimaju” kroz naslage zemlje, najmanje – tri tisuće i sedam stotina godina. To tvrdi u najnovije vrijeme dr. Nils Müller-Scheeßel s frankfurtskog Arheološkog instituta. Gospodin je obavio geomagnetna istraživanja ovoga poznatog drevnoga ilirskog grada – grada Daorsona na ošaničkom visočju pokraj Stoca. Istraživanja su otkrila zidine koje se danas nalaze pod slojem zemlje, a koje su oko 500 godina starije od zidina koje su već otkopane i o kojima su prvi put znanstvenu javnost izvijestili Kosta Hörmann i Vladimir Radimsky svojim tekstom *Ošanići kod Stoca*, objavljenim u znamenitom Glasniku Zemaljskog Muzeja, godine 1892.

Naš domaćin je mr. Edo Šator, inteligentni i tihi mladić gospodskih manira, pravi aristokrat duha u završnici svoga oblikovanja, diskretni šarmer kojem

nisu nepoznati neodoljivi lokalni liskaluci, kao ni svjetska kretanja unutar golemog prostora umjetnosti riječi i znanosti o njima, lingvistike posebno. Njegovo je obiteljsko porijeklo iz ovog malog, humsko-bosanskog zemljopisnog gustiša prebujna povijesnog prepletanja – antičkog, srednjovjekovnog, osmanskog, austrougarskog, jugoslavenskog... ukupno: sedam tisuća pozitivne historije! Ko ima Edu za prijatelja, taj ima sve!

TAJNA GRADA DAORSONA

Prelazili smo golemu zaravan idući ugaženom stazom preko livada ispod kojih se nalaze nevidljivi ostaci grada, stariji od vidljivih dijelova Daorsona. Ostatke kiklopskih gradskih zidina ne samo da ćemo pregaziti, nego, zadivljeni onom očaravajućom ljepotom ruina – i doslovno, po stotinu puta, opipati i pomilovati, više vjerujući ćutilima samozatajna opipa nego što vjerujemo razglašenom čulu vida. “Vidljivi” Daorson smješta se u razdoblje između 300.

do 50. godine p. n. e., ali njegovi skriveni, podzemni kvartovi produžavaju mu starost u potpuno zamagljene vremenske dubine, čineći ga valjda najstarijom urbanom naseobinom u cijeloj Bosni i Hercegovni. Daorson je golema, skrivena senzacija.

Rezultati savremene analitičke metode genetskih istraživanja provedenih u švicarskim biološkim laboratorijima izdvajanjem i uspoređivanjem DNK-materijala uzetog u nekim južnoslavenskim zemljama, tek su od prije godinu-dvije postali svima dostupni. Oni, rezultati, potpuno nedvojbeno dokazuju da današnji Bosanci i Hercegovci, među kojima su i ovo troje putnika koji se danas ukazaše na historijskom ozemlju, posjeduju gotovo 45% ilirskog genetskog materijala, a "svega" 30% slavenskog, dok ostatak od 25% gotovo ravnopravno dijelimo s Avarima, Keltima, Tračanima, Grcima i ostalim u vremenskim olujama izgubljenim narodima.

Prolazimo preko pokošene trave. Smaila pita, sa zebnjom, ima li zmija, a Edo se zagonetno, mikelandelovski, smiješi... i šuti. Da je utješi, na rubu žuđena odgovora, nijemo je odmahnuo glavom..."Nema", biva. Isto ga je prije nekih godina pitala i jedna mlada kolegica kad ju je pozivao, neuspješno, da nasamo razgledaju Vidošku tvrđavu, na što je on odgovorio: *Nema tako velikih kao ti...*

PODIZAN KAO MIKENA, RAZOREN KAO TROJA

Evo nas na jugozapadnoj kapiji grada. Zaista, Smailu i mene podsjeća na "vrata" kakva smo vidjeli u mrtvim grčkim gradovima Male Azije, u Turskoj, recimo, neodoljivom Pergamu propetom na uzvišenu havalu ili u slavnom Efezu, iz drevnog vremena Heraklita, dok je more još zapljuskivalo njegove zidine... Najveća sličnost Daorsona je, tvrde znalci, s nekim detaljima Mikene u Grčkoj. Te se sličnosti očituju u načinu podizanja zidina, ogromnim rezanim kamenim blokovima uzidanim u njih bez vidljivog spojnog materijala, poput suhozida bez i jedne jedine pukotine! Naslućuje se i "klasični" raspored lokacija gdje su nekada morali stajati he-roon, akropola, ili još opstojeći tragovi nastambi patricijskog sloja heleniziranih Ilira, domovi generala i dviju stražarskih utvrda udarenih na krajnjim odbrambenim tačkama sjeveroistoka i jugozapada grada iz davnine. Odbrambeni zidovi su i najvidljiviji i najočuvaniji. Glavni je zid dug 65 metara, visok

od 4.5 do 7.5 metara, kako na kojem mjestu. Osim vrata na koja smo ušli, otkrili smo još dva manje vidljiva, pomoćna ulaza.

Gradu se sa sjevera nipošto nije moglo prići – na sjevernoj se strani spušta stubište obraslo nekim lijepim sitnim cvjetovima i mirišljavom travom, a potom se, nakon minijaturne terase, ponovno nastavlja u dvojno stepenište koje vodi na viseće vrtove vješto poduprte zidovima od klesanih kamenih četvorina. Dok sam silazio, mokasinkom sam nehotice odgurnuo jedan kamičak – i on je poskočio, poput zadrijemalog cvrčka, survavajući se stotinama metara niz padinu na čijem je dnu vijugala smeđa suha traka nestalne rijeke Radimlje.

Kad vode ima u izobilju, ona proteče, hući bjesomučno, ponekad razdire obale i odnosi sve pred sobom, drveće i sitnije životinje, u Bregavu, a Bregava u Neretvu. Tako nam priča Edo Šator, a mi gotovo ne vjerovamo. Kako ćemo vjerovati da rijeka može biti u toj mjeri nepouzdana, nepouzdana poput čovjeka? Nijemo gledamo u dolinu: u njezinu koritu nema ni jedne jedine kapi vode, sve je suho, prekriveno suhom, naivnom sirovošću!

A onda se počеше rojiti bezbrojna pitanja na koja nikada ne nalazimo poštene odgovore – baš kao i uvijek na sličnim mjestima. Sličnim po bivšoj moći. Po bivšoj slavi. Po bivšem bogatstvu. Ko su Daorsi i šta im se desilo, pa su nestali? Zašto grad Daorson, baš kao i sudbinska Troja, ili posljednje grčko kraljevstvo i njegov grad Pergam, pa Mikena i toliko drugih antičkih gradova, nikada i nikada više, nakon razaranja nisu obnovljena?

Zašto su ljudi pobijeni?

Zašto se nikada više nisu vratili?

MITSKO VRIJEME NA OŠANIČKOM VISOČJU

Nisu se vratili, jer je sudbinsko vrijeme isteklo za Ilire. A značenje njihovog imena, začudo, znači – biti slobodan, što se, opet – dovodi u vezu sa zmijom? Zar je sudbina tako udesila da oni koji žele biti slobodni – moraju biti, da bi slobodu svoju očuvali – poput zmija? Zmija je totem goleme snage. Kada se rodio mitski Illyrios, sin Kadma i Harmonije, rodonačelnik, zmija je obavila njegovo tijelo i prenijela mu svoju magičnu snagu. Zmija Ilire dovodi u najtješnju vezu, koju još niko nije u stanju proniknuti, sa hetitskom zmijom Ilurjakom. Antički

pisci, rimski i grčki, opisuju ih kao barbare, koje valja pokoriti i upristojiti. I iskoristiti. Ilirsko ime prekrivalo je plemena Autarijata, Ardijeja, Liburna, Japoda, Panona, Dalmata, Dardanaca, Dezidijata. I još bezbroj njih po golemom prostoru Ilirika.

A ovdje su obitavali Daorsi.

Po cijelom prostoru, dok smo prilazili zidinama i kada smo ušli između njih, gazili smo po krhotinama grnčarije. Jednu sam, kriomice i postideno, skrio u svom džepu. Edo kaže da je sve donedavno, osobito nakon pljuskova i obilnih kiša, bilo moguće na površini zemljanih nanosa vidjeti iznenada otkriveni novčić, ponešto od sitnog nakita ili neki mjedeni privjesak, pa čak i zahrđalu fibulu, kopču ili zgodnu aplikaciju.

Nikoga više nema od Ilira. Nestali Autarijati, Ardijeji, Liburni, Japodi, Panonci, Dardanci, Dezidijati, pa i u knjige zapisani Dalmati koji su bili moćniji od svojih prvih susjeda Daorsa. Potonji, zaljubljeni u dolinu Neretve, koji su po njoj plovili i isplivaljavali na otvoreno more sve do Grčke. Historija je uknjižila njihovo bogato kulturno naslijeđe, ali nije pronašla njihov jezik niti njihovo pismo. Otkriva ga posredno, preko onih koji su ih porobljavali i u smrt tjerali, iz latinskog i grčkog razdjeljuju lekseme koje su im mogle pripadati. Tako radi i jedan naš historičar starog vijeka: bišće po bosanskim zemljopisnim nazivima i utvrđuje im, kao, ilirsko porijeklo.

KRICI SU DOPIRALI DO NEBA

Daorson pokazuje da su ga stanovnici morali brzo, u nevjerovatnom bijegu, napustiti! Morali su bježati brzo, jer je neprijatelj već razvaljivao sjekirama drvene dveri na kamenim kapijama. Jer je već prebacivao preko zidina goruće glavne i užasnu smrt.

Jesu li ih samljeli Rimljani, nepobjedivi, koji su davno razastrli svoje nove državne mape preko Ilirika pa do nevidljivih granica bajkovitih azijskih država? Daorson je od njih darovan autonomijom i zadaćom od Cezara zadanom, pa je glavu sačuvao i život produžio. A zadaća je bila da čuva Narentu od Norinske utvrde do mora Adrijatskoga – od stalnih ukoljica, od zlokobnih, od Dalmata ilirskih.

Ili ih je, ipak, uništio “neko svoj”, jer najžešći i najsmrtonosniji ratovi ne vode se s dušmanima, nego sa svojom rođenom braćom. Samo braća lukava znaju načine kako otkriti gdje kriješ svoju tajnu snagu (kao Samson, u perčinu), ili “petu svoje smrtnosti” (kakva je bila u Ahila).

A Dalmati su bili pleme rođačko. Dalmati su bili pleme veliko po velikom broju i po velikoj drskosti. Dalmati jaki i krvožedni, najokrutniji među Ilirima.

“U vrijeme ratova između Cezarovih i Pompejevih pristalica na južnoj obali Jadranskog mora, Delmati su se našli na jednoj strani, a Daorsi na suprotnoj. Pompejev legat je 49. godine p. n. e. stupio u savez sa Delmatima i njima pridruženim plemenima. Cezarov pretor Vatinius započeo je ratne operacije protiv Delmata najkasnije u proljeće 45. godine p. n. e. Gotovo je sigurno da su Delmati baš u to vrijeme (44/43. godine p. n. e.) napali centar Daorsa, grad Daorson, i potpuno ga razorili” – ponaavlja jedan autor za analima slavnog rimskog autora.

Zaista, u trenu kad je ružoprsta krenula prema nebu, kad se pojavio končić između noći i dana, zatutnjali se konji pretorijanaca i do neba se digla vika divljih Dalmata. Na stražarskom mjestu na daorsonskoj kuli stražar je stigao viknuti samo jednom: ONI DOLAZE! Drugi put nije imao vremena. Smrt je urlala kao na svadbi podzemnih bogova!

U toj žurbi, jednom je kovaču novca ispala kutija s alatom i uzorcima novčanih odljevaka I uglavila se u procjep između dvaju kamenih blokova. Pronađeni su u najskorijem vremenu, prije 50-tak godina, čini mi se. Bilo ih je 39, od kojih 29 s likom ilirskog kralja Ballaisa iz 168. godine p. n. e., a 9 ih je s grčkim natpisom ΔΑΟΡΣΩΝ i urezom lika lađe, vrlo slične onoj koju je gotovo jučer pronašla mr. Snježana Vasilj, na lokalitetu Desilo, u glibu Hutova blata, u neprednoj blizini Darsona.

Na jednom mladom ratniku, probodenom kopljem, ostala je na glavi čvrsto postavljena bronzana kaciga. Po njoj je niz likova koji žive u našoj svijesti – Afrodita, Nika, Helij, Dioniz, Muze, Pegaz. Gotovo 2.000 godina kasnije, pronađena je samo kaciga i smještena u Zemaljski muzej u Sarajevu. Pronađen je i ilirski reljef s 13 zmija i 5 pari orlovskih krila.

Pronađen je u Daorsonu fragment granitne skulpture Kadma i Harmonije.

O, da! To je konačni znak – Zmija. ***Ilur – tvoje pravo ime je zmija.***

Zmija će ostati znak dugog nastupajućeg vremena, znak na stećcima, na bosanskim stelama, pa čak i znak na prvim bašlucima iz pozne jeseni sredn-

jeg vijeka... drevnih Bošnjana koji su, danas je tako nedvojbeno, dobar dio genetskog naslijeđa svojih dalekih, antičkih predaka.

NESAHRANJENI MRTVACI

U odlasku, osvrćem se po ne znam koji put prema megalitnim zidinama. Mori me ustreptala, probuđena misao o ljudima i ljudskim naraštajima, koji stalno, u neobjašnjivim zamasima vremena, ponavljaju historijske dogodovštine.

Posljednji živi stanovnici ovoga grada nisu sahranjeni. Oni su iznenada napadnuti i bez imalo milosti pobijeni. O nepravednim smrtima, kako vidimo, priča nikada neće prestati dok ima onih koji se sjećaju. Sjećanje je obaveza, obaveza čak i onda kad "kao mora pritišće svijest živih". A ko su oni nama i šta smo mi njima? Odgovor valja tražiti. I nikada ne odustajati, tražiti stalno, hodeći humskim brdima i brdima bosanskim sve dok ga ne susretnemo na nekom od iznenađenih puteva...

(U Orebiću, 21-22. VII 2010)

IZ IZBJEGLIČKIH ZAPISA: VALJA NAMA PREKO RIJEKE, ZAJEDNO!

*Čovječe, pazi da ne ideš malen ispod zvijezda!
Pusti da cijelog tebe prođe blaga svjetlost zvijezda!
Da ni za čim ne žališ kad se budeš zadnjim pogledima
rastajao od zvijezda!*

Na svom koncu mjesto u prah prijeđi sav u zvijezde!
(A. B. Šimić, Opomena)

Za moje prvo javljanje u *Slovu Gorčina* "kri-va" je Samija R. Njoj nisam znao reći "ne mogu" ni kad je bila moja urednica, a ostali smo mail-prijateljima i nakon što više ne surađujemo u *Oslobođenju*. Prihvatajući njezin prijedlog, prvo sam pomislio na oporu simboliku naziva i časopisa i pjesničke manifestacije u Stocu, na to znakovlje gorčine koje se bori protivu bezumlja i praznine u uniženoj zemlji Hercegovoj i cijeloj BiH. Prisjetio sam se bez muke i drugih Makovih dubokim smislom ispunjenih, egzistencijalno-filozofijskih poetskih znakovlja. Pomislio sam: možda se u Makovim transvremenskim slovima Gorčina sublimirala već i gorčina svih nas koji volimo svoje uže zavičaje, a Bosnu i Hercegovinu mislimo mogućom zemljom koju, doduše, tek treba urediti po mjeri svijuju njezinih ljudi?

Pomislio sam na vlastitu malenost iz koje i proizlazi potreba opomenuti i čitatelje u antun-brankošimićevskom maniru, pri čemu bi, ustvari, trebalo opomenuti ne-čitatelje, one koji nisu svjesni svojih prolaznosti i malenosti. Ako poštujem, dakle, i Antuna-Branka i Mehmedaliju-Maka i Aleksu i druge, mogao bih ponuditi čitateljima samo djeliće osobne potištenosti, nelagode, stida i gorčine svim onim što se u mojem, i našem, užem zavičaju dogodilo u protekle dvije decenije, ili još uvijek događa, u nezaustavljivom procesu destrukcije i samouniženja. Otuda i izvodi iz mojih ranijih zapisa na temu stida u mojem zavičaju, u kojem se jako mali broj ljudi stidi, ma koliko bi morali. Osim znatnim kraćenjima i lektorski, nisam, dakle, na drugi način intervenirao u tu osobnu ekspresionističku "gorčinu", objavljenu

već u cijelosti ili u dijelovima u Sarajevu, Beogradu, Oslu i drugdje. Izostavio sam na par mjesta manje nepreciznosti i aluzivna imena. Jer, naši vrli muževi koji propovijedaju bajke o vlastitom narodu, a prostotu o susjedima, znadu se nerijetko prepoznati i uvrijediti, a obožavaju i da se sude i naplaćuju teške duševne boli njihovih izuzetno senzibilnih, beskrajno nevinih i osjetljivih duša.

Poželio bih, dakako, da gorki pelen mojih ranijih zapisa o našem međusobnom unižavanju kroz povijest ne bude u funkciji ružnih resantimana i prostačke osvete, nego da pobudi poriv za međusobnim izmirenjem i uvažavanjem naših minijaturnih različitosti koje su naši nacionalisti napuhali do nebeskih visina. Nešto takvo smo, vjerujem, dužni i Makovoj poetici i esteticu, njegovoj filozofiji premošćenja i nade, jer valja nam preko rijeke, i zajedno, ma što da je bilo među nama u prošlosti...

I

RAT NIJE ZAVRŠEN

Ljeto je Gospodnje 1996, rat je za trenutak stao. Nakon petogodišnjeg nebivstvovanja na ovim prostorima putujemo u Boku Kotorsku. Neretvu smo prešli s južne strane Mostara, kod Žitomislića. Bože, kakva divna "kovanica", pomislim uvijek. Tragovi barbarstva bodu oči i draže čula. Stari pravoslavni manastir, iz ne zna se kojeg točno stoljeća, ne postoji više. U njemu su stoljećima čuvani i neki od prvih tragova ćiriličke pismenosti na Balkanu, poput "Miroslavljevog jevanđelja", a tu su i nekropole, svjedočanstvo o bosansko-hercegovačkoj državi na ovom tlu. Sada su bili na redu samo bageri i kamioni da pakupe prah i pepeo...

By the way, književnik Ivan Lovrenović ispričat će mi u Sarajevu jedne prilike priču o zloćudnoj podudarnosti, o tomu kako su u istom danu izgorjeli i Žitomislić u Hercegovini i neki katolički i islamski spomenici kulture u Bosni. Prekoputa žitomisličkog

“praha i pepela”, pak, novoizgrađeno “Potemkinovo selo”. Nove, prazne kuće zalijepljene za голу livadu. Samo ih treba napuniti nesretnim Hrvatima iz Bosne. A njih ima dovoljno.

Pa zar i taj srušeni ortodokсни spomenik nije ništa drugo do dokaz da brižni oci “humanog prese-ljenja” brinu o “svojim” sunarodnjacima? Da ne bi slučajno bosanskog katolika zasmetao “bizantijski” sakralni spomenik, koji nekako podsjeća na svetinje koje su ostavili u Fojnici, Kaknju, Kraljevoj Sutjesci, zapravo, u...

Par kilometara južnije pored puta je Počitelj, usnuli drevni “grad na kamenu”, a na vrhu brežuljka kula iz turskog vakt. Na kuli je, tamo gdje mu mjesto nije, ogroman križ, novije izrade i ugrade. U podnožju su još dva nešto manja, a u njihovoj blizini smeće i razbijeni kiosci. Neka se zna!

Kilometar-dva južnije, na prilazu Čapljini, bolje rečeno, starorimskom Mogorjelu, u tzv. zlatnoj neretvanskoj dolini, spaljene i razrušene kuće, pa čak i groblja pravoslavna nagorjela i izgorjela.

Tridesetak kilometara još južnije, u drevnom begovskom Stocu, hercegovačkom biseru spomeničke kulture, iz nekropoljske i turske periode, na mjestu koje je hercegovačkim muslimanima – Bošnjacima, i ne samo njima, bilo sveto, nema više ničega.

“Pukla praznina”, pomislih, stideći se. Na izlazu iz “ostatka od grada”, u “zoni razdvajanja”, cvjetaju poslovi. Može se kupiti isto što i na svim buvljacima u zemljama “trećeg svijeta”. U “zoni” vrijede sve valute – i kune i “fašističke marke” i “voždovi orlovi”, a i ovce i goveda su platežno sredstvo.

Iz “zone sumraka” nosimo miris usmrđele stoke na pretovarenim kamionima i bolno saznanje da je u našem užem zavičaju vrijeme stalo. U istočnohercegovačkom pašaluku ceste prazne, nigdje ljudi. S izbornih plakata gledaju nas pjesnici-guslari-zločinci, Radovan i Božidar, “vukovi” i “šešelji”, koji su “svoj” narod odveli u izolaciju...

Nakon višesatnih vrludanja orjenskim kozijim stazama i bogazama, spuštamo se konačno prema Boki. *I čudimo se suncu kako može zaći, kad ljepote ove nigdje neće naći*, nekako tako naviru na usta “najboljoj supruzi na svijetu” (Ephraim Kishon) skoro zaboravljeni Šantićevi stihovi, dok se u dolini pomaljaju prve hercegnovljanske kuće, a more se sluti. Evo nas, usprkos svemu, ponovo tebi – *Boko naša mila, nevjesto Jadrana*.

Prošle su godine, već smo dobro zagazili u 21. stoljeće, naši su se dolasci normalizirali, maltene kao da se ništa nije ni desilo. Obnavlja se i manastir u Žitomisliću, na kuli u Počitelju više ne stoji križ gdje mu nije mjesto, izgorjela pravoslavna groblja u “zlatnoj dolini” prekrivaju paprat i šaš, a u Stocu se s mukom podiže islamska bogomolja.

Put između Hercegovine i Boke Kotorske sve bolji, idila, reklo bi se. Bokokotorski zaliv, čudesno gracilan, kao i uvijek. Uspavana mjesta, blaženi otočići, opisani i opjevani, između drugih i od Šantića. Najviše volim Gospu od Škrpijela, otok-crkvicu u blizini Perasta, a dobro se osjećam i u okruženju kotorskih crkava i zidina. Kažu mi da je to “katolički refleks”, možda i s pravom. Kažu mi, također, da je posebno na cijeni kod nove gospode Perast. Beogradski i podgorički bogataši, braća rođena, kupuju stare kapetanske ruševne kuće, elita se koncentrira da bi mogla i na ladanju sviđati nove poslove.

Volim, usput kazano, i Herceg-Novi, koji je podigao čuveni osioni Herzog (njem. *vojvoda*), o čemu mu i ime svjedoči. No, pravo naše odredište, makar jednom u godini, jeste Zelenika, nekadašnja krajnja točka na pruži Sarajevo-Zelenika, poluurbani prostor u zelenilu i morskom okruženju, mjestašce nekada važnije i od Herceg-Novog...

I Melihi i Momi D., s kojima – nakon mnogo godina prisilne pauze – provodimo naše posljednje dane odmora, ovo je mjesto neizbrisivo iz životopisa. Uglavnom smo se i sretali tu prije rata, češće nego u Sarajevu, gdje smo živjeli i oni i mi. Meliha je u međuvremenu bila u izbjeglištvu u Njemačkoj s djecom, a Momo u Sarajevu. U Zeleniku nisu bili dobro došli. Uživamo u njihovom društvu i biva nam definitivno jasno da su nam bliži nego mnogi drugi ljudi koje ovdje poznajemo. I ne samo ovdje. Njih oboje, posebno Momu, gorčina je učinila mudrijim i zrelijim. U usporedbi s onim što je Momo nekoć radio ono je bilo “boza”, a ovo je “whiskey”, sadašnja Momina svaka rečenica je “odapeta strijela”. A Meliha donosi mekoću sarajevskog slenga i male životne priče, od kojih su najljepše one najgorče. Preskočimo ih ovdje, a vi samo zamislite kako je jednoj obrazovanoj ženi u vlastitom gradu jedino preostalo s mukom izboriti “mjesto na pijaci” gdje se prodaju jaja. Uvečer, pak, treba se pristojno obući i ići s mužem na prijem, jer Momo je javna

ličnost, cijenjen u sarajevskom diplomatskom koru. Dobro, i mi radimo svašta u našem “drugom životu”, ali... Donose nam Sarajevo kao na dlanu, vic-kasto i lijepo, sumorno i tužno, ono nekadašnje po duhu, a sadašnje po sadržaju. Kao da nakon tolikih decenija tek sada postajemo uistinu bliski. Momo i moja supruga su, inače, u Zelenici proveli mladost, a Meliha i ja smo “stranci”. Momo pati očigledno za nekadašnjom Zelenikom, a ne može ni bez ove poratne, bez obzira na brojne ožiljke i rane, koje su mu “njegovi” zadali radi njegovih uvjerenja i opredjeljenja. Priča nam teška srca o nepravdama koje su mu nanijeli njegovi najbliži samo zato što je ostao u opkoljenom Sarajevu, što se nije pridružio bradonjama na Palama. Njegove rečenice sijeku poput noža, grube su, zapravo, ali im se nema što ni dodati ni oduzeti. Momo i u privatnom razgovoru koristi kabaretističku jetkost, koja graniči s brilijantnošću čim dodirne političke teme, a one su u razgovoru ljudi sličnih sudbina neizbježne. Postaje šeret tek kada se odmakne od rata i ratnih nepravdi. Momo pripovijeda o malim i velikim pakostima dok se ukrcavamo na barku. Biva mi jasno, kažem mu to dok se vozimo njegovom starom barkom prema Mamuli i Plavoj špilji, da je u BiH bilo suviše malo ljudi, posebice “njegovih” i “mojih” koji su znali da im je BiH i domovina i sudbina. Umjesto odgovora, kaže mi da je nekomu na pitanje je li Srbin ili Crnogorac odgovorio da je novinar...

Momin otac je sahranjen na Savini, u krugu čuvenog manastira, kao i roditelji moje supruge. Momu do danas boli što se otac dao uvjeriti od zlih ljudi kako je njegovo ostajanje u ratnom Sarajevu značilo izdaju. Izdaju čega? Izdaju laži Minovićeve “Politike” i Mitevićeve televizije, valjda. Ali, to su bili parametri u ovom dijelu svijeta za čojstvo i junaštvo. Očevu sahranu je morao, čak, posmatrati iz prikrajka, s ulaza u vjerojatno najljepše groblje na svijetu, s kojeg puca pogled na ulaz u Boku.

U omalenom savinskom groblju položenom tik uz dvije stare crkvice skriva se zapravo povijest ovog kraja, kompleksna koliko i sudbina Boke Kotorske. U knjižici “Savina” Vojislava J. Đurića stručno se i izvan modernih političkih naočara govori o značenju i ljepotama crkava sv. Save i Uspenja Bogorodice, o nekadanjem prožimanju mediteranskih pravoslavnih i katoličkih utjecaja, o bokeljskim graditeljima i umjetnicima iz oba tabora.

Odmah ispod veličanstvenog savinskog kompleksa započinje hercegovačka promenade, čuveno Šetalište pet Danica. Bokokotorska sirotinja i brojni slični gosti vole šetati tim putem i nagađati čija je koja mermerna vila, tko se s kim oženio od bogataša, jesu li se već orodili Karići i Miškovići, ili će to tek učiniti i sl. Mnogo je otimačine u prošloj deceniji bilo širom bivše Jugoslavije, ali nigdje kao uz more ona ne bode oči. No, na redu je otimanje mora, pristupa moru, ono drugo je već oteto. Došlo je maltene vrijeme da se na potezu od Meljina do Igala nema gdje okupati, izuzev kod onih koji su bili tako “uspješni” u prošloj deceniji, jedni pod zaštitom ovog režima, a drugi onog, jedni u ovoj vrsti trgovine, a drugi u onoj manje suptilnoj, ženskim robljem, cigaretama, naftom...

Nema druge nego u čamac, pa do Plave spilje, prekrasnog prirodnog dragulja, ili zapuštene “Mamule”. Posjećuju je jedino Italijani, vjerojatno potomci onih koji su se tu “proslavili” prije 60 godina, i “brodolomnici” poput nas četvoro da se priberu i saberu...

(Boka Kotorska, 1996-2004)

II

NEPODNOŠLJIVA LAKOĆA USPOREDBI

“Ništa što ste vi dolje u Jugoslaviji doživjeli u ovom ratu nije posve originalno, sve je to već viđeno, nekada ranije se dogodilo drugima”, govorio mi je godinama Juan Oliva, kojem ću ovdje dozvoliti da ispovijedi svoju životnu filozofiju u znatno skraćenoj formi. “Recimo kod nas u Španjolskoj, u građanskom ratu”, precizira Juan, s pojašnjenjem kako to uopće nije bio “njihov rat” nego generalna proba “crvenih” i “smeđih”, te prolog u Drugi svjetski rat. “Ali s posljedicama toga usranog rata”, ne bi birao riječi ponekad Juan, “živim cijeli život”.

Po Juanovoj priči, majčini su bili na fašističkoj strani, a “očevu stranu” je odredila prisilna regrutacija od strane “crvenih”. U oba su dijela familije mnogi ubijeni ili su, pak, izišli iz rata ranjeni i obogaljeni. Jedan krak obitelji odselio se za Ameriku, a drugi se izgubio u hladnoćama Sibira. Dok bi Juan pričao na ovu temu ja bih se uvijek sjetio romansirane ispovijesti Karla Schneidera “7.000 dana u Sibiru”, koja se u moje studentsko doba gutala u dahu,

jer u toj knjizi je i scena s “crvenim Španjolcima” u ljetnim patikama i cipelama u sibirskim hladnoćama, koje će do posljednjeg, “crveni kremaljski zlotvor” ugraditi u dokove neke sibirske luke, koja više nikomu ne treba, slično kao i ideologija koja je u međuvremenu isparila u rasulu u Sovjetskom Savezu, u krvi i kaosu na Balkanu, a u blagostanju i potrošačkoj groznici “porobljenog zapadnog proletarijata”.

“A mene je prokleti diktator prodao Nijemcima prije tridesetak godina kao stoku”, žesti se Juan još uvijek, kao da u međuvremenu nije protekao život...

Po Juanovom objašnjenju, Francove vlasti jednostavno su ukidale pravo na socijalnu pomoć svima koji su izgubili posao, a mnogi su ga izgubili, s objašnjenjem da posla ima u SR Njemačkoj, pa tko voli nek' izvoli. Već tada je, po Juanovoj tvrdnji, fašistički diktator izišao iz izolacije. S njim se surađivalo maltene kao s legalnim predsjednikom. Zapadne zemlje su trebale svakog saveznika u globalnoj konfrontaciji Zapad-Istok, kapitalizam-socijalizam. Zaboravljalo se kako je došao na vlast, što je uradio svome narodu...

“Želim nazad kući, radije danas nego sutra”, kukao je Juan često, iako mu u Njemačkoj uopće nije loše bilo. Živio je pristojno i u demokratskom okruženju, od ušteđevine je kupio maleni stan u svome dalekom zavičaju na obali Sredozemnog mora, a u međuvremenu mu je sin postao uspješan poslovan čovjek u jednom velikom hotelskom lancu...

“Ovo ovdje nije život... domovina je kao majka”, progovarala je iz Juana čežnja za sunčanom Španjolskom, za propuštenih 30 godina života “u svom jeziku”, u svojoj kulturi, među prijateljima i rodbinom. Juan Oliva volio je svoju zemlju kao netko tko se prisjeća svoje prve ljubavi – najljepše djevojke u ulici, u cijelom mjestu, na svijetu. Slušajući ga, često bih pomislio da je ovaj omaleni Španjolac, inače “nesuđeni” svećenik, pobjegulja iz sjemeništa, bez formalnog visokog obrazovanja, ljubitelj vina i lijepih žena, uman i razborit čovjek, neki otrgnuti lik iz Andrićevih novela, prstom nevidljive sudbine dodijeljen upravo meni kako ne bih potpuno poludio. Na početku drugovanja s Juanom bio sam posebice šokiran sličnošću španjolskih onovremenih sudbina i ovovremenih ratnih i izbjegličkih sudbina ljudi s prostora bivše Jugoslavije. U neko doba sam imao osjećaj kako Juan govori mojim rječnikom, a da se

“onovremnost” španjolskog građanskog rata slila u ovovremenu zbiljnost balkanskih krvavih raspleta...

“U Španjolskoj postoje četiri različita jezika, koja su potpuno ravnopravna – španjolski, galicijski, katalonski i baskijski, s desetinama dijalekata, recimo andaluzijskim”, pripovijedao je Juan Oliva. Naravno, on je govorio zaneseno o današnjoj demokratskoj Španjolskoj, jer je za vrijeme Francove diktature u javnoj uporabi bio samo jedan jezik. “Ali je, srećom, religija jedna i zajednička”, tumačio je Juan tajnu relativnog mira u suvremenoj Španjolskoj, koju mogu potresati napetosti između Andaluzana i Katalonaca, uznemiravati baskijski i međunarodni teroristi, pa čak se i na Kanarskim otocima javljaju glasovi za više autonomije, ali se problemi rješavaju u parlamentima i političkim dijalozima. “Prokleta religija”, znao bi reći Juan, “na kraju se sve svede na religijske podjele... i manipulacije religijskim osjećanjem ljudi.”

Juan Oliva je pričao neprestano, kao u bajci o “tisuću i jednoj noći”, s razlikom što Juanove priče bole i njega i one koji ga slušaju. Najoštriji je bio kada bi se dotakao “najomraženijeg lika na svijetu”, umrloga diktatora Francisca Franca. “Stara guzica ima i danas ogroman memorijalni kompleks, koji je dao napraviti za svoga života, najljepši nadgrobnni spomenik na svijetu, u koji su ugrađene kosti ‘crvenih zatvorenika’ koji su ga i sagradili”, počinjao bi Juan. U daljim eksplikacijama o tomu kako taj “spomenik sramoti” neki još i danas posjećuju, pojašnjavao je Juan da se kod većine Španjolaca radi – pri pomisli na memorijalni kompleks “krepalog diktatora” – o pijetetu prema onima što su umrli od iscrpljenosti, bolesti i tortura pri njegovoj gradnji. Pa ipak, u međuvremenu je “memorijalni kompleks” odletio u zrak, od nekih Juanovih sunarodnjaka, koji su izgubili živce i “pijetet”...

“Mi smo imali sreću s kraljem...”, često se vraćao Juan svome omiljenom političkom liku, s pojašnjenjem da Španjolci nisu uopće monarhisti, makar je polovica naroda anarhistički raspoložena, ali svi ljube kralja kao osobu, kao nekoga tko je pomogao kada je bilo teško. “Kralj je danas najomiljenija osoba u Španjolskoj, bez njega bi prijelaz iz diktature u demokraciju bio nemoguć...”, sažimao je Juan Oliva svoju političku filozofiju...

Juan Oliva se nedavno vratio u rodnu Murciju, u dio Španjolske u kojem su nekada živjeli Feničani

i Kartažani, a poslije stoljećima vladali Arapi, kao i najvećim dijelom Španjolske. “U mojoj krvi i u krvi polovice Španjolaca teče arapska krv”, isticao je Juan često ovu činjenicu, ne što ju je smatrao posebno važnom nego upravo obrnuto, što se gadio ideologija “krvi i tla”. Mogao sam se samo sa sjetom smješhati, šuteći o skoro identičnoj situaciji na Balkanu, samo što su tamo stoljećima bili Turci, a ne Arapi, te s razlikom da se na Balkanu toj činjenici i tom vremenu ne zna i ne želi prići na civiliziran način, objektivno i bez emocija, kao i drugim stvarima iz prošlosti. A neki ljudi narod španjolski, u Juanovom rodnom mjestu i drugdje, u vrijeme karnevala oblači nošnje Arabljana, vjerojatno svojih predaka, pleše cijelu noć, smije se povijesnim paradoksima, pije, ljubi se na ulicama, veseli...

Inače, u njegovom kraju, ako se Juanu Olivi može bilo što vjerovati, rastu najmirisnije i najsočnije mandarine, naranče i limuni na svijetu, a na prelijepim palmama ima više datula “nego što ih cijela Evropa može pojesti”. Maslinova ulja, podrazumijeva se, najboljeg na svijetu, još bi preostalo i za izvoz u sve krajeve svijeta...

Nedostaje mi sve više stara pričalica, sveznalica, “otrgnuti Andrićev lik”, moj bivši izbjeglički drugar Juan Oliva. Pitam se često mirišu li mu još uvijek one mandarine, narančine i limuni u Murciji kao kada je o njima maštao iz bielefeldske ravnice?

“Šteta za vas, bili ste, bolje rečeno, mogli ste biti primjer mirnog suživota naroda i kultura Europi i svijetu”, znao je reći često moj dragi, daleki prijatelj Juan Oliva.

Mogli smo, ali nismo umjeli...

(B., 1995-2001)

III

“DOMOROCI” NE VOLE SVOJU ZEMLJU

Kao da ih ništa drugo ne povezuje, ta moja “odmorišta” u ljetnim mjesecima, izuzev što se u njima u principu ne haje za zemlju u kojoj jesu. Tako je i na Širokom Brijegu i u Mostaru, onom “zapadnom” s hrvatskom većinom, od kuda sam se “ispilio”, i u Republici Srpskoj, gdje me put prvi put nanese poslije više od 20 godina nebivanja u, inače, prelijepom gradu na Vrbasu. Doduše, način na koji se pretežno voli Bosna i Hercegovina i u Sarajevu ništa mi se

ne dopada. Samo rijetki uvažavaju bh. raznolikost, a još rjeđi zastupaju prosvjetiteljske ideje. Mnogi se upiru među Bošnjacima u svojatanju BiH, čime se i ponavlja “srpska greška” u odnosu na pokojnu Jugoslaviju. Ustvari, cijeli problem je u autizmu sva tri “establishmenta”: jedni neće da uoče raznolikost i da je to bogatstvo, a ne prokletstvo BiH, a drugi dvoji siju razorne iluzije o BiH kao provizoriju na koji su osuđeni da žive...

Prolazeći Bulevarom i, posebice, Liska ulicom, uvijek se stidim. U nesretnom groblju u Liska ulici bili su sahranjeni zajedno prvi branitelji Mostara, i Hrvati i Bošnjaci, i treći, a sada u njemu počivaju skoro isključivo samo Bošnjaci-muslimani. Tek poneki križ... dobri katolici su svoje mrtve izvadili i premjestili negdje drugdje. I time je Liska ulica, za mene, postala paradigmom podijeljenog Mostara, grada na umoru, u kojem ništa više nije lijepo kao što je nekoć bilo...

Preko puta “Hotela Bevande” stoji, inače, prazna kućetina Ante Jelavića, on je kao pobjegao u Split ili Zagreb, a bh. vlasti ga kao traže, zbog lopovluka...

“Bit će makar k'o petobanka”, priča mi jedan od rođaka kako mu je jedan od “šestorke”, kojoj se sada sudi u Den Haagu, govorio za Herceg-Bosnu. I ne bi, i neće biti, ali to ovim ljudima nema tko reći ni javno ni tajno, njihovo je da životare u iluzijama o “trećem entitetu” ili o pripajanju Republici Hrvatskoj...

Sjedimo na Balinovcu, u “Hotelu Bevanda”, kroz koji protječe Radobolja, mislim na hotel “Ružu”, no ovaj hotel je još uvijek u izgradnji, njegovo je prokletstvo što je bio na liniji razdvajanja, na kojoj je i danas, sve su prilike. Idilu o čistom, hrvatskom i katoličkom Mostaru, dok mi to tako pričaju, kviri glas mujezina s obližnje Baba Beširove džamije, jedne jedine u ovom dijelu Mostara...

Priličito pust Kujundžiluk, prijedodne je. Čekamo na Starom mostu, zapravo spomeniku “Starom”, što bi rekao Mišo M., da skakač bučne u Neretvu, no nikako da se iskupi 50 KM-ova bez kojih nema skoka. Ovomu je “zmija u džepu”, kaže jedan od skakača za jednog turistu, koji se baš stiskao, pa ne da ni “pfeninga”.

Oko 500.000 posjetitelja, kažu mi, dođe godišnje da vidi obnovljeni Stari most, ali provede samo par sati u Mostaru, pa bježe dalje. Makar polovina tih “turista” zapravo su hodočasnici u Međugorje, koje

je ovoga ljeta bilo u znaku 25. godišnjice “ukazanja Gospe”, kako to katolici kažu za “čudo” u režiji fra Joze Zovke, kada se šestoro musave hercegovačke djece “ukazala Gospa” u hercegovačkom kršu, tadašnjem seocetu pored Čitluka s jednim redom kuća. Sada je to, pak, moderan gradić, u kojem se ostvari 85% ukupnog turističkog prometa u Bosni i Hercegovini, kažu upućeni. Tako je – htio to fra Jozo ili ne – Međugorje postalo jedan od rijetkih “brandova”, koje BiH imade. U proteklih 25 godina Međugorje je, naime, posjetilo 25 milijuna “vjerskih turista”, procjenjuju mediji, a ljudi iz Crkve precizno kažu da su podijelili više od 12 milijuna hostija, što bi značilo da je svake godine Međugorje posjetilo makar 500.000 ljudi...

Uoči odlaska u Banjaluku, u Sarajevu sam u “Danima” razgovarao s Vildanom S. i Senadom P. Alijin mezar bio je upravo odletio u nebo, temperatura u “Teheranu”, kako Milorad Dodik zove Sarajevo, povišena. U redakciju “Dana” pristižu prva priopćenja političara iz “patriotskog bloka”, javljaju se Mirnes, Haris i drugi, maltene već znaju tko je terorista-počinitelj. Njih dvoje očajni: teroristi, ma tko da su, neće biti nikada pronađeni, bit će isto kao i u “slučaju Leutar”, samo su posljedice još gore. Nacionalnoj homogenizaciji, po uzoru na ratna i poslijeratna vremena, više ništa ne stoji na putu. Sve je isto kao i 1996. ili 1998. godine. I, odista, jezik mržnje koriste skoro svi političari; važno je dobiti izbore, a poslije ćemo vidjeti.

“Moram otići na Kovače, u blizini Alijinog je i mezar moga muža”, reče zabrinuto Vildana...

U redakciju, dok razgovaramo, ulazi živopisna pojava po imenu Pero Buntić, izdavač i vinar iz Međugorja, čija se bijela vina smatraju možda i ponajboljima u ovom dijelu svijeta. Pio sam ih već, mogla bi se mirne duše nazvati “misna”, ako se već tako i ne zovu. “A ti si taj Mile Lasić”, reče Pero, “ti si, kao i Ivan (Lovrenović) i Mile (Stojić) – Alijin Hrvat...”

Namjerno putujemo u Banjaluku preko Prozora, uz Ramu, i prisjeda nam. Dočekaše nas uniformirani “drumski razbojnici”, tj. ramska policija, kod mjesta Gračac, zaustaviše, i to uzastranu, gdje je ograničenje brzine 40 km, pa oderaše po propisu. Dajemo “nešto za kavu”, rado će uzeti, kažu, ako je od srca. Mislim, a ništa ne kažem, dabogda vam prisjelo. Na vrhu Makljena očerupan partizanski spomenik, odletio u zrak, učinila braća, zna se. Gomile

smeća uz svako proširenje na putu. Na jezeru Bočac lijep restoran, konobar ljubazan, kaže – uzimamo i eure i KM-ove i kune, sve valute, i iračke dinare, ako ih imate...

Na samom ulazu u Banjaluku par novosagrađenih islamskih bogomolja, jedna od njih obložena plemenitim drvetom, predivna. U samom gradu nećemo vidjeti, pak, niti jednu jedinu, a onu najstariju i najvažniju, kojoj je prije pet godina postavljen “kamen temeljac”, ogradilo žicom, snimanje nije poželjno, kažu naši domaćini...

Na Kastelu, u restoranu sa simboličnim nazivom “Kazamat”, odmaramo oči na zelenom Vrbasu. Restoran lijep, služe i specijalitete ispod sača, tu su i glinene posude za “bosanski lonac”, ali ta riječ, inače ljubaznoj konobarici teško prelazi preko usana. Posuđe je sa Zlatibora, kaže, a jelo u njima se sprema, pa nabraja sve kako se priprema i “bosanski lonac”, ali “bosansko” je iz ovih ljudi i grada istjerano “na mišiće”, zapravo, putem fašističke ideologije i zločina, kako je i stvorena Radovanova RS. Od bosanskih toponima tu je jedino hotel “Bosna”, ako i robna kuća “Boska” malčice ne podsjeća na Bosnu. Ispred Palasta sjedi tko može, a u parkovima i duž šetačke zone brojni ljudi, koji ne znaju što će sa sobom. Grad je iznenađujuće čist...

Banjaluka bi, mislim, bila možda i najljepši grad u BiH da u njoj nije što jeste. U zaštiti ratnih te(n)kovina njeni lideri ne biraju sredstva. Priča o referendumu je obična “šećerlema”, koju ponavljaju kao papagaji, a od koje nema ništa. Izuzev potpuno šizofrenih reakcija iz Sarajeva, kojima se ne postigne ništa drugo do dalje zakopavanje u rovove, iskopane uoči rata. To znaju, naravno, politički “makijavelisti”, tipa Čavića, Dodika i Ivanića, vežući svoju političku sudbinu uz RS. Za uporište o “državi u državi”, pa i o referendumu, imaju, pak, samo nekakvog “prvog bana”, kojeg su načuturili u blizini Banskih dvora, koji kao i njihove druge ublehe donose glasove...

Gospodska ulica, koja je nekada sva bila u rukama domaćih muslimana, kaže moj “vodič”, odiše još uvijek nekom otmjenošću. I u pobočnim ulicama bezbrojne radnje sa svjetskim markama obuće i odjeće. Ispred Banskih dvora, gdje stoluje ban Mile Dodik, nikla ogromna pravoslavna crkva, kao da je prekopirana Gračanica. Pored nje štandovi na kojima se prodaje sve sama “ćirilica”, pri čemu ovom

kao i svakom drugom pismu svaka čast. Umalo ne uzmesmo jednu knjigu; napisao ju je nekadašnji kolega moje žene s Pravnog u Sarajevu; duhovita je, tvrdi prodavačica, ali primjetismo u posljednji moment da ju je recenzirao Matija Bečković. Prekoputa Banskih dvora veliki spomenik, učini mi se da je Karađorđu, ali nije, nego onom već pominjanom "prvom banu" Vrbaske banovine, koji je u ime Karađorđevića upravljao ovim dijelom svijeta između dva svjetska rata. Unatoč svemu, počinjem uživati u Banjaluci, prisjećam se dragih ljudi koje sam znao i s kojim sam se susretao prije rata, no oni uglavnom ne stanuju više ovdje. Počinjem shvatati, zapravo, zašto izmješteni Banjalučani tako beznadežno pate za svojom nekadašnjom Banjalukom, koja je u međuvremenu postala "pravoslavni Teheran", da se poslužim logikom bana Dodika...

Najviše sam se plašio da u Banjaluci ne nabasam na svoje brojne nekadašnje "srpske drugare" iz Sarajeva, primjerice dr. Nikolu Poplašena, bivšeg predsjednika ovog "blentiteta", što bi rekao Ramo Kolar. Bio mi je drug, priznajem s osjećajem stida, a poslije je "otišao u četnike". Svemoćni gospodar života i smrti u Vogošći, otkuda je granatirano čak i porodište na Jezeru, gdje su se rodili i Nikolin i moj sin. Doktorirao je, inače, na slobodnom vremenu i ljudskim potrebama, predaje na nekom banjalučkom fakultetu; mislim, jadna li je majka onoj djeci kojoj Nikola predaje humanizam. I moj nekadašnji drugar Slobodan Nagrađić je, vidim, kandidat PDP-a za predsjednika; čitam kako izjavljuje da Srbi samo pod prisilom žive u BiH, zagovara referendum.

U "Glasu Srpske", kako se zove jedna od brojnih opskurnih novina na banjalučkim kioscima, čitam šta piše dr. Nenad Kecmanović. Još jedan od mojih nekadašnjih drugara dokazuje, zapravo, da je BiH oduvijek bila nemoguća zajednica, da je kroz povijest na silu opstajala, ergo, podijelimo je, samo što ne veli dr. Nenad, čiji je djed Đedo Kecmanović bio među onima koji su kazali da je BiH "i srpska i hrvatska i muslimanska", tamo u nekim davnim, već zaboravljenim vremenima u Mrkonjić-Gradu...

Da, Bosna je takva kakva jeste, Mostar je beznadežno podijeljen, Hrvati i Bošnjaci ne mogu zajedno, a nemaju kuda, Srba tu skoro da i nema, u Sarajevu je svakim danom sve manje Srba i Hrvata, kao što u Banjaluci skoro više nema ničega što podsjeća na one koji su nekoć činili većinu u ovom gradu...

(Mostar-Sarajevo-Banjaluka, ljeto 2006)

IV

BUSINESS AS USUAL...

Usudio sam se vratiti poslije višedecenijskog lutanja po svijetu u zavičaj, u Hercegovinu, u Bosnu i Hercegovinu. Iz SR Njemačke se skoro dvije decenije nisam umio ili htio vratiti. Ipak, u akademskoj 2009/2010. godini započeo sam kasnu profesorsku karijeru na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru. Žao mi je, između ostalog, što ovaj čin i ovaj dio mojeg života nisu mogli doživjeti moji roditelji...

Uz pozivanje na Andrićevu mudrost kako svatko nešto duguje svojem zavičaju, navest ću ovdje i kako mi je uvaženi don Luka Brković, katolički svećenik s Marindvora, kazao kako je sretan što sam se vratio tamo gdje sam se vratio. S don Lukom me, inače, povezuje odnos poštovanja prema pokojnom Branku Mikuliću, a don Lukinog oca i Brankovog oca mnogo toga lijepoga u gornjevakufskom/uskopljanskom kraju.

Etnokratska vlast me podjednako ignorira i u Mostaru i u Sarajevu, što je logično. Morao bih se zabrinuti da nije tako. Uglavnom me ignoriraju, ako me već ne bičuju u hercegovačkim medijima, posebice tzv. novim medijima. Prepoznali su me, pak, pojedini nezavisni mediji i iste takve udruge iz Sarajeva i Banjaluke. Među njima nisu, nažalost, i oni s kojima sam godinama surađivao.

Podjednako kritiziram sve etno-nacionalističke koncepte, kako srpsko-hrvatske separatističke, tako i bošnjačko-bosanske unitarističke, jer ni jedni ni drugi ni treći ne donose ništa dobro BiH. Zamjerio sam se, dakle, skoro svima. Neki mi prijatelji kažu: Mile, ti si jedini potpuno nezavisni intelektualac u Mostaru. Pokušavam dokazati, ustvari, da je u Bosni i Hercegovini na djelu nemogući koncept podjele svega i svačega po etno-principu na koji se uzvraća lijevo-liberalnim iluzijama o jednakim individualnim pravima na svakom dijelu teritorija BiH, kao da je ovakva BiH mnogo šta više od pukog okvira za sveopću manipulaciju i svakojaku makinaciju, uključivo tranzicijsko-pljačkašku, iza koje ne stoji bilo tko nego upravo glavni akteri bh. drame već dva desetljeća. U BiH se nije, nažalost, na razini vlasti, a, bojim se, ni drugdje, još ni započelo promišljati stvarne uzroke ovakvog stanja

i uopće (ne)mogućnosti izlaska iz ćorsokaka putem dosadašnjih modela organizacije države i društva. S druge strane, narodi i građani su se svikli na svoje nacionaliste, bez njih ne umiju misliti više ni svoju etniju ni zemlju u kojoj im je živjeti.

Među tim i takvim etno-nacionalističkim elitama nije se ozbiljno prodiskutiralo nijedno temeljno pitanje, pa ni ono: je li posljednjim ratom definitivno dekonstruirana tisućugodišnja državnost BiH ili samo kratkopovijesna državnost SR Bosne i Hercegovine, dakle, ona koja je proizašla iz duha ZAVNOBiH-a i prema kojem BiH nije ničiji ekskluzivni posjed nego državni okvir za punopravnu i jednakopravnu opstojnost i jednih i drugih i trećih i svih ostalih, u pravilu bezgranično potcijenjenih i potihlo prisiljenih na "asimilaciju" u većinsku i dominantnu etničku skupinu u čijem okruženju žive. Nažalost, do ZAVNOBiH-ovske "magične formule", kojoj se može jedino prigovoriti ideološko-politička uskoća njenih tvoraca, danas nitko i ne drži baš mnogo. U svakom slučaju, bivša SR BiH u okviru bivše SFRJ temeljito je dekonstruirana u ratu i poraću, pa bi je bilo vrlo teško rekonstruirati u normalno društvo i državu i kad bi to htjele njezine političke elite, a one to ne žele.

Kada govorim iz pozicije političkog i kulturološkog bh. Hrvata, dakle, onoga što sam po rođenju i što je temeljni dio mojeg kompleksnog identiteta, kako bih mogao biti i Hercegovac i politički Bosanac i Hercegovac i Europljanin, dijelim poziciju predsjednika Hrvatskog narodnog vijeća fra Luke Markešića, koju je uspio u vrlo lapidarnoj formi izraziti u prilogu "Politička i moralna tragedija hrvatskog naroda BiH" za 14. broj mostarskog časopisa za političku kulturu Status. Ne samo iz ovog fra Lukinog priloga nego i mnogih drugih mislećih ljudi u BiH proizlazi pregnantno iskazana "magična formula" što se Hrvata tiče u Bosni i u Hercegovini,

a ona glasi: politički identitet ili državnost – bosanskohercegovačka, etničko-kulturni identitet ili nacija – hrvatska, vjera ili vjerska zajednica – katolička, ili bilo koja druga, odnosno svjetonazor, prema načelu modernog svijeta o slobodi mišljenja, savjesti i vjere. Iz ovoga bi i svi drugi mogli mnogo toga naučiti, vjerujem, kad bi htjeli...

Usuđujem se, dakle, kritički misliti i govoriti i o nepostojanju alternative u BiH. Jer, za postojeće stanje nisu krivi samo nacionalisti, nego i drugi, formalne socijaldemokrate i lijevi liberali, zagovornici tzv. građanske BiH koji se vrte u krugu lijepih želja i nerealnih projekcija. Po mojem razumijevanju, pak, BiH mora iz krize opstojnosti izići putem kompromisnih, srednjih rješenja, kombinacijom odgovornih konsocijacijskih modela i rješenja klasične parlamentarne demokracije. To ne isključuje nego podrazumijeva pravljenje euro-regija u BiH kojim bi se BiH ujedno pripremala za sutrašnje članstvo u EU, a što podrazumijeva totalnu prekompoziciju i Federacije i Republike Srpske.

Mojim studentima (pre)dajem ono što vjerujem i umijem, dakle, jednaku civilizacijsku priču koju danas slušaju daleko sretniji mladi naraštaji u Berlinu i zapadnoj Europi. Pokušavam im posredovati elemente političke kulture koju sam "posisao" tijekom dvodecenijskog boravka u zapadnoj Europi. Možda od "kritičke kulture sjećanja" i od prosvjetiteljstva u zamecima, jer o tomu je riječ, bude jednog dana neke koristi s obiju neretvanskih i svih drugih obala svih mogućih rijeka u BiH i regiji. Jer, valja nama preko rijeke, zajedno! "Lajem", dakle, kao i u proteklih 20 godina, i dalje i zalud na "zvijezde", dok karavane prolaze, "bičujem" antieuropske, u biti provincijalno nastrojene bh. političare i pripadnike akademske zajednice, svuda gdje mogu, a najredovitije na sarajevskom DEPO portalu (www.depo.ba). Business as usual...

Bielefeld, 24. srpnja 2010. godine

PUT U TAMPERE

Na prvoj godini Elektrotehničkog fakulteta u Sarajevu prvi put sam upoznao nekog ko je rekao da zna međunarodni jezik esperanto. Bio je to kolega s godine Miralem Miro Hadžihasanović, čiji su roditelji bili porijeklom iz Trebinja, pa sam se i po tom osnovu nekako odmah združio s njim. Uvijek znatiželjan kada su u pitanju strani jezici, uskoro sam se upisao na kurs esperanta, koji je držao drugi, godinu stariji kolega Senad Čolić. Čolić je negdje u to vrijeme bio izabran za generalnog sekretara Svjetskog omladinskog esperanto saveza (TEJO), čije je sjedište bilo u Rotterdamu. A kad sam saznao da se putem ovog saveza organizuju razni međunarodni susreti i pruža mogućnost putovanja, ja sam odmah postao zagriženi novopečeni esperantista. Uskoro sam jezik dovoljno savladao da sam i sâm u Univerzitetskom esperanto klubu vodio nekoliko kurseva, koje su pohađali i neki mlađi studenti Stočani.

Brzo sam sebi objasnio i dobio odgovore na neka pitanja i dileme koje su se najčešće postavljale u vezi s tim jezikom. Te, to je vještački jezik, te ko to govori, te kakve koristi imaš od toga i slično. Naravno, esperanto možeš govoriti samo s onima koji ga znaju (što važi i za svaki drugi jezik). Ovdje se uvijek sjetim onog vica kad su Mujo i Suljo otišli na more, legli na plaži, onako mrgavi, da se cvare na suncu, a dvije Njemice, plavuše, trznule na njih, pa ih naizmjenično, agresivno pitaju: Sprechen Sie Deutsch? Oni – ništa! Do you speak English? Oni – ništa! Parlez-vous français? Oni – ništa! Hablas español? Oni k'o zaliveni. Ispucale cure što su znale još nekih jezika pomalo i odustale od dalje borbe, a Mujo će ti Sulji:

- Jesi li vidio, moj Suljo, koliko jezika znaju cure?
- Sve im džabe kad ne znaju naški – nezainteresovano će ti Suljo.

Nekima je najteže objasniti o čemu se radi kad

kažu da je esperanto vještački jezik. Onda se moram malo bolje potruditi, pa objasniti: suprotno od vještačkog je – prirodno. Naprimjer, imamo vještačko i prirodno jezero. Vještačko jezero je nastalo djelovanjem čovjeka, a prirodno je nastalo djelovanjem prirodnih sila. Znači, sve što je čovjek stvorio je vještačko, pa tako i jezik. Kad na ovoj planeti ne bi bilo ljudi, ne bi bilo ni ljudskog jezika. Prema tome, jezik nije prirodni, nego društveni (vještački) fenomen, kao i svi nacionalni jezici koji nastaju i nestaju i dan-danas, a esperanto je internacionalni (međunarodni) jezik nastao u određenim društvenim uvjetima.

Nakon što je Bosna i Hercegovina stekla nezavisnost, Savez za esperanto Bosne i Hercegovine podnio je zahtjev i primljen u Svjetski savez za esperanto (UEA), a ja sam usred rata imenovan za prvog sekretara Saveza za esperanto nezavisne i samostalne Bosne i Hercegovine. U to vrijeme dobili smo desetominutni termin jedan dan u sedmici, iza ponoći, na Radio Sarajevu za svoju emisiju na esperantu. Tu smo se oglašavali svojim vijestima govoreći o agresiji koja nas je snašla i afirmirajući identitet svoje domovine kroz razne priloge iz njene kulturne i historijske prošlosti, kao i trenutnih ratnih događanja. Slušali su nas esperantisti iz čitavog svijeta. Jedan Italijan je snimao naše emisije i distribuirao ih po čitavom svijetu na kasetama i u štampanoj verziji koje je sam pravio, dostavljajući ih preko esperantista u svijetu svima koji su bili zainteresirani da čuju autohtoni glas istine iz Bosne.

Početkom 1995. godine predsjednik Saveza za esperanto BiH Senad Čolić, onako usput, rekao mi je da se te godine kongres Svjetskog saveza za esperanto, jubilarni 80. po redu, održava u julu mjesecu u Tampereu, u Finskoj, i da razmislim o tome da li bih mogao tamo otputovati, jer bi bilo važno da se tamo nađe neko ko je predstavnik najmlađeg Saveza.

ODLUKA

Naravno, u situaciji u kojoj sam se nalazio u Sarajevu najvažnije je bilo "prelomiti": ići – ne ići. Ništa manje važno nije bilo i obezbijediti sredstva za put.

Ali, mom predsjedniku Saveza Čoliću đavo ne dâ mira i jedan dan mi saopćava da je Italijanski savez esperantista donio odluku da finansira putne troškove, kotizaciju i ostalo za jednog člana našeg Saveza. Ja sam usput u državnom ministarstvu obrazovanja pokušao obezbijediti neku podršku, ali me ministar, poznati jezikoslovac, doktor nauka i patriota, tako nekulturno odbio da i danas ugasim televiziju kad ga vidim na ekranu.

PUTOVANJE

Na put sam krenuo nekoliko dana prije Kongresa.

Pratilac člana Predsjedništva BiH, kod koga sam bio u to vrijeme u kabinetu kao savjetnik, ispratio me do tunela Dobrinja-Butmir, koji je išao na slobodnu teritoriju ispod piste sarajevskog aerodroma. U tunel nije bilo lahko ući. Bila je, kao i obično, gužva na ulazu. Tunel je bio jednosmjerni i kolone vojnika, koji su odlazili na ratište ili se vraćali, čekali su na svoj red pred tunelom. Nekako sam se progurao naprijed i došao do posljednje kontrolne tačke na ulazu u tunel. Oni koji su bili blizu moje guranje su propratili pitanjem:

- Kud si navr'o, gdje si ti krenuo?

- U Finsku, odgovorio sam.

- Rajo, pustite ga da prođe, zar ne vidite da čojek ide u Finsku!

Za trenutak se ulaznom prostorijom tunela prolomio smijeh.

Na kraju tunela već je bio sumrak, sa grupom vojnika sam došao do Kovača, Hrasnica, u podnožju Igmana, gdje je bila zadnja rampa. Neki vozač kamiona me primio u kabinu i krenuli smo preko Igmana u sami mrak, bez upaljenih svjetala, jer je put bio pod vatrom PAT-a (protivavionskog topa) sa šumarske škole na Ilidži. Prošli smo Lokve i izašli na glavni put Sarajevo-Mostar u Zoviku. Tu je u mraku stajao jedan golf, a vozač je spavao. Nekako sam ga probudio. Bila je to moja veza za dalje. Prenoćio sam kod ovog čovjeka u Jablanici.

Ujutro me on odbacio do punkta na izlazu iz Mostara i tu ostavio. On nije mogao dalje. Policajce na punktu zamolio sam da me ubace s nekim do

Hrvatske. Neke ljude sam poznao, ali su ljubazno objasnili da me ne mogu povesti, izmišljajući svoje razloge. To im nikad nisam zaboravio.

U tom trenutku sa svojim crnim džipom naišao je glumac Josip Pejaković, koji me bez razmišljanja primio u svoj džip.

- Dokle ćeš, pitao me?

- Do Hrvatske, rekao sam, a vi?

- Na kraj svijeta!

- Ništa, velim, ja bih, ipak, izišao malo ranije, ako može u Pločama.

Izišao sam na magistrali u Pločama i našao brata Mustafu koji je tu boravio s porodicom. Nikako nisam mogao shvatiti da ovdje nema granata, a usput sam vidio i da ima kupača. U Pločama sam poznao samo jednog čovjeka, Željka Decovskog, kolegu iz firme, koga sam sreo u nekom kafću na obali.

Sljedeći dan brat me odvezao u Split na trajekt za Ankonu, gdje sam osvanuo rano ujutro narednog dana. U Italiju sam ušao bez vize, jer je jedino Italija toliko bila prijateljski raspoložena prema nama da nisu tražili vizu od nas. U Ankoni me čekala jedna slijepa esperantistkinja, koja je bila zadužena da me dočeka i isprati na voz za Rim. Naravno, uz nju je bio pratilac uz čiju se pomoć ona kreće kad izlazi van kuće.

Na stanici u Rimu me čekala Michaela Lipari, ljepotica koju sam prije mnogo godina upoznao na jednom esperantskom omladinskom skupu u Darmstadtu, u Njemačkoj. Ona me odvezla malo izvan Rima u kuću našeg velikog esperantskog prijatelja Renata Corsettija. Kod njega ću ostati par dana dok izganjam finsku vizu. Renato je bio oženjen esperantistkinjom iz Holandije, a njihovo dvoje djece imali su esperanto kao maternji jezik.

Ujutro me Renato odvezao do finske ambasade i pokazao mi mjesto gdje ću ga čekati na kraju radnog vremena.

U finskoj ambasadi službenici sam predao papiere, pozivno pismo iz Finske i fotokopiju avionske karte. Kad je ugledala bosanski pasoš, službenica se šokirala. Rekla mi je da procedura za vizu traje sedam dana i da mogu tada doći da vidim je li pozitivno riješena. Pokušavao sam objasniti da će se dotad kongres esperantista u Tampereu već završiti, ali je ona bila tvrdoglava. Tražio sam da razgovaram s njenim šefom ili ambasadorom. Zakratko se izgubila u susjednu prostoriju i domalo je došao visok plav

muškarac kome sam sve ovo još jednom ponovio. On mi je i dalje pokušavao objasniti da procedura traje sedam dana i da on tu ne može ništa učiniti. U tom trenutku sam shvatio da se oni, ustvari, boje da ću ostati u Finskoj i natovariti se na teret njihovoj vlasti, te, koliko sam mogao prisebnije, kažem:

- Poštovani gospodine, meni treba viza danas. Ja ću vas sada ostaviti i doći malo prije četiri sata popodne i molim da mi do tada završite vizu. Ako to nije moguće, vratit ćete mi moj pasoš i ja se večeras vraćam nazad kući u Sarajevo. Pošto vidim da vi imate strah od toga da ću ja možda ostati vama na teret u Finskoj, da bih vam olakšao donošenje odluke, ja izjavljujem da u toj vašoj zemlji, koja se boji jednog čovjeka iz Bosne, ja ne bih ostao ni da mi poklonite čitav Tampere i pola Finske.

Hladno sam im okrenuo leđa i izišao vani. Prošetao sam do Vatikana i ušao u crkvu svetog Petra. Unutra je uvijek puno turista i ljudi koji se mole Bogu. I ja sam podigao ruke i pomolio se Allahu džellešanuhu proučivši El-Fatih.

Malo prije četiri sata došao sam u finsku ambasadu, gdje me čekao pasoš s vizom koji mi je uz izvinjenje uručio onaj visoki službenik.

Sjeo sam na avion Rim-Venecija-Brisel, dalje Brisel-Helsinki i Helsinki Tampere. Iz aviona mi je Finska više ličila na more s puno ostrva nego na zemlju s puno jezera. Bili smo smješteni u nekom studentskom domu, a skup se održavao u velikom kongresnom centru u Tampereu.

KONGRES

Kongres je svečano otvoren u nedjelju, 23. jula 1995. godine. Bilo je prisutno 2.438 delegata iz 67 zemalja. Šefovima delegacije svake zemlje data je mogućnost da u 30 sekundi pozdrave Kongres. Meni je, kao predstavniku Bosne i Hercegovine data, mogućnost da se posljednji obratim učesnicima i da mogu iskoristiti jednu minutu. Kad su se svi ostali predstavnici izredali, voditelj je moj nastup najavio riječima:

- A sada, delegat koji je imao najteži put da stigne na Kongres: delegat iz Sarajeva, taj i taj!

U tom trenutku prepunom salom kongresnog centra prolomio se aplauz. Do tog trenutka niti jedan predstavnik nije bio pozdravljen aplauzom prije nego je i počeo govoriti.

Da bih mogao uopće početi govoriti, s govornice sam blagim pokretom ruke zamolio delegate da se utišaju. Sve je zamrlo, kad sam progovorio:

- Poštovana gospodo, vi ste se vjerovatno pitali šta smo mi esperantisti iz Bosne i Hercegovine radili u posljednje tri godine. Odgovor je: mi pokušavamo spasiti naše živote. Trnovit je put našeg Saveza za esperanto isto kao i države Bosne i Hercegovine i bošnjačkog naroda. Pred vašim očima, a na našoj koži praktično se ispituju principi na kojima može egzistirati suvremena međunarodna zajednica. Ako se ona ne može zasnivati na etničkim, religijskim i kulturnim razlikama, toleranciji i razumijevanju, sve druge ljudske aktivnosti, uključujući i ovu našu, postaju besmislene. Upućujem srdačne dobre želje Kongresu u ime bosanskih esperantista koji, uprkos nepodnošljivim uvjetima, čak niti jedan dan nisu prestali biti aktivni boreći se za naše zajedničke ideale. Živjeli!

Nakon ovoga, salom se prolomio novi aplauz koji me pratio sve dok na svečanoj bini nisam zauzeo svoje mjesto uz ostale prethodne govornike. Aplauz nije prestajao sve dok nisam ponovo ustao i blago se poklonio auditoriju.

Program se dalje nastavio, a mi smo ostali sjediti na svečanoj bini. U jednom trenutku meni je, dok sam sjedio, iza leđa prišla predstavnica Srbije i na esperantu mi rekla nešto nevažno. Ona je htjela da čitav auditorij vidi kako su oni miroljubivi i prijateljski raspoloženi.

- Idi dođavola, odgovorio sam joj.

Ovo je na esperantu teška psotka, a predstavniku Alžira, koji je sjedio do mene i sve čuo morao sam objasniti o čemu se radi. Mnogi delegati su mi kasnije prilazili i pitali o čemu se radilo, jer se vidjelo da sam je otresao, a ona se k'o posrana vratila na svoje mjesto.

vaka moja riječ u kongresnim potkomisijama budno je praćena i zabilježena, naročito u potkomisiji za ljudska prava, kojoj je predsjedavao Ralph Harry, bivši australijski ambasador u Ujedinjenim nacijama. "Osnovno ljudsko pravo je pravo na život", rekao sam. "Iz toga prava proistječu sva druga prava. Dok je čovjek živ, on se može boriti i za druga vlastita prava. Ali, kad ga ubiju, sva njegova prava idu s njim pod zemlju... Da li UN imamo pravo nazvati uspješnom organizacijom ako i jedan nevin čovjek izgubi život koji je mogao biti spašen?"

Osim toga, poznata poljska glumica Jadwiga Gibcynska izvela je predstavu pod naslovom "Priče o sarajevskoj opsadi", prema dnevniku sarajevskog novinara Zlatka Dizdarevića. Ovo djelo prvo je prevedeno na esperanto, a potom i na druge jezike. Američki kompozitor David Gains predao mi je tekst, note i snimak pjesme posvećene Sarajevu pod naslovom "Plakati više ja ne mogu", koja je na umjetničkom dijelu programa zauzela prvo mjesto. Na italijanskom štandu za simboličnu se sumu mogla kupiti kasete sa snimcima naših radioemisija na esperantu koje je emitovao Radio Sarajevo. Kasnije je naš Savez sve ove emisije objavio u vidu knjige koju je uredio naš poznati novinar esperantista, nekada dopisnik Tanjuga iz Alžira, Mustafa Resulović. Na prijemu kod gradonačelnika Tamperea predao sam mu na esperantu knjigu pjesama Kameni spavač Maka Dizdara.

U tih nekoliko dana dao sam više izjava i intervju za esperantske i nacionalne medije Finske, Poljske, Švedske, Kube i Japana. Finske novine na švedskom jeziku Hifvudstadsbladet objavile su prilog pod naslovom "Bosna može opstati samo kao nepodijeljena država". Novinar tog lista narednog dana opet me našao i prenio reagiranje nekog njihovog čitaoca Srbina koji mu je rekao da nemam pravo njegovu zemlju nazivati agresorom. Novinar švedske televizije, koja je snimila prilog sa mnom, bio je provokativan i imao je više razumijevanja za agresora i nije shvatao za šta se Bosna i Hercegovina bori. Najduži prilog snimljen je za poljsku televiziju u kojem sam rekao da poljski narod razumije našu borbu, jer je i poljski narod dugo trpio rusku hegemoniju. Intervju za japanski sedmični list još čuvam, na japanskom i s mojom objavljenom slikom, koji je radila Kikushima Kazuko. Naš prijatelj i poznanik odranije, finski novinar Kalle Knivilla, objavio je duži razgovor na finskom.

Ipak, najduži intervju na dvije stranice objavio je časopis Esperanto, glasilo Svjetskog saveza za esperanto, koji je radio glavni urednik István Ertl. Taj razgovor smo obavili u tišini, u parku izvan kongresnog centra, na jednoj klupi. Dok smo razgovarali, pored nas je zastao jedan Finac, koji je vjerovatno nešto načuo o tome kakav se kongres tu održava, pa nam je prišao da se raspita odakle smo i kako se sporazumijevamo. Nakon što je dobio par objašnjenja, obratio se meni pitanjem odakle sam. Kad

sam rekao da sam iz Sarajeva, pružio mi je ruku i, prije nego sam shvatio šta hoće, privukao je moju ruku, poklonio se i poljubio me u ruku onako kako to djeca ljube starije za Bajram. Ostao sam s njim još malo u razgovoru kako bih zadovoljio njegovu znatiželju. Ertl je ostao iznenađen i bez teksta.

I među esperantistima ima razne zumre. U pa-uzi rada kongresnih komisija prišao mi je neki Belgijanac, aktivista neke nove vjerske sekte, čini mi se: sekta nekakvog Janusa. Oni obično počinju pitanjem da li postoji Bog. Pošto mnogi odgovaraju sa NE, počinje njihova obrada i uvjeravanje. Ja sam mu odgovorio: "Naravno, Bog postoji". Za trenutak se zbunio, ali se brzo snašao i nastavio s novim pitanjem:

- Koji je vaš Bog i kako znate da postoji?

- Moj Bog je Allah džellešānuhu, odgovorio sam, a dokaz da On postoji je što mi je pomogao da sam još živ, da sam došao iz Sarajeva i da sada stojim tu pred vama.

Ovo ga je dotuklo. Pocrvenio je i zanijemio toliko da mi ga je bilo žao.

POVRATAK KUĆI

Na koncu, došao je i dan povratka. Sa sekretarom finskog saveza za esperanto došao sam kolima do Helsinkija. Prenoćio sam u njihovim prostorijama, gdje su imali jednu sobu uređenu za goste, kuhinju i pun frižider. Večer sam proveo u šetnji Helsinkijem. Sekretar se izvinio što ne može biti sa mnom, jer se on tu večer planirao napiti i neće moći voziti kola da bi došao po mene. Pred hotelom Astoria ponovo sam sreo Ralpa Harryja. Ovaj slučajni ponovni susret prokomentirao sam riječima kako je svijet mali. "Jest mali", odgovorio je, "samo za one koji imaju para."

Avionom iz Helsinkija preko Brisela sletio sam u Veneciju, a odatle vozom u Ljubljanu. Bilo je veliko iznenađenje kad sam kasno u noći pokucao na vrata samačkog hotela u Fužinama, gdje su u jednoj sobi kao izbjeglice živjeli moja supruga i sin.

Nakon nekoliko dana pridružio sam se Mirku Pejanoviću, koga sam sreo u Ljubljani i koji je tada bio jedan od članova državnog Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Kolima ambasade otišli smo do Zagreba, a avionom u Split. U Splitu smo sjeli u

jedan manji autobus, koji je bio spremljen da vozi neke naše delegate u Zenicu. Bilo je tu šareno društvo, među njima Safet Isović i Senad Hadžifejzović sa suprugom. Kako je autobus išao preko Jablanice i Prozora dalje prema Zenici, mi smo izišli kod Gojkovog restorana, koji je bio zatvoren. Pejanović je zamolio vozača autobusa da vojnoj komandi u Jablanici javi da smo kod Gojka. Uskoro se tu pojaviše general Drečković i Gojko. Gojko je iznio nešto hljeba, sira i suhovine za narezati, te smo se malo okrijepili. Gojko se požalio kako mu Drečković ne da da otvori restoran, iako izdašno pomaže Armiju. Drečković mu je tu obećao da će to riješiti. U sami mrak Drečković nam je dao neki mali autobus da nas vozi u Hrasnicu, prevelik za nas nekoliko, sličan onom malom autobusu što je neko vrijeme Bajro Gutošić vozio privatno na liniji Stolac-Drenovac. Vozač i pratnja od dva naoružana vojnika bili su Hercegovci koji su prvi put krenuli u Hrasnicu opasnim putem preko Igmana. Vozilo se pod pozicionim svjetlima. Kad smo se počeli spuštati niz Igman prema Hrasnici, nismo dugo čekali na vatru sa šumarske škole na Ilidži. Pejanović je čučnuo pored sjedišta, Hadžifejzović se sa suprugom pokrio

sakoom po glavi. Vidjeli smo kako se par PAT-ovskih granata zabilo u nasip lijevo ispred autobusa, a jedna granata je udarila u samu blizinu zadnjeg desnog točka. Pomislio sam – gotovo je, našli su nas. Pejanović je pozvao da svako moli svog Boga. Ni u toj situaciji moj sarkastični duh me ne napušta, pa odgovaram da je sada kasno Boga moliti ko se do sada nije namolio. Prišao sam vozaču iz Dubrava, rekao mu da ugasi sva svjetla, da koči mašinom i da ne pritišće kočnice, jer se pale stop-svjetla. U tom mraku i behutu iz suprotnog pravca u punoj brzini nailazi golf kojeg smo za dlaku izbjegli na onom nekadašnjem šumskom putu. Kad smo prošli drugu krivinu koja je bila okrenuta Ilidži, odahnuli smo, ali svjetla ni dalje nismo palili. U Hrasnici smo se rastali s našim pratiocima koji su se odmah okrenuli nazad u Jablanicu.

Mi smo kroz tunel nastavili i konačno izbili na “slobodnu teritoriju”, u mrkloj noći u okruženo Sarajevo. U Sarajevu sve po starom. Odbljesci granata paraju nebo, nema struje, nema vode, nema gasa...

Sarajevo, 1. 6. 2010. godine

BEZDAN

Gledano odavde, s ruba terase, noćas u oku Teodora Gakisa ima još toliko mjesta da u njemu bljesne ova poluprazna ulica. I kao da nikad nije ni postojao, samo će se pustoš razliti oko njega i sve će ostati blijedo i tjeskobno. Osvrnut će se još jednom, pogledati po ovim smežuranim staračkim licima što ispuštaju domine iz ruku, vidjet će hladne i gole zidove iz kojih bije studen i ovaj jasan ponor pod nogama koji ga mami...

Valjda tako bude kad potrošiš život, pa ti ostane još samo onaj produžetak nad kojim se i sam čudiš dok čekaš da Onaj odozgo presiječe tu nit koja te veže za zemaljsko. A smrt se već jednim krakom uselila u njega, osjeti on kako mu zaviruje noću u sobu, pritaji se pod svjetlošću, isklizne nekuda, skutri se u ključanice, pa otuda palaca jezikom dok se lampe ne pogase... A onda sve iznova.

Zbog toga je noćas odlučan odagnati taj strah. Zaroniti u ovaj bezdan u kojem će za sobom zauvijek zatvoriti vrata života.

Kad se noć primakne krezubim fasadama i raspe sokacima, u kafanska vrata ključ udijeva Teo Jabandžić. Uvijek u isto vrijeme i uvijek lijevom rukom. Godinama tako. Sprva se ljudi čudili njegovoj navici da kafanu otvara samo noću, a on se osmjehne i ne progovara. Čeif je njegov i ne misli ga pravdati pred svijetom. Uzvere se uz ove basamake, sipljivo kašlje dok ih ne savlada, kvrcne ključ u bravi i već je tu... U grotlu samoće.

A i ovo što radi... od nevolje je. Drugog izbora nema do prerano zborano lice svakonoćno gužvati u osmijeh, sudjelovati u ovome životu u kojem su sve vrijednosti odavno izgubile i smisao i oblik...

Tu odsjedaju samo puki nesretnici, pa prepušteni životnoj stihiji čekaju ukazanje bijeloga miša, pa da mirne duše mogu reći kako je konačno gotovo. A dotad – valja njemu prozračiti kafanu, oprati čaše od sinoć... Valja mu popiti koju na brzaka... muka je tako podnošljivija. Sad će oni. Samo što nisu. Ne može ih spriječiti ni ova biblijska kiša što se prosipa na grad.

Noć je zajahala solunsko nebo. Uzverala se i sjeta na srce Teodora Gakisa. Osjeća da će se noćas ispisati iz živih i da će zoru dočekati motreći na hiljade zvjezdanih pjega rasutih po nebeskom licu. Već mu se žmarci veru uz tijelo. A dolje – pust grad. Na ulicama – niko; tek onaj ulični svirač sa zvečecom milostinjom u šeširu i jedan kavalir s cvijetom hri-zanteme u ruci, oduševljen susretom u koji hrli. I ništa više u njegovo oko ne može stati... ni blijeda mjesečeva fleka okupana u morskoj dubini niti ono dvoje mladih, što se tu, na njegove oči, ljube. Ništa. Romantika je odavno iščiljela iz njega i život mu se sveo tek na puko odbrojavanje sati. Dok ga Ona kojoj se u pohode sprema konačno ne prigrli.

Pali lulu i tako, dok se oko njega izvija dim, skanjuje se. Još je u njemu ostalo dovoljno pribranosti da se makar prisjeti. A kad je mrijeti, neka bude uz drage slike. Još i ovo pismo pod srcem, koje ga tako zebe... Godinama ga nije čitao, pomisli, pa naglo strese ramenima.

U kafanu ulaze prvi gosti. Otresu kapi s kišobrana, pa ih zabodu u ćup iza vrata. Klimnu glavom, pa sjednu, svako za svoj sto, tvrdoglavo se držeći svojih mjesta dok u šutnji ne popiju prve bokaliće, a onda, kad jezik odeblja, iz njih sunu riječi, pa zbijaju priče na sećiju, oko malog stola.

S prva govore tiho i drhtavim glasom, a onda, ohrabreni rakijom, stanu galamiti... psovati.

A Teo, jadan, sluša... Zapravo, slušao bi on i večeras, ali nema nikakvog čuda da se dogodi, da odgodi priču, a kad je tako, moraš pričati o sebi. Dakle, njegov je red za ispričati muku, ali bez ps-ovke. Takvi, i kada ih nevolje pritisnu, gledaju da ih ne podjaruju psovkom, nego svoje kazivanje, ma kakvo je, pletu biranim riječima, kao kroz sitku, odbace ono što ne valja, pa ostanu samo one misli koje

su jasne same po sebi. Tako se najteže riječi nikad ne izgovore, a muka se lakše podnese.

Mada ga noćas brine to što je o sebi već sve ispričao, pa ne zna odakle da počne. Pričati o Esmi koja ga je ostavila već u aprilu 1992. bilo bi još jedno bolno ponavljanje, o djeci koju s njom nije izrodio nema šta ni reći... I sva njegova priča ne bi potrajala duže od pô bokalića pića, a to je, bogme, malo. Premalo kad u tebe blenu ljudi gladni tuđe nevolje...

A ima li sad smisla iz džepa vaditi ovu blijedu papirnu kopiju koju je odavno spakovao u koverat, pljucnuo na prste i zasvagda je zapečatio, odbio od sebe, pa pustio da luta svijetom, da traži onoga na koga se odnosi i kome je upućena. Još je u njemu tinjala nada da će taj čije je ime stajalo na poledini biti živ da stigne pročitati kad mu se uruči.

Da li da ga sad pročita i šta bi time postigao, misli. Da li bi nešto od ovoga bremena spalo s njegovih umornih pleća ili bi ga i dalje jednako pritiskalo?

Razmišlja stari Gakis o svom bivšem životu. Uzalud mu je i plakati. A koliko do lani sve je bilo manje bolno. Podnošljivo. Još lani je stanovao u vlastitoj kući po čijim su mramornim podovima cviljeli odlučni Matildini koraci, sobama se odlijegao smijeh unuke Tanje. A sada – ni Matildinih koraka ni praska Tanjinog smijeha. Ženu je spustio u grobnicu, Tanja se udala, odselila u Atinu, pa mu kuća postala tek puklo groblje uspomena, zbog čega ni na trenutak nije požalio kada je kuću prodao Fincijevima, novac poslao unuci i pokušao na vrata ovog staračkog doma, biva: da ne umre potpuno sam, pa makar to bilo i s ovim nepoznatim, senilnim starcima, iako je kajanje ostalo jednako. I još raste... još buja u njemu...

O tome noćas, zagledan negdje preko mora, nalakćen na laktove, s lulom među usnama razmišlja Teodor Gakis, a onda se dohvaća novčanika. Ispred očiju mu se prenižu slike, nanovo ožive i kao da mu suze skliznu niz lice. Kad bi se na terasi upalilo svjetlo, sigurno bi se vidjele. Ali neće on to učiniti. Tuga je manje primjetna u mraku, zna on to, pa još čvršće među prstima stišće uspomene. Dovoljna je i ova ulična žarulja, čije svjetlo dobacuje do njega, pa da još jednom sve nanovo pročita. I da niko, sem uličnog svirača, ne bude svjedokom njegovog koraka.

Jednom će ga strefiti smrt na ovoj sećiji, a neće se znati od čega je tačno umro. Naglabat će čaršija – ta zbog toga i postoji, ali neće vjerovati da je Teo Jabandžić umro od tuge koju, eto, nikad nije priznao. Naglabat će čaršija i smijati će se kad ga u ćefin zamotaju, jer ko mu je kriv što nije imao pameti, pa navegò... Ta, mogao je.

Prelistao je sve uspomene. I još jednom, ali u misli nije mogao dozvati onoga čija mu slika noćas ne podrhtava u ruci. A i kako bi kad je nema...

Pa stane misliti na Emiliju, svoju jedinicu, na tu jesen iz 1978, taj hroptaj koji joj se zgrčio na usnama prije nego joj se jezik zaglavio između zuba baš kao kad hoćeš izgovoriti slovo *T*, a onda su joj graške znoja orosile čelo i riječ se zauvijek skamenila između mrtvih usana.

Razaznaje mu samo ime u ovoj drhtavoj škrobotini ispisanoj na koverti, a sad, kad zaviri među ta nečitka slova, samo će još više produbiti ovo pitanje koje mu pritiska dušu: Bože, pa zašto nisam ništa učinio?

I svi naponi za odgovorom ostat će uzaludni, i ovo sravnavanje računa iz prošlog života... sve je već odavno poprimilo obrise smrtnog. Ostao je samo ovaj korak na koji se sprema, ali će još jednom otvoriti kovertu i pred njim će nanovo zaigrati riječi.

Imao je Teo gdje. Na njegovom pasošu, srećom, ne cvjetaju ljiljani. Znači, mogao je... recimo, u Dansku, pa ovo zlo ne bi ni vidio. Ali nije. Ostao je ovdje, računao: neće ovo zadugo, s početka, s puškom u ruci, zaneseno trčao preko opustjelih gradskih šetališta, s mirisom rascvalih lipa u nosnicama i strahom u očima, vjerovao da se bori za pravu stvar, pičkarao za gradskim pobjeguljama, preko snajpera se gledao s dojučerašnjim komšijama... i kraj rata dočekao s ovim patrljkom na mjestu gdje mu je nekad bila desnica...

Pismo je pisao lijevom rukom.

Istina, više je to ličilo na žvrljotinu, ali nekoga je morao okriviti. Neko je morao ostati obilježen zbog toga što njegova desna šaka više nikad neće osjetiti toplinu tuđih prstiju, podići sliku, poigrati

se Esminim pramenom kose... Čitav svoj život je spakovao u tu kovertu i adresirao na tog stranca... On je kriv. Jer da nije pustio kćerku da po svijetu škole ganja, ne bi se on danas mučio u ovome gradu. Nego, ovako...

Za svoje ime, ima biti zahvalan upravo njoj, koja je te godine iz Rima, gdje je studirala savremenu umjetnost, potegnula ovamo kako bi se vlastitim očima uvjerila šta je sve ljudska ruka kadra sagrađiti.

Kada je Edib, koji je u to vrijeme pored mosta držao restoran i važio za vodećeg ženskara u gradu, vidio kakva se ljepotica odozgo, sa gelendera, zagledala u rijeku, na brzinu skinuo odijelo, s vrata strgao leptir-mašnu, pa stao na vrh luka. Ona ga u čudu pogledala, širom razrogačila oči, pa posegla za fotoaparatom. Prije nego ga je uspjela uloviti u kadar, on je već letio kroz nebo. Kako je samo velik bio u očima te ljepotice kad se iz rijeke izvukao i kao ukopan stao pred nju. Od tog dana, ona svakodnevno zalazila u restoran, on trčkarao oko nje, sve dok se iz pupoljka te ljubavi nisu izrodili blizanci.

Teo i Tanja.

Prezime mu ponijela istoga ljeta. Vjenčao ih Neven Subotić, ne propustivši priliku da Ediba pozove ustranu i kaže mu: "Jadan ne bio, gdje ćeš za Grkinju pored ovalike naše ljepote"... A Edib ni mukajet. Prvu godinu poživjeli u ljubavi, a onda se idila u njihovim životima počela trošiti, otapati poput sladoleda ostavljenog na vreloj kaldrmi. Šta se zbilo među njima Ediba nikad nije pitao, Emiliju nije stigao. One godine kad je rodila, negdje pred doček 1976., otišla i nikad se, evo, nije vratila. Tanju ponijela sa sobom. Za njega, u njenom naručju, nije bilo mjesta.

Kasnije se pričalo kako je Edibu dovde došlo tog južnjačkog tabijata, a prava je istina da ga je ulovila gdje se valja po perinama s Edinom, čistačicom, koja je tih godina spremala u njegovom restoranu, pa sutra ujutro napustila grad, a Edina nakon dva mjeseca prisjela na njezino mjesto.

Od tad on samo za muke zna.

"Šta sam ja Bogu zgriješila pa da tuđu djecu liječim", pobunila se jednom Edina nakon što ga spopade bronhitis, a Edib ni da zucne. Uzeo ga za ruku i pravac dedi Azizu.

Više nikad u očevu kuću nije kročio.

Dedo mu prepisa ovu kafanu i poslije kratko poživi. Od tad je ovdje... U početku posla bilo, da te Bog sačuva. Pogotovo ljeti. Skupi se strani svijet, štrokaju aparatima u ćupriju, kupuju bižuteriju i bakroreze, piju... Ali zadnjih deset godina... ništa. Od ćuprije ostale samo iskežene krljušti koje se gledaju preko vode, ali nije to više ona čuvena obrva.

Od tad propada. Tone u svoju muku... izranja, i sve nanovo...

Za kraj još poručio Strancu da mu pazi na sestru. Da je u njegovo ime upita da li i ona ponekad osjeti tjeskobu u prsima, ili joj je svijet ostao širok poput nepreglednog majčinog naručja...

Eto, zbog toga bi on da se kakvo čudo dogodi, pa da večeras ne mora pričati...

Nebo je umrljano crvenom tintom. Zora. Dgorijeva lula među usnama Teodora Gakisa. Ječe pitanja u njemu dok pod srce sklanja kovertu. Za ovaj svijet drži se još jednom drhtavom rukom, a onda mu se učini kako mu šešir uličnog svirača prilazi sve bliže.

Ili on prilazi njemu?

Odložio je gitaru i pogledao na sat.

Bilo je šest sati i pet minuta.

Zora je s neba pobrisala posljednje otiske tame. Svirač se pridigao i lagahnim korakom krenuo niz pustu ulicu.

ŠEFKO-DOBO

Naza bila Mostarka – nije ti šala.
A iz dobre porodice – Mrgan.
Doveli je za Salku - činovnik - nije šala.

Da nije bio činovnik – ne bi ona nikad u Stolac, pa još na periferiju, u Poplašiće, nije šala iz sred mostarske čaršije.

Bila lijepa Naza, a posebno bi vezala šamije, nekako pri vrhu glave – da bi joj se vidjele pletenice. A jesu bile, čak i pod stare dane, - od kad je ja pamtim.

Zavidjele smo joj, mi mlade djevojke, - a ona bi nam pričala od kad joj ih je majka počela „pušćati“, pa što je Salko govorio kad bi ih rasplela, pa onda uzdah i ono: kud kosa fati, džehenemska vatra ne prži. E, poslije ovog upozorenja sve mi smo sa strahom obećavale sebi – od sutra pušćamo kose – sa tifus frizurom i tako nećeš prispjeti na naslovne strane modnih časopisa – a džehenem ti ne gine.

Priča Naza, zavladała sušica, a Bogami i „španjolska“ – ljudi logom polijegoše, porazbolijevaše se, pa umiru, sve po tri-četiri mejjita u malom Stocu.

Umrije i njen Salko, mlad, zelen. Osta Naza, „ni udaća ni sjedeća“. Poslije četeresnice došli joj babo i braća, pa razgovaraju sa svekrom joj i djeverom. Djever Šefko bio mlađi brat Salkin. Dovedoše kadiju i vjenčaše Nazu za Šefku. Bio takav adet – a ružan Bogami, a i grehota velika – rekla bi Naza, a vala niko me ništa i ne upita. Šefko nije bio činovnik, već jadna majko lola i bekrija. Volio Šefko kafanu i birtiju, volio rakiju, a i rakija njega. To je bila njegova muka – žestoka, a Nazina još veća. A voljeli ljudi Šefku – bio pošten, dobar čovjek, ničije mu dobro nije smetalo. Radio kod komšija teške poslove: oko bašča, cijepao drva, hamalio. Plaćalo mu se, šta mu ko dade, jer on nije znao zacijeniti, a nekako ga bilo i stid – komšiluk je komšiluk. Da nije morao donijeti nešto malo crkavice Nazi i djeci – ne bi on ništa, ručak i bocu čemerike i Bog te veselio. A bio je vrijedan i jak. Najvolio bi oko vinograda, ali od po pića, što bi se reklo, ono pred berbu i salijevanje. E tu je bio tata-mata. I tad, u vrijeme salijevanja rakije i vina nije se mogao naodazivati. Svi su ga zvali, za-

pošljavali, a za njega je važno – do kraja mu života – pusti Šefku u nebrojene žute dukate. Jedino mu poštenje dolazi u sumnju kad je rakija u pitanju.

Prije rata, imao je kuću u Poplašićima, ostala iza oca i Salke, skromna kao i većina sirotinjskih kuća tad – ali svoja i zlatna – što bi rekla Naza.

Radio Šefko kod pokojnog Mihe Vreće i njegove žene Ane.

Imao Miho vinograde, kao i mnogi imućni Stočani a Ana držala birtiju. Šefko bio „momak za sve“, a čestite Vreće, Šefku držali ko svoje čeljade. Ana bi slala Nazi dio zarade, da Šefko ne zna, a Šefko sa njima sjedao za hastal. Pa eto, deveralo se nekako. Naza nipošto nije išla u komšiluk (tako bi se prije govorilo ako bi u kući imao sve potrepštine), djevojčice rasle – lijepe.

Dođe rat!

U Stolac još ne uđe Švabo, a komšije čas prije komšijama za vrat i prsa, isplivaše govna na površinu, hezela uze stvar u svoje ruke. Promijenije se vrijednosti: klasna zavidnost postade javna i očigledna i sobom nosaše životinjske porive. Nije se oprastalo ni siromašnim, ali čestitim porodicama – koje su generacijama njegovale ljudske vrline – ustvari, njima ponajmanje – jer se to nije moglo opljačkati i prisvojiti. Obukoše se uniforme, pripasaše puščetine, pa od vrata do vrata. Naredbodavci vire iza vrata i prozora – a bojovnici vode svezane sužnje – njih oko stotinu, a egzekutora pet-šest – stolačkih propaliteta. A komšije opet vjeruju, ko ovce idu s vrha do na dno Stoca – njih stotinu, a njih pet-šest. Rekoše im – vode ih u Vidovo polje, na nekakav rad, doduše prisilan. Ko bi vjerovao ili čak pomislio da idu na JAMU. Od Kukavca i Poplašića do Vidova polja – povedoše krem društva i čaršije, stolačke ugledne građane, učitelje, studente, đake, trgovce, zanatlije. Krenuše dva-tri Šefkina rođaka, a i komšije na JAMU. Zovu Šefku, a jok, kako i zašto će Šefko na svoje komšije, kako će on na Vreće hraniocel! A i nije to za njega. Njemu je dobro – ovdje iscijepa drva, ovdje počisti štalu, ovdje prekopa bašču –

komšije ga pripaze – pa gdje će protiv njih, nije pošteno, a i zašto – razmišljaše Šefko. Krivi mu nisu ama baš ništa, još manje dužni, a njemu Šefki ne smeta to što oni imaju, a on nema. Ma ima i on, kad ima komšija. Ode i Miho taj dan. Odvedoše ga i ne vrati se. E, da je bio samo taj dan 28. juni 1941. godine – ostao bi živ Vuko – Mihin brat – pa bi brinuo i o Mihinoj porodici. I poslije vidovopoljske jame, komšije vjerovalaše komšijima. Upozoravaju dobromamjerni Vuku – bježi, skrij se kod dobrih ljudi (a bilo je takvih u Stocu koliko hoćeš – spremnih svojim životom zaštititi život komšija), a Vuko: ne bojim se, nisam nikom kriv, a vala ni dužan, a imam i kuma Božu – on vodi one što odvođe – neće on na kuma, zna on onu: Bog na nebu – kum na zemlji! E, više to ne vrijedi, dođe kum po kuma – a bilo je jama vrtača u Stocu i oko Stoca koliko hoćeš. Da potraja Božino vrijeme – za čas bi ih on napunio.

Ostadoše udovice, nejačad. Šefko zaključa svoju kuću, a Nazu i djecu za ruku, pa kod Ane. Veli – da nije sama, da joj se nađe pri ruci, da je zaštititi od hezela, da čuva i kuću i birtiju. Nije se Ana začudila, dobro se uvijek, kod ljudi, dobrim vraćalo.

Prolaze godine, ratne, teške, čudne i duge. U njima, malo, pa malo pa Anu u zatvor – pravac dogana. I nije samo Anu – sve što je ostalo iza jame. Šefko ko vuk na kijamet – trči Ani, krišom nosi nešto da prezalogaji, čuvaj kuću da ne bi hrsuzi – a njemu na obrazu.

Septembar je 1944. godine – umorili se vladajućići, a i dojadila kuknjava stolačkih udovica u crno zavijenih – potrpaše sve na kamione – pravac Jasenovac.

Ana se halaljiva sa Šefkom ko sa rođenim bratom, sigurna da povratka nema. Ostavlja mu kuću i kućište i kafanu, a Šefko opet – čuvat ću ti sve Ana, vratićeš se ti. Nije vjerovao samo Šefko, vjerovao je i moj dedo i moja majka, a i ja iako sam znala šta je to – imala sam samo dvije godine, jer je sa ženama i djecom na kamionu, otišao i jedan muškarac – moj otac. Nije volio jame, volio ljude – komšije, zalagao svoj ugled, svoja materijalna dobra, pretpostavljao živote dječije svome, e, pa hajde sa njima. Pričao bi Šefko, ali kad bi se dobro ponapio (triježan je bio jako šutljiv i nije imao hrabrosti za prozivke – jer opet su gradom šetali bojovnici – ali sa drugim kapama i znamenjima) kako je ridajući, sav u suzama sa jedne murve gledao kad je kamion krenuo i vo-

zio stolačkim ulicama. Dosta ljudi je izašlo na ulice, nijemo posmatrajućići i pitajućići se kud sad opet vode ovu sirotinju. Malo „upućeniji“ i bliži tadašnjoj vlasti, a posebno gradonačelniku, stolačkom begu, podizali bi bastune prema nebu sa riječima: večeras im je svima svijeća. A Avdica, kaže Šefko, zapjeva onu: dokle ćemo ‘vako radit naopako – žene prihvatiše. Kamion krenu prema Mostaru – preko Dubrava. Te tuge i jada – ne može ljudsko uho razaznati i odvojiti pjesmu od krika i jauka. Da je bilo srca u špaliru Stočana kroz koji je prošao kamion – svako bi puklo ko šipak brdunac.

Kažu da je Šefko prihvatao negdje iza oslobođenja krenuti put Jasenovca – da se pokloni sjenima Aninim, ali nije znao ovarisati.

I dalje čuvao kuću i kućište – a njegova se oborila – kažu uvijek je tako kad u kući insan ne diše.

Došla Anina djeca.....Šefki neki sobičak ruševan, podrumski – velikodušno ustupi Avdo Trklja, a za plaćanje ćemo lahko – rekao Šefki. Ti ćeš meni oko bašče, malo oko kuće i avlije, malo oko vinograda, a najviše oko podruma. I tako do kraja svoga života Šefko plaćaoše kiriju kao da je Avdina izba Tadž Mahal.

Naza bi ponekom prala, ponekom krećila avliju, ribala – ne bi svakome, ona je Mostarka iz dobre kuće. Rasle dvije djevojčice, uvijek čiste, uredne, poslušne – dobre učenice. Naza ih držala ko cvijet u maštrafi. Niko i nikad na njima nije vidio ni osjetio da im nešto fali – ako bi im ko od komšinica ponudio neki slatkiš, voće – odbijale su sa riječima: sad sam jela, imam kući, donio nam babo – fala. A želje su bile svega – sem dostojanstva – njega su imale više nego ulica cijela.

Nazifa završi učiteljsku školu, poče raditi. Doduše sve po zabitima i udaljenim selima – gdje vuci viju – nije je moglo zapasti bolje – da je bar Šefko bio portir u komitetu ili opštini, a nije vala išao ni na frontovske konferencije. Rekao bi: oni naprdivaju – mora neko i raditi. U kome god selu službovala Nazifa, roditelji i seljani su je cijenili. Kad bi došli u Stolac, na tepu – samo o svojoj „učiteljki“ pričali. Šefko skroman, kakav je bio, crvenio bi se i govorio kako ona nije baš tako „skroz“, te nije ni njeno maslo za Ramazana – a pri srcu mu bilo toplo i sebi govorio u njedra: dobro je biti dobar i pošten čovjek – Bog sve vidi, pa uzvraća. Vala, tobejrabi – kako je sa malo bio zadovoljan, a i zaradio na insansku, Bog ga

je svojom ljubavlju zaobilazio. Rukija je bila mlađa kćerka. Nije baš bila krasotica kao Nazifa (Naza bi rekla: Nazifa je na moje, a ova mlađa na Nj – naleta) ali duša od djeteta. U igri, na ulici ili avliji – uvijek je svima popuštala i birala manje i nezapaženije uloge i pozicije. Sad kad pomislim na nju – te njene osobine, sad kad mi je puno toga jasnije, zasuzi mi oko, ona je uljepšala moje djetinjstvo – a da li sam ja njeno?

Ne mogu vratiti te godine – pa evo zato i pišem o tim divnim i plemenitim ljudima. (Neki su ih zvali običnim malim ljudima).

Rukija je imala avliju – ali tuđu – dozvoljeno joj je bilo samo proći njome. Avdo nije volio ni djecu, ni cvijeće, ni avlije – ne znam da li je volio i sebe.

Ja sam imala avliju – tu bi moj dedo kupio djecu iz mahale da mi prave društvo (bila sam jedinica) da smo mu na očima i dozvoljavao nam sve. Rukija i ja smo često skakutale s Pogleda do čaršije, zavirivale u izloge, kojih je doduše bilo malo, njuškale pune znatiželje kroz otvorena avlijska vrata svojih dragih i manje dragih drugarica. Najviše smo se zadržavale oko Komiteta (rukovodeći partijski organ), jer je u vrtu oko njega bilo svakojakog cvijeća i zelenog rastinja, divimo se, zavidimo, što sve to nije u našim avlijama.

Elem, bilo kako bilo – mi se odlučismo na pogubnu i opasnu avanturu, presađivati cvijeće iz dvorišta Komiteta (blago rečeno) u moju avliju.

Rečeno – učinjeno.

Svaku noć tamo oko akšama – trčkaramo, ko igramo se puše, pa trgni habibicu, garificu, albaber, mindušicu, pa pod haljnicu i sadi u čekekluke.

Dedo nam pomaže, doduše pita odakle nam cvijeće, a mi se nadlagivamo, dala nam ova drugarica, dala nam ova teta.

Bogami, mi viđene! Vidjela nas neka Sena Trninića, pa prežala, prežala i prijavila „krivično djelo u povratu“. Uzbihuzurio se Stolac, pa iznijeto i na frontovoj konferenciji – pričala Trninićka na sva usta čija i koja djeca skrnave Komitet – i uopšte tekovine narodne revolucije. Spremio komandir milicije po izvršioce inkriminiranog djela – vrlo brzo nam se stalo u kraj (a tad je policija bila vrlo efikasna u svakom pogledu). Dedo mene zaključao u sobu na spratu, ključ stavio zna silah (nosio je muslimansku narodnu nošnju) pa pravac ispred policajca u stanicu. Suza je bila na rubu oka, ali se

nije dao. Žao mu bilo da ga opet vodaju – vodali Talijani, vodili Nijemci, vodali četnici, vodale ustaše – jedan sin strijeljan, drugi invalid 80 % iz rata, on uzoran građanin – a jedno unuča, ko oko u glavi, pa uvijek govorio: teško je na jedno oko gledati – ko će koga kleti – neka ga kune da na jedno oko gleda. A evo „naši“ dirnuli mu čak u jedno oko. Dedo završio osnovnu školu za vrijeme Austrougarske pred učiteljicom Terezom – jaka škola, jaka učiteljica – rekao bi dedo – nije ona bila sa heftičnim kursom ko mnoge poslijeratne drugarice. Naučila ga ljubav prema knjizi – dedo čitao sve što mu je do ruke dolazilo – pa znao iznenaditi mlađe i stručne ljude svojim opštim znanjem i ponašanjem. Bio dobar i pedagog – ne znam je li o tome nekad negdje nešto pročiato ili je bio samo divan roditelj, još bolji dedo. Ide on tako s policajcem i razmišlja šta i kako reći hajvanu što šalje policiju po djecu zbog ubranog cvijeta. Došao! ON sjedi za stolom i odmah sa vrata: ko si, šta si, odakle si – pa ćemo onda polako, sve po zakonu. Dedo će: prvo mi zovi Dragu Šparavala – on je predratni učitelj – pedagog, sa njim ću i preko njega sa tobom razgovarati. (A Drago bio tad važna čivija u opštini). Organ streknu, a dedo nastavi: a ovo što si me pitao – znam da ne znaš – građanin sam ovog grada 70 godina, a moja porodica preko 300, veleposjednik sam od koga ti je otac živio godinama, čuvajući moj hajvan, na mom čairu, pa vala do sad mu se nije omako nijedan ovan, vamo u grad i kancelarije – šta sad bi – ne znam. ON ušutio, poprtegao opasač i na njemu livor najvišeg kalibra – skonta kulak je pred njim – a ništa nas ne smije iznenaditi. Uto, Drago na vrata, a dedo će: zaključao sam maksuma, taman će zviznuti, a ne daj bože da su je sproveli ko mene. Je li to družu Drago, pedagoški, ljudski. Ja sam tu – oca nema, brata nema – pa neka drugovi iz Komiteta okmetuju štetu – vrijedan sam i kail platiti. Drago vrisnu ko guja – pa poče: te dijete, te ratno siroče, te baročka porodica, te spomenice – najposlije dođe i do sarajevskog atentata. Blehno komandir, premro, zna on da zna Drago kad se ono preselendao iz četnika u partizane, pa ni jedne. Dedo ga, slavodobitno tješi i savjetuje: ne leti vazda ko pile u govna.

A šefko?! Čim je policajac na vrata, još nije sve ni izgovorio – tek počeo kolutati očima i puhati na teškom zadatku – Šefko reče neka malo pričekaj. Pa kad je zgrabio Rukiju – bunovnu, tek probuđenu,

nije gledao kuda je udario – dijete se jedva otrže pa ko da će preko avlijskog duvara – duvar se obruši, pade ogroman kamen na dječiju nogu. Krv lije, dijete leži, policajcu proradi želudac ko poslije jedaće kašike sode bikarbone, skoči da kutariše Rukiju. Šefko ponavlja: mrtva, mrtva da si – ali lopov nećeš biti, koga sramotiš. Mogao sam ja tebi uzdurisati komitetsku bašču i kuću i haljinu i fiću – ali ja hoću pošteno. Sve za obraz – obraz ni za štap. Skupio se komšiluk na dječiju ciku. Naza okamenjena šuti, ne smije ni riječi – odveze Sula Fejzić dijete u dom zdravlja, a Šefko, pošto ga se okani i pobježe i policijac, pravo u stanicu milicije. Na izlaznim vratima iz stanice – sreće dedu i Dragu, pa veli: odoh, dobri ljudi robijat – ne mogu platiti štetu – pa mogu šta mogu. Teži dan u mom životu mi ne osvanu. Udri priču dedo, udri Drago – ama nije dotlo došlo Šefko, djeca ko djeca. Džaba. Šefki ne slazi sram sa obraza – zacrvenio se ko kukurjek. Dugo poslije toga nije izlazio među ljude – pa ni u birtiju. Rukiji stavili desetak kopči – ostao ožiljak i „divlje meso“ cijelog života.

Poslije, kad smo odrasle i kad više nije bilo dobrog Šefke – Rukija bi govorila – da bi voljela da joj

je ožiljak negdje na licu, da se vidi da ga sa ponosom nosi jer to je jedini vidljivi znak i medalja za poštenje i čojstvo njenog rahmetli babe. Ja joj pominjah njegova dobra djela o kojima sam tako često slušala, a ona, mudrica moja: E, ljudi zaboravljaju, a i što ne bi!?

I evo, ne šutim minutu u znak poštovanja prema umrlom, šutim danima, godinama, ne nalazim riječi kojima bih mogla pričati o Šefki – pa nema baš ni puno primjera sličnih njemu.

Ne mogu vratiti te godine ali evo sad ja pišem o tim plemenitim, poštenim, običnim ljudima, kojih više nema sa velikom željom da su konačno našli svoju kuću, svoj mir i mjesto koje im pripada u onom pravednijem boljem svijetu.

A zvali su ga i Dobo – to eto, zaboravih reći.

Zašto? Ne znam! Ali to i nije važno – svi u Stocu imali su neki nadimak – otkako je Stoca.

A možda je neko dijete iz komšiluka prepoznalo čovjeka, pa umjesto Dobro, tepajući izustilo Dobo! U svojoj dječijoj čistoći, u jednoj riječi kazalo sve.

Ali to nije ni važno.